

ҒАЗИЗА ҚЫНУАРБЕКҚЫЗЫ
ИМАНАЛИЕВА

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ
ЭМОЦИОНАЛДЫ
ҚҰРЫЛЫМДАР**

Алматы 2011

УДК 811.512.122

ББК 81.2 каз

И68

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология
факультетінің

Ғылыми кеңесі және Редакциялық - баспа кеңесі ұсынған

П і к і р ж а з ғ а н д а р :

филология ғылымдарының докторы, профессор **Р.Ә. Авакова**
филология ғылымдарының докторы, профессор **З.Ш. Ерназарова**
филология ғылымдарының докторы, профессор **К. Жақсылықова**
филология ғылымдарының кандидаты, профессор **Г. Т. Тұрсынова**

ISBN 978-601-247-206-6

Иманалиева Ғ.Қ.

И68 Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар / жалпы ред.
басқ.

Р. Әмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.-255 б.

Монографияда эмоцияның лингвистикалық сипаты анықталған, эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің айырым белгілері көрсетіліп, денотаттық және конотаттық деңгейдегі мәні ашылған, эмоция құбылысы түрлі сапалық белгілеріне қарай топтастырылып, оларды білдірудің тілдік құралдары анықталған, түрлі жанрдағы мәтіндер эмоцияны білдіретін тіл мен эмоцияны бейнелейтін тіл тұрғысынан талданып, кинесикалық және фонациялық тәсілдер арқылы берілетін эмоционалды мағыналарға талдау жасалынған.

Зерттеу жоғары оқу орны студенттеріне, магистранттар пен аспиранттарға, ізденушілер мен эмоция категориясын зерттеушілерге арналған.

УДК

811.512.122

ББК 81.2 каз

ISBN 978-601-247-206-6

Иманалиева Ғ.Қ., 2011
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

АЛҒЫ СӨЗ

Тіл білімінің бүгінгі даму деңгейі тұрғысынан саралағанда адам факторының тілдегі көрінісі, яғни тілдік тұлғасы деген мәселелер өте өзекті. Тілдің коммуникативтік және танымдық қызметтерін оның сезім білдірушілік қызметімен диалектикалық бірлікте қарастырғанда, тілдің жалпы құрал ретіндегі қызметінің мәні жан-жақты ашыла түседі. Тіл адамзатқа қызмет ететіндіктен адамның дүниетанымы, түрлі сезімдік күйі, көркемдік әлемі, ұлттық болмысы т.б. тілден өз көрінісін табады. Адам қоғамда биологиялық, әлеуметтік, қоғамдық, тарихи, мәдени тұлға ретінде өмір сүреді, өзінің органикалық, рухани, әлеуметтік т.б. да қажеттіліктерін қанағаттандыруға талпынады. Сол қажеттіліктерінің қанағаттандырылу, қанағаттандырылмауына байланысты түрлі сезімдік күй туады. Яғни адам түрлі эмоциялық күйді бастан кешіреді. Сыртқы дүние адам миында түйсік, қабылдау, сезіну, елестету арқылы бейнеленеді. Адам өзін қоршаған ортадағы түрлі құбылыстардың жақсысына қуанады, сүйсінеді, шаттанады, жаманынан жиренеді, күйінеді, ашуланады, мұңаяды, қайғырады. Бұлардың барлығы адамның қайғы, қуаныш, сағыныш, күйініш, шаттық, жиреніш, ашу сияқты түрлі эмоциялары болып табылады. Эмоция адамның тіршілік жағдайында түрлі іс-әрекетке, қарым-қатынас пен құбылысқа қанағаттануы немесе қанағаттанбауына байланысты туатын психологиялық күй. Адам өзін қоршаған ортадағы түрлі іс-әрекетке, өзіне немесе өзгеге деген қарым-қатынасқа т.б. жағдайларға, құбылыстарға қанағаттанған кезде жағымды, ал қанағаттанбаған кезде жағымсыз эмоция туады. Эмоцияның тіл арқылы бейнеленуі, тілдік құралдар арқылы берілуі әрдайым қиындық тудырады. Себебі бір эмоция түрлі тәсілдермен берілуі немесе бірнеше эмоция бір дыбыспен, бір сөзбен, бір қимылмен білдірілуі мүмкін. Сондай-ақ, эмоцияны білдіру мен бейнелеудің механизмін анықтау да түрлі жағдаяттарға байланысты қиындық тудырады. Адам эмоциясы тілден қалай көрініс табады, яғни ол қандай тілдік бірліктер мен тәсілдер арқылы жүзеге асырылады деген мәселе зерттеу жұмысында мүмкіндігінше жан-жақты қарастырылады.

Тіл білімінде эмоционалдылықты білдіретін тілдік құбылыстарды

зерттеудің өзіндік қиындықтары мен проблемалары бар. Олардың негізгілері: эмоция мен сезім, көңіл, көңіл күй сияқты ұғымдардың ара-жігінің ашылмауы; эмоционалды лексиканың құрамына, оны жіктеуге қатысты бірауыздан мойындалған ғылыми тұжырымның жоқтығы; эмоцияны бейнелейтін және білдіретін тіл мәселесі; эмоционалдылық пен экспрессивтілік мәселесіне байланысты қарама-қайшылық, эмоционалдылық пен оған жуық экспрессивтілік, қарқындылық, образдылық, бағалауыштық сияқты категориялардың байланысы т.б. Әрине, ғылыми еңбектерде бұл мәселелердің қай-қайсысына қатысты ғалымдар көзқарасының бар екендігі, аталған мәселелер туралы жасалған тұжырымдардың да аз емес екендігі белгілі. Соған қарамастан әлі де дискуссияның жалғасып келе жатқандығы, эмоцияның лингвистикалық теориясының әлі де өте өзекті екендігін көрсетеді. Бұл зерттеу жұмысында қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар тілдік тұрғыдан қарастырылады.

1

ЭМОЦИЯ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК

Эмоция – адамның жан-дүниесінің аса қуатты көріністерінің бірі. Тіл қатынас құралы қызметін атқарып, ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен бірге адамның әрқилы көңіл толқындары мен жан тебіреністерін білдіруші, бағалаушы, бейнелеуші қызметтерін де атқарады. Адамның жан дүниесіндегі жақсы көру мен жек көру, ашулану мен рақат сезімге бөлену, қуану мен қайғыру, таңдану мен абыржу сияқты құбылыстар тіл арқылы сыртқа шығады. Зерттеу жұмысының бұл бөлімінде *эмоция деген не?* деген сұраққа тіл білімі мен философия, психология, физиология, әлеуметтану, педагогика т.б. ғылымдардағы эмоциятануға қатысты жинақталған тәжірибе негізінде жауап беріледі. Себебі эмоция – психологиялық категория, ал лингвистика оның тіл арқылы қалай берілетіндігі туралы мәселені қарастырады. Эмоцияның физиологиялық көрінісі, өзіндік ішкі түрлері, қасиеттері бар. Олардың тілдегі көрінісі де әр түрлі. Тарауда эмоцияның түрлі ерекшеліктеріне байланысты топтастырылуы және олардың тілдік құралдар арқылы берілу мәселесі де сөз болады.

Қазақ тіл білімінде эмоционалдылық белгілі бір құбылыс ретінде танылса да, терең зерттеле қоймаған, ашылмаған, анықталмаған қырлары әлі де көп мәселе болып табылады. М. Жұмабаев: «Психология» деген сөз жан туралы ілім. Жан бар. Барлығы сол, оның істері көріністері бар. Ақша қарда жосылып жатқан айқын ізге түссек, алдымызда аңның барлығына күмән қыламыз ба? Бұ да сол сықылды, жалғыз-ақ, айырма мынау – ізіне түсіп зерттеп отырып, адамзат аңды баяғыдан бері соғып келсе де, жанға жете алған жоқ», – деп жазады [1, 77]. Адам жан дүниесінің сан қатпарлы сырының бірі болып табылатын эмоция құбылысының мәнін, қасиетін, түрін, ерекшелігін, оны көрсететін тілдік құралдар мен тәсілдердің сипатын анықтау да күрделі мәселелердің бірі. Бұл тарауда қазақ тіл білімінде эмоционалдылық қай деңгейде, қалай қарастырылды, қандай еңбектерде айтылады, қандай арнайы зерттеулер жүргізілді деген мәселе де сөз болады. Ғалымдардың

пайымдауынша эмоцияның тек лингвистикалық қана емес, психологиялық, физиологиялық қырлары да әлі толық ашылып бітпеген, теориясы әлі де нақтылауды қажет етеді, сондықтан оның лингвистикалық сипатын таныту да оңай болмаса керек. Эмоцияның басқа ғылым саларындағы көрінісі қандай, эмоцияның физиологиялық ерекшелігін, яғни, ағзаның жүйке, тыныс алу, эндокриндік жүйелеріне, дыбыстау, көру мүшелеріне әсері тіл арқылы қалай бейнеленеді деген мәселелер де назардың тыс қалмайды.

Қазақ тіл білімімен салыстыра қарағанда эмоцияның тілдік сипатына қатысты жүргізілген зерттеулердің біршама екендігіне қарамастан, орыс тіл білімінде де бұл даулы аспектілері көп құбылыстардың бірінен саналады. Эмоционалдылыққа қатысты эмоционалдылық пен экспрессивтілікті, эмоционалдылық пен бағалаушылықты, эмоционалдылық пен қарқындылықты, эмоционалдылық пен бейнеліктің арақатынасы; эмоционалдылықтың тілдің стильдік қатпарларына қатыстылы т.б. пікір қайшылығы бар мәселелер ретінде атауға болады.

1.1 Тілдің сезімді жеткізудегі рөлі

«Тіл дегеніміз не?» деген сұраққа берілетін жауап көп және олар алуан түрлі. Себебі адам баласының дыбыстық тілі сан қырлы, күрделі құбылыс болып есептеледі. А. Байтұрсынов: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадарынша жарайды», – деп жазады [2, 141]. Тілге берілген анықтамалар сан түрлі болғанымен оларды тілдің негізгі екі сипатына қарай топтастыруға болады. Олардың біріншісі тілді қарым-қатынас құралы ретінде тани отырып берілген анықтамалар: «Тіл – ойдың дыбыстық көрінісі» (А. Шлейхер), «Тіл – ойдың формасы» (А. Потебня), «Тіл – ой-сананың сыртқы көрсеткіші» (Г. Гегель), «Тіл – ойдың тікелей шындығы, ойды қалыптастыратын, жарыққа шығаратын құрал» (К. Маркс), ал екіншісі тілді таңбалар жүйесі ретінде, яғни семиотикалық жүйе ретінде тани отырып берілген анықтамалар: «Тіл – адам қатынасының аса маңызды құралы» (В.И. Ленин), «Тіл – идеяны білдіретін таңбалар жүйесі» (Ф.де Сессюр), «Тіл – шартты таңбалар жүйесі» (Г. Эббингхаус), «Тіл – семиотикалық жүйе» (С.К. Шаумян) т.б. Тіл атқаратын қызметі тұрғысынан алғанда ойды жеткізуші, қарым-қатынас құралы, ал құрылымдық белгісі жағынан алғанда таңбалар жүйесі болып табылады.

Жоғарыда тіл ұғымына берілген анықтамалардан тілді ойдың көрінісі ретінде бағалаушы ғалымдардың тілдің экспрессивтік қыз-

метін, ал тілді таңбалар жүйесі ретінде бағалаушы ғалымдардың тілдің құрылымдық сипатын басшылыққа алғандығын байқауға болады.

Адамзат қоғамындағы тілдің қолданысы, рөлі *тіл қызметі* ұғымымен анықталады. Тілдің қызметі туралы сөз болғанда ғалымдар тарапынан негізгі қызметтердің бірі ретінде тілдің экспрессивтік қызметі аталатындығын бағамдауға болады. Мысалы, Р. Сыздықова «Тілдік норма және оның қалыптануы» атты еңбегінде: «Тіл тек қатынас құралы емес, ол эстетикалық та құрал. Тіл адамдарға бір-бірімен түсінісіп қою үшін ғана емес, әсемдік дүниені сезіну үшін де қажет, демек тіл арқылы бір-бірімізге жақсы әсер ету де көзделетіндіктен, экспрессиясы күшті сөздерді таңдау, сөйлемдерді әсерлі етіп құрастыру, яғни тілдік көріктеу құралдарын танып дұрыс жұмсау да тіл мәдениетінің бір пұшпағын құрайды. Ал бұлардың барлығын әңгіме ету тілдің лексикология, грамматика, фонетика, фонология салаларымен астарласып жатады, жазу таңбалары – графикаға, жазу тәртіптеріне (орфографияға) назар аудартады», – деп жазады [3, 6]. М. Оразов: «Жалпы тіл коммуникативті қызмет атқарғанда тек айнала-сындағы дүние не сол дүниенің элементтерінің өзара қарым-қатынастары туралы хабар беріп қана қоймастан, сол болып жатқан құбылыстарға өзінің (сөйлеушінің) көзқарасын да білдіреді. Объективті дүниедегі заттарды, олардың арасындағы қарым-қатынастарды білдіру, қай дәрежеде болмасын мағынамен байланысы бар тіл элементтерінің барлығына тән қасиет», – деп жазады [4, 224]

Б. Қалиев тілдің экспрессивті қызметін оның қарым-қатынастық негізгі қызметінен туындаушы, оған тәуелді құбылыс ретінде қарастырады. Ол туралы «Жалпы тіл білімі» атты еңбегінде: «Қарым-қатынас құралы болу – тілдің ең негізгі қызметі. Тілдің басқа қызметтерінің барлығы оның осы негізгі қызметіне тәуелді. Тілдік бірліктер (морфема, сөз, сөйлем т.б.) қатынас жасау қажеттілігінен туған. Тілдің мән-мағынасы, қасиеті, өзіндік сипаты – оның коммуникативтік (қатынас құралы) қызметінде. Тілдің ойлаумен, қоғам өмірімен қарым-қатынасын да, өзіндік даму заңдылығын да осы қызметінен іздеу керек. ...Тіл дегеніміз – қатынас құралы, экспрессивтік қызмет атқарушы таңбалардың тарихи қылыптасқан жүйесі», – дейді [5, 56].

«XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі» еңбегінің авторлары: «Әдеби тілдің қоғамдағы басты қызметі – адамдар арасындағы қатынас құралы болу. Сондықтан жалпы тілге тән қасиет – коммуникативтік қызмет әдеби тілге де тән. Әдеби тіл арқылы айтушының ойын, пікірін ұғамыз, сұрағанға жауап береміз. Әдеби тіл арқылы өзіміз көзбен көрмеген оқиға туралы мәлімет аламыз. ...Әдеби тіл коммуникативтік қызмет атқарып қана қоймайды. Әдеби тіл арқылы белгілі бір оқиғаны

оқушыға жеткізіп қана қоймай, оқушының сезіміне де әсер етуге болады; ол әдеби тілдің екінші, экспрессивтік-эстетикалық қызметі болып саналады», – деп жазады [6, 27].

«Тіл – өте күрделі, көп қырлы, сан сапалы құбылыс. Ең алдымен, ол – белгілі бір адамдар қауымында қарым-қатынас жасауды жүзеге асыру үшін табиғи жолмен пайда болған өзіндік ерекше көне таңбалар жүйесі. Тіл – сонымен бір мезгілде адамдардың ойлау қабілетін іске асырушы, оны одан әрі дамытушы, ерік-жігерін, сезімін білдіруші, мәдени-тарихи дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал» [7, 413]. Яғни тіл өзінің қарым-қатынастық қызметінде тек ойды жеткізуші ғана емес, сонымен қатар эмоцияны да, сезімді де білдіретін құрал болып табылады. Тілдің қызметі тұрғысында жасалған қысқаша шолу тілдің сезім білдірушілік қызметі ғалымдар тарапынан кей жағдайда оның қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметімен тең дәрежеде қарастырылса, кей жағдайда қарым-қатынастық қызметінен кейінгі екінші қызметі ретінде қарастырылатындығын байқауға болады. Қалай болған күнде де тілдің сезім білдірушілік қызметінің рөлі өте үлкен екендігін байқауға болады, сондықтан да сезімді білдірудің тілдік құралдары мен жолдары да тіл біліміндегі ауқымы кең, жан-жақты қарастырып, зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі.

Тіл тілдік таңбалардың жүйесінен ғана тұрмайды. Тіл арқылы адамдар өз ойларын ғана жеткізбейді, көңіл-күйлерін, сөз болып отырған жайға қатысты өздерінің көзқарасын, бағасын сөз, сөз тіркестері, сөйлемдер арқылы білдіріп отырады. Жұмсалым үстінде сөздің ауыс мағыналары, көпмағыналылығы туады. Грамматикалық формалар да өздерінің негізгі мағынасымен қоса қосымша реңк беру, қосымша мағына білдіру қызметтеріне ие болады. Яғни әр тілдің фонетикасы, лексикасы сол тілді қолданушы адамның ықпалында болады.

Эмоцияның тілдік теориясының құрамдас бір бөлігі – қарым-қатынастың бейвербалды амал-тәсілдері болып табылады. Сондықтан эмоция білдірушілік, бейнелеушілік қызмет атқаратын тілдік бірліктер мәтінде тілдік таңбалар арқылы берілген бейвербалды амал-тәсілдермен параллель қарастырылады. Бейвербалды амал-тәсілдердің көпшілігі жалпыдамзаттық сипатта болғанымен олардың бірқатары әр ұлттың мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүр, дүниетанымымен тығыз байланыста болады. Бейвербалды амал-тәсілдер вербалды амал-тәсілдер сияқты әр адамның психологиясынан ғана емес, ұлт психологиясынан да хабар береді. Коммуникативтік акт кезінде белгілі бір мазмұны бар ақпаратты тіл арқылы алмасу үрдісі іске асады. Әдетте қарым-қатынас жалаң түрде емес, тілдік қарым-қатынастың өту жағдайы мен орны, коммуниканттардың ым-ишараты, дене қалыптары

мен қимыл-қозғалысы т.б. да компоненттердің қатар қызмет етуі арқылы қолданылады. Мысалы, *Жеңін қайырып сағатына қарады. Сегіз жарым... Әзіевке қарап әлдене деп ымдағандай болды. Әзіев те сабыр ет, дегендей ымдады (С. Мұртабеков).*

Сөйлеу актісі белгілі бір фонациялық, ым, дене қимылы, көз әлпеті сияқты компоненттердің қатысуы арқылы жүзеге асырылады. Тілдік қарым-қатынас кезінде мұндай бейвербалды амал-тәсілдер айтушы қолданып отырған тілдік бірліктерге мағыналық ренк берумен қатар, адамның түрлі көңіл-күй жағдайын, эмоциясын, ой-пікірін жеткізуде тілдік құралдармен бірдей қызмет етеді. Сондықтан да тіл білімінде коммуникативтік акт вербалды және бейвербалды компоненттердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Яғни, адамның түрлі сезімі тек оның айтқан сөзі арқылы ғана емес, көзінің қарасы, дауысының түрліше құбылуы, қолының, басқа да дене мүшелерінің қимылы т.б. арқылы да көрінеді. Бұл сезімдік құбылыстардың бәрі тілдің түрлі құралдары мен әдіс-тәсілдері арқылы бейнеленеді, беріледі. Енді адамның дауысы, көзі, қимылы сияқты бейвербалды элементтердің сезім білдірушілік қызметіне қысқаша тоқталайық.

Интонация мен сөйлеу дыбыстарының адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауында атқаратын қызметі ерекше. Тілдік қатынастың ауызша түрі сөйлеу арқылы іске асады. С. Мырзабеков: «Сөйлеу – іштегі ойды дыбыс арқылы сыртқа шығару, айту. Бұл – адамзатпен бірге жасасып келе жатқан ең көне, ең негізгі қару», – деп жазады [8, 3]. Құлаққа естілетін үннің айтылу мәнерінің эмоция білдірушілік қызметі зор. Сөздің айтылу интонациясына қарап, ол сөздің қандай эмоциямен айтылып тұрғандығын айыру қиын емес. Бұл – ішкі сезімнің адам үніндегі бейнесі. Интонация тонының (тональность) адамдардың қарым-қатынасында үлкен орын алатыны мәлім. М. Мағауинның шығармасынан алынған үзіндіге назар аударайық: *«Бұл кезде мен әбден есімді жиып алған едім. – Отағасы, – дедім. Дауысыма қажетті тон бере алмасам керек, үнім айбарсыз шықты. – Сіздің мұныңыз жарамды. – Бұдан ары тығылып сөз таба алмай, қалтамды қармалай бастадым. Отағасының бет-аузы тыржиып кетті» (М. Мағауин).* Ғалымдар интонацияны дыбыстан бұрын пайда болған деп есептейді [9, 105].

«Интонацияның адамдардың қарым-қатынасындағы ең алғашқы құрал екендігін онтогенез көрсеткіштері де дәлелдей түседі. Мысалы, бесіктегі сәбилер алдымен үілдеуден бастап қана қоймай, сөз мағынасын түсінбесе де, анасының дауыс ырғағын, сөздің интонациясын ұға бастайды, соған сәйкес әрекет жасайды. Оған біреу қатты сөйлесе, иегін кемсеңдетіп жылай бастайды, ал енді біреу жағымды дауыспен

«агу-агу», «кіш-кіш» десе және сол сияқты анасының еркелеткен сөздерін естіп, олардың мағынасын ұқпаса да, көздерін жаутаңдатып, езу тартып күледі» [9, 105]. Интонация сөйлеу мазмұнымен тығыз байланысты. Үннің жоғары/төмен шығуының, сөздің жылдам/баяу айтылуының үлкен мәні бар. Төмендегі мысалдардан дауыстың түрліше құбылуының тілдік құралдар арқылы бейнеленуін, олардың адам эмоциясын білдірудегі қызметін байқауға болады.

1. **Даусы саңқылдап ащы шығады** (С. Мұратбеков) – ашулы адамның даусы.

2. – *Сұлутай! Амансыздар ма? – деп қобалжып, дауысы дірілдеді* (С. Елубаев) – қобалжып тұрған адамның даусы.

3. – *Көрмей тұрсың ба не істеп жатқанымызды, қора тазалап жүрміз, – деп шаптыққан үнмен дүрсе жауап берді тағы Мәлике* (С. Мұратбеков) – ашулы адамның даусы.

Адамның эмоция әсерінен жасалатын дене қозғалысы мен түрлі қарекеті де тілде мүмкіндігінше көрініс табады. Бұл қимыл-қозғалыстар, түрлі әрекеттер тек белгілі бір эмоцияға ғана тән болуы да немесе әр түрлі эмоция кезінде жасалуы да мүмкін. Оның барлығы жағдаятқа байланысты анықталады. Мәселен, ызаланған адам бір затты лақтырып жіберуі, екінші адаммен төбелесуі мүмкін, керісінше теріс айналып кетіп қалуы да мүмкін. Сондай-ақ, қорыққан адам қаша жөнелуі немесе сол тұрған орнынан қозғалмауы да мүмкін. Төмендегі мысалдардан адамның түрлі дене-қимылдары мен ым-ишараттарының адамның ішкі ойын, сезімін, түрлі эмоциясын жеткізіп тұрғандығын байқауға болады.

1. **Шәріп ешкі құйрық сақалын тұтамдап, әйеліне қарап басын біраз изеңдетті. «Көріп отырсың ба?» дегендей** (С. Елубаев) – ержетіп келе жатқан баласының өзіне дауыс көтергенін көтере алмай, жақтырмай, оған әйелін де кінәлі көріп отырған адамын қимылы.

2. – *Қорықпа, Тана. Мен жәй ғана... – деп Ұзақ оны өзіне қарай тартып еді, қыз екі қолын бірдей ербеңдетіп, жігітті басқа-көзге сабалап жылап жіберді. Бейкүнә жанның қауқарсыз далбасасы* (С. Мұратбеков) – жігіттен қатты қорқып, қарсылық көрсеткісі келген қыздың қимылы.

3. – *Жұр, кетейік! – деп Әбірелдің Шақшай қолынан сүйреді* (І. Жансүгіров) – қорқып, қашуға ыңғайланған адамның қимылы.

Адамның көзі оның эмоциясынан тікелей, нақты, ашық ақпарат беріп отыратын құрал. Себебі ол адамның бетіндегі ең негізгі, ең маңызды мүше. «Көз – адам жанының, адам сезімінің айнасы» деп бекер айтылмаса керек. Төмендегі мысалдардан адамның көзі арқылы көрініс тауып отырған эмоциялық құбылыстарды байқауға болады.

1. *Бұлар подвалда ұзақ отырды. Қырықтың ішіндегі бөтелкені босатты. Шақшай көп әңгімелер сөйледі. Сатанның құлағы оларда, көзі айналасында болды (І. Жансүгіров)* – осы отырыстың аяғы не болады деп үрейленіп отырған адамның кейпі.

2. *Шеге мойнын бұрды. Бірақ үн жоқ. Кішкентай өткір көзінде ызғар бар (С. Елубаев)* – әкесіне қатты ызаланып, бірақ қарсы ештеңе айта алмай тұрған жігіттің кейпі.

3. *Екі көзі боталаған кейпі соншалықты аянышты болып кетті. Бірақ тырс етіп үн шығарған жоқ (С. Мұратбеков)* – қатты қорыққан қыздың кейпі.

Ұғымды ойлау процесінің жемісі ретінде, логикалық категория ретінде танитын болсақ, ұғым сөз арқылы бейнеленетін болғандықтан, сөзді лингвистикалық категория ретінде танимыз. Ұғым дегеніміз – шындық өмірдегі зат, құбылыс, іс-әрекетке тән басты белгілердің адам санасында жинақталып, қорытылып берілген бейнесі. Ғалымдардың айтуынша адам санасында ең алдымен нақты, деректі заттар мен құбылыстардың бейнесі қалыптасқан. Кейін адамның ойлау қабілетінің дамуына байланысты дерексіз заттар мен құбылыстар жайындағы түсініктерді қабылдауға мүмкіндік туған. Осылайша адамның санасында сезім мүшелерімен білуге болмайтын, тек түйсік сезімі арқылы қабылданатын, *қуану, қайғыру, ренжу, қобалжу, таңдану, сүйсіну* сияқты нақты дерегі жоқ құбылыстар да бейнеленіп берілетін болған.

Адам өзін қоршаған ортаны, онда болып жатқан түрлі процестерді сол қалпында да, түрлі сезімдік күйде де қабылдайды. Адамның түрлі сезімін жеткізуші құралдардың бірі – тіл болып табылады. *«Ол келді»* деген сөйлемде ақпараттық сипат басым болса, *«Оның келгені жақсы болды»* деген сөйлемде эмоциялық сипат басым. Бұл сезімдік қабылдау философияда таным процесі деп аталады. Таным адам баласының баршасына тән. Ешқашан бірін-бірі көрмеген, дүниенің әр бұрышында өмір сүрген адамдардың эмоциялық жай-күйі, ым-ишара жасауы, бет-әлпетінің өзгеруі, қолдарының қимылы сияқты әрекеттері өте ұқсас келеді. Танымды анықтауда оның бейнелеу мен қабылдау деп аталатын категориялары басшылыққа алынады. Бейнелеу дегеніміз – танып-білуге тиіс объекті мен танушы субъектінің арасындағы күрделі қарым-қатынас процесі. Осы қарым-қатынастың негізінде белсенді сезімдік таным пайда болады. Сезімдік танымға жататын сезу мүшелері: көру, есту, сезіну және ол үш формада: түйсік, қабылдау және елестету арқылы жүзеге асырылады. Түйсік сезім мүшелеріне тікелей ықпал жасайтын құбылыстардың жеке сапаларын, қасиеттерін мида бейнелеу болса, қабылдау (сезімдік қабылдау) мен елестету – белгілі бір формада қабылданған заттың сезімдік бейнелері Бұлардың

әрқайсысы танымға әр қалай әсер етеді. Мәселен, біреуге қатты толқыныс тудырған жағдайға екінші біреудің бейжай қарауы немесе қуанғаннан жылап жіберу, қорыққаннан талып қалу, қолпаштап, қол шапалақтап жіберу т.б. жәйттер – осының дәлелі. Олай болса, таным процесін сөз еткенде, осы процесс үстінде санада пайда болатын сезім мен эмоцияның назардан тыс қалмайтыны белгілі.

Кез келген қоғамда өмір сүретін адам сол ортадағы түрлі жағдайға байланысты немесе сырттан түрлі ақпарат қабылдау кезінде бір қалыпта болмайды. Түрлі сезімдік күйді бастан кешіреді. Ол сезімді сыртқа шығарудың түрлі жолы бар, оның бірі эмоцияны тіл арқылы шығару. Бүгінгі күнге дейін бірқатар зерттеу жұмыстарының жазылғандығына қарамастан тілдегі эмоционалдылық мәселесі тіл білімі тұрғысынан да мәдениеттану ғылымы тұрғысынан да терең зертеуді қажет етеді. Эмоциялардың тілдегі көрінісі лингвистикалық тұрғыдан да (тілдің қолданысы, тілдің прагматикасы, тілдің қарым-қатынастық қызметі), лингвомәдениеттану мен әлеуметтік тіл білімі тұрғысынан да (тіл және қоғам, тіл және адам, тіл және мәдениет) қарастырылуға тиіс мәселе екендігімен ерекшеленеді. Бүгінгі күні тіл білімінде тілдік бірліктерді әлеуметтік-мәдени аспектіде қарастыру ең көкейтесті мәселелердің біріне айналып отыр. Мәдениет пен адам факторының тілде ерекше көрініс табатын элементтерінің бірі – эмоция.

1.2 Эмоционалдылықтың лингвистикалық еңбектерде берілуі

Экспрессивтіліктің жалпы міндеті айтылған жайға субъективті қатынасты көрсету немесе айқындау. Сөйлеуші немесе жазушы тарапынан бұл – баяндаудың күшейтілуі, даралануы, айтылуға ерекше мән берілуі, сезімді, эмоцияны, көңіл-күйді білдіруде тілдік стандарттардан, нормалардан бас тарту, баяндаудың күшті эмоциямен берілуі, образдылықтың және эстетикалық эффекттің жасалуы. Ал оқушы немесе тыңдаушы тарапынан бұл – назар аударуды күшейту және баяулату, рефлексияның күшейтілуі, эмоция мен сезімдердің пайда болуы.

Қазіргі тіл білімінде *эмоционалдылық және экспрессивтілік* ұғымдары тілдің көркемдеуші құралдары деген мәселеден келіп туындайды. Орыс тіл білімінде де эмоциональность, экспрессивность деген мәселелер *«выразительные средства», «изобразительно-выразительные средства»* деген мәселенің ішінде қарастырылады. Л.В. Цыбина эмоцияны білдірудің лексика-грамматикалық құралдары туралы жазған еңбегінде: «К вербальным способам выражения эмоций относятся лексические способы, морфологические, грамматические, стилисти-

ческие, синтаксические, *изобразительно-выразительные средства, речевые интонации*», – деп жазады [10, 37].

Орыс тіл білімінде *выразительность* деп қарастырылып жүрген ұғым А. Байтұрсынұлы еңбегінде *тіл көрнектілігі* деп беріледі. А. Байтұрсынұлы «Сөз талғау» атты еңбегінде: «шығарма сөзі өңді, ұнамды болу туралы талғаудың қоятын шарттары мынау», – деп бес түрлі шартты атап көрсетеді. Олар:

1. Сөз дұрыстығы.
2. Тіл тазалығы.
3. Тіл (лұғат) анықтығы.
4. Тіл дәлдігі.
5. Тіл көрнектілігі [2, 150].

А. Байтұрсынұлы еңбегіндегі сөз дұрыстығына қойылған талаптар: «1. Сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертетін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді біліп әрқайсысын өз орнына тұтыну. 2. Сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру. 3. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру» [2, 150].

Шығарманың сөзі өңді, ұнамды болуы үшін қойылатын талаптың екіншісі – тіл тазалығы. «Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Басқа тілден сөз тұтыну қажет болса, жұртқа сіңіп, құлақтарына үйір болған, мағынасы халыққа түсінікті сөздерді алу» [2, 154]. Тіл (лұғат) анықтығы туралы А. Байтұрсынұлы: «Айтылған лебіз ашық мағыналы, түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтін болса, тіл анықтығы дегеніміз сол болады. Лебіз ашық мағыналы болу үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек. Адам анық танитын нәрсесін анық атайды да, көмескі танитын нәрсесін көмескі, күнгірт атайды. Сондықтан біреудің айтқан сөзін анық түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап, жорып, ұйғарып қана қоямыз», – деп жазады. «Тіл дәлдігі деп ойлаған ұғымға сөз мағынасы сәйкес келуі айтылады. Ұғымға сөз дәл келуі үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек. Тіл дәлдігін бұзатын көбінесе амәндес сөздер. Амәндес сөздер деп мағынасы жақын сөздер айтылады. Мәселен, батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік деген сияқты сөздер» [2, 153]. Бұл жерде А. Байтұрсынұлы *амәндес сөздер* деп қазіргі қазақ тілінде *синоним сөздер* деп қолданылып жүрген терминді айтып отырғандығын пайымдауға болады. А. Байтұрсынұлы *батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік* сияқты сөздерді мысалға келтіре отырып: «Мұның бәрі жүректілікті көрсеткенмен әрқайсысының өз алдына өңі бар. Өңін танымай яки аңғармай бірін

бірінің орнына айтса лұғат дәлдігіне кемшілік келтіреді», – деп жазады [2, 153].

Тіл көрнектілігі туралы А. Байтұрсынұлы: «Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ. Сондықтан адам сөйлегенде сөзі толық түсінікті болу үшін дерексіз заттарды деректі затша, бернесіз заттарды бернелі затша сипаттайды, жансыз затты жанды заттай ғамалдайды. ... Осы сияқты өң берілген сөздер, көрнекі тіл делінеді», – деп жазады [2, 154].

А. Байтұрсынұлы тіл көрнекі болуы үшін түрлі әдістердің қолданылатындығын айта келе, ол әдістерді негізгі түріне қарай үш тапқа бөледі: 1. Көріктеу. 2. Меңзеу. 3. Әсерлеу. А. Байтұрсынұлы атап көрсеткен үш таптың ішінен *әсерлеу*ге арнайы тоқталмақпыз. Себебі *әсерлеу* біздің пайымдауымызша қазіргі тіл біліміндегі *эмоционалдылық-экспрессивтілік* термині.

Экспрессивтілік термині латын тілінен аударғанда *«айқындылық»* мағынасын беретін *expressio* сөзінен қалыптасқан. Экспрессивтілік термині қазіргі тіл білімінде сөйлеушінің сөз мазмұнына немесе адресатқа субъективті көзқарасын беруді қамтамасыз ететін белгілі бір тілдік бірліктердің жиынтық қасиеті мағынасында қолданылады. Сонымен қатар, осындай тілдік бірліктер негізінде қалыптасқан сөйлеудің немесе мәтін қасиеттерінің жиынтығы деген мағына да береді. Экспрессивтіліктің пайда болуына эмоция мен сезімді білдіруге және оларды қабылдауға байланысты психологиялық заңдылықтар негіз болды.

Қазақ тілі лексикологиясында мәнерлеу «экспрессивтілік» және «эмоционалдылық» түсініктерінің байланыстары арқылы түсіндіріледі, А. Болғанбаевтың пікірінше, оның кейбір жағдайларда шектелуі, қандай да бір қиындықтар туғызады [11, 178]. Ж.А. Нюсупова орыс және қазақ тілдеріндегі мәнерлегіш құралдар турасында жазған мақаласында орыс тіл біліміндегі және қазақ тіл біліміндегі экспрессивті лексиканың берілуінің бірнеше түрін бөліп көрсетеді [12, 265].

С. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақов авторлығымен шыққан лингвистикалық терминдер сөздігінде аталған терминге *«Экспрессия – мәнермен бейнелеп айту»* деген, *экспрессивті сөздерге*: «ерекше стилистикалық мәні бар, бейнелі, мәнерлі сөздер», – деген анықтама беріледі. Ал сөздің эмоциялық мәні «сөздердің дара мағынасына қоса адамның көңіл-күйін, ой-пікірін білдіретін сөз мәні», – деп түсіндіріледі [13, 181].

І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаев: «Эмоционалдық лексика белгілі бір құбылысқа, затқа қауымның беретін бағасын аңғартады, ...сөздердің эмоционалдық мәні сөздің лексикалық мағынасына сүйенеді, ал кейде лексиканың эмоционалдығы сөздердің тіркесіне байланысты болады», – деп жазады [14, 176]. Эмоционалдылық пен экспрессивтілік бірқатар ғалымдар еңбектерінде атап көрсетілгенімен, қазақ тіл білімінде әлі күнге дейін жете зерттелмеген мәселелердің бірі. Эмоционалдылық пен экспрессивтілікті көрсететін тілдік құралдар мен тәсілдер, тіпті «эмотивтілік», «бағалауыштық», «экспрессивтілік», «интенсивтілік», «образдылық» деген терминдер әлі күнге дейін белгілі бір анықтамаға ие бола қойған жоқ. Сондай-ақ, «эмоция» мен «экспрессияның» мағыналық ара жігін ажыратып, «эмоционалдық, экспрессивтік мән», «экспрессивтік реңк» ұғымдарын анықтау да ғылыми талдауды қажет етеді. Қазіргі тіл білімінде *тілдің көркемдегіш құралдары, эмоционалдылық пен экспрессивтілік* деп аталып жүрген мәселелерге А. Байтұрсынұлының еңбектері бойынша жасалған шолу аталған мәселелерді қазіргі филологияның даму деңгейі тұрғысынан ғалым еңбектерімен салыстыра зерттеудің қажеттігін көрсетіп отыр.

Эмоция тілде фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлерде көрініс табады. Бірақ эмоционалдылық мәселесі қазақ тіл білімінде негізінен лексика-семантикалық және стилистикалық деңгейде қарастырылып жүр. Фоносемантикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейде басқа мәселелерге қатысты сөз болғаны болмаса, арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Қазақ тіл білімінде эмоционалдылық, экспрессивтілік мәселесін жүйелі түрде зерттеу қазіргі күн үшін өзекті мәселелердің бірі. Қазақ тіл білімінде эмоционалдылық пен экспрессивтілік мәселесінің қарастырылуын шартты түрде екі топқа бөлуге болады. Біріншісі, арнаулы орта және жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілінің оқулығы, оқу құралы ретінде, сондай-ақ, ғылыми басылым ретінде жарық көрген және тілдің лексикология, стилистика немесе басқа мәселелерін қарастыру барысында айтылған мәліметтер, ал екіншісі соңғы жылдары қолға алына бастаған, эмоционалдылық пен экспрессивтілік арнайы зерттеу нысаны етіп алынған ғылыми жұмыстар.

Алдымен бірінші топтағы жұмыстарға тоқталайық. М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаев авторлығымен жарыққа шыққан «Қазақ тілінің стилистикасы» атты еңбекте эмоционалды-экспрессивті сөздерге арнайы анықтама берілмегенімен эмоционалдылық пен экспрессивтілік мәселесі туралы сөз қозғалғанда оларды екі тұрғыда қарастыру керек екендігі айтылады, біріншісі – лексикалық мағынасы әуелден экспрессияға бейім тұратын сөздер, екіншісі –

қолданылу процесінде жүре келе экспрессивті бояу алатын сөздер. Еңбек авторлары басқа сөздерге қарағанда еліктеуіш негіздерден жасалған етістіктердің, фразеологиялық тіркестердің экспрессивті бояуы басым болатындығын атап өтеді. Сондай-ақ, мұндай қасиеттің жеке сөздерге ғана емес, сөз тіркестеріне де, сөз формаларына да, синтаксистік конструкцияларға да тән сипат екендігі айтылады [15].

I. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаев авторлығымен шыққан «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде авторлар: «Қазіргі қазақ тілінде, басқа тілдердегі сияқты, сөйлеушінің бір затқа не құбылысқа эмоциялық көзқарасын білдіретін бір топ сөздері бар. Бұл категориядағы сөздерді тіл ғылымында эмоционалды лексика немесе эмоциялық мәні бар сөздер дейді. ...Сөйлеуші *орман, көл, үй, бес, ол* тағы басқа сөздерді айтқанда бұл заттардың атауында ешқандай эмоционалдық мән болмайды. Ал кейбір сөздерде, құбылыстардың атауларында жақсы немесе жаман қатынасты, психологиялық күйді көрсететін реңктер болады. Мысалы, *айналайын, оңбаған* дегендер тек белгілі бір тиянақталған сөйлеушінің ой-күйін білдіреді. Эмоциялық лексика белгілі бір затқа құбылысқа, қауымның бағасын аңғартады», – деп жазады [14, 178].

Аталған категориядағы сөздерді екі топқа бөледі:

Бірінші топ: эмоционалды бояуы бар сөздер іштей бірнеше топқа бөлінеді: а) Әсері күшті эмоцияны беретін сөздер (*масқара, сұмдық, сұм, қайғы, қуаныш, қорқыныш, жауыздық, жыртқыштық, нәзіктік, ақ көңілдік* т.б.). Бұл топтағы сөздер өздігінен экспрессивтік қасиетті бере алады. ә) Кейбір сөздер затқа немесе құбылысқа қоғамдық қарым-қатынас негізінде эмоционалды-экспрессивті бояу беруге қабілетті болады (*ұрлық, жауыздық, залым* т.б.). Бұл сөздер өзінің табиғатынан жағымсыз мағынадағы эмоциялық реңкті береді. б) сөйлеушінің негізінде құбылысқа баға беретін сөздер (*әдемі, жақсы, көңілді, тамаша, қатты* т.б.). в) Шарттылықпен қолданылатын сөздер. Мысалы, *пысық* сөзі ертеректе ешқандай эмоциялық бояусыз қолданылған.

Екінші топ: грамматикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер: а) *-қан, -қай* кішірейткіш-еркелеткіш суффикстерді қолдану арқылы затқа немесе құбылысқа қоғамдық баға беру арқылы жасалған сөздер; ә) сөздердің кішірейткіш-еркелеткіш реңкті *-тай* жұрнағы арқылы жасалған сөздер; б) *-еке, -й, -ша, -ше* жұрнағы жалғану арқылы еркелікті және кішіпейілдікті бере отырып жасалған сөздер; в) *-сымақ* арқылы жасалған сөздер.

М. Белбаева «Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы» атты еңбегінде: «Жалпы халық тілінде адамдардың көңіл-күйі немесе белгілі бір затқа, құбылыстарға қатысты, оған қалай қарайтыны сияқты жағдайлармен байланысты түрлі көзқарасын білдіретін сөздері болады. Мысалы:

адал, арам, сұм, жауыз, ақын, шешен, көсем, лаң, дана т.б. Мұндағы сөз қуаттылығы оның өз бойындағы мәні мен реңіне де байланысты. Себебі жеке сөздер де табиғатында әр алуан. Мысалы, жоғарыда көрсетілген сөздердің бірі – кімді, нені болса да жай ғана атаса, екіншісі сондай қызметімен бірге өз бойында ерекше бір әсерлілік барын аңғартып тұр. Міне сөздің семантикасына тән осындай қасиетті (әсерлілікті) тілдегі эмоциялық, экспрессивтілік деп атаймыз. ...өз бойына адамның көңіл-күйін, ішкі сезімін білдіретін, қасиеті я жағымды, жағымсыз реакция туғыза алатын ерекшелігі бар сөздерді эмоциялық сөздер деп түсінуге тиіспіз», – деп жазады [16, 78-78].

«Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» еңбегінің авторлары Ә. Болғанбаев пен Б. Қалиев: «Адамның сезіміне әсер ететін сөздер тобы экспрессивтік-эмоционалды лексика деп аталады, – деп жазады [11, 178]. Еңбек авторлары өздері экспрессивтік-эмоционалды лексика деп атап көрсетіп отырған сөздер тобын әр түрлі жолмен пайда болады деп атап көрсетеді: 1) ешбір қосымшасыз-ақ жеке тұрып эмоционалды бояуға ие болып тұратын сөздер: *масқара, әттең, тамаша, шіркін, сабаз, марқұм, мыстан, сайқал* т.б. 2) белгілі бір текст ішінде эмоционалды бояуға ие болатын сөздер; 3) морфологиялық жолмен пайда болған эмоционалды сөздер: *ағатай, ағажан, інішек, балақай* т.б.

М. Қараев «Қазақ тілі» атты оқу құралында: «Қазіргі қазақ тілінде, басқа тілдердегі сияқты, сөйлеушінің бір затқа немесе құбылысқа эмоционалды көзқарасын білдіретін көптеген сөздер бар. Бұл категориядағы сөздерді тіл ғылымында эмоционалды лексика немесе эмоционалды мәні бар сөздер дейді. Сөйлеуші *орман, көл, үй, алыс, бес, ол* т.б. сөздерді айтқанда, бұл заттардың атауында ешқандай эмоционалды мән болмайды», – деп жазады [17, 66].

«...Ал кейбір сөздерде құбылыстардың атауларында жақсы немесе жаман қатынасты, психологиялық күйді көрсететін реңктер болады. Мысалы, *айналайын, оңбаған* дегендер тек белгілі бір тиянақталған тұрақты мағынадағы сөздер ғана емес, сонымен бірге сөйлеушінің ой-күйін де білдіреді. Егерде бұл сөздер белгілі бір тіркестегі сөздермен қолданылса, онда оның эмоционалды мәні айқындала түседі» [17, 66]. М. Қараев өз еңбегінде эмоционалды мәні бар сөздерді төрт топқа бөліп қарастырады. Олар: «1. Жеке тұрып эмоциялық мәнді білдіретін сөздер: мысалы: *масқара, сұмдық, алақай*, т.б. (– *Масқара-ай, сұмдық қой бұларың, – деді ол. – Айт мынауыңды, балақай* (М. Им.). 2. Тіліміздегі *ескішілдік, жатыпшіер* дегендер қоғамдық қарым-қатынаста қалыптасқан экспрессивтік мәнді сөздер. 3. Заттың эмоционалды бағасын кішірейту я еркелету, жек көруге байланысты жұрнақтар

арқылы жасалады: Мысалы: *үй* деген түбірге *-шік* жұрнағын қосып, *мынауың үй емес, үйшік қой* десек, *үйшік* деген туынды сөз сөйлеушінің үйді кемітетінін байқатады. 4. Сөздің соңында шылау мен жұрнақтың аралығында жүретін, жек көру, кемсіту мағынасын беретін *сымақ* демеулік шылауы қосылған сөздер де эмоционалды мәнге жатады. *Мұнда нағыз адамдар да бар, адам сымақтар да бар т.б.»* [17, 67].

Шолу жасалған еңбектерде эмоционалдылық пен экспрессивтілік мәселелері шамамен бір-екі бет көлемінде ғана сөз болады. Себебі авторлардың негізгі мақсаты арнайы зерттеу емес, оқулықта айтылатын басқа да көптеген мәселелердің қатарында эмоционалдылық пен экспрессивтілік туралы ақпарат, анықтама беру, оқушыға түсінікті болуы үшін мысалдар келтіру. І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаевтың «сөйлеушінің бір затқа не құбылысқа эмоциялық көзқарасын білдіретін сөздерді эмоциялық лексика» деп, М. Белбаеваның «адамның көңіл-күйін, ішкі сезімін білдіретін, қасиеті я жағымды, жағымсыз реакция туғыза алатын ерекшелігі бар сөздерді эмоциялық сөздер» деп, Ә. Болғанбаев пен Б. Қалиевтың «Адамның сезіміне әсер ететін сөздер тобын экспрессивтік-эмоционалды лексика деп», М. Қараевтың «сөйлеушінің бір затқа немесе құбылысқа эмоционалды көзқарасын білдіретін көптеген сөздерді эмоционалды лексика немесе эмоционалды мәні бар сөздер» деп қарастыруынан эмоционалды сөздерге берілген анықтамалардың мазмұндас екендігін, еңбектерде аталған мәселеге байланысты берілген тақырыптарда «Эмоционалды-экспрессивті сөздер» деп бірге алынғанымен ғалымдардың дені эмоциялық лексиканы экспрессивтіліктен бөліп көрсетіп отырғандығын байқауға болады. Екінші бір назар аударатын мәселе М. Қараев, Ә. Болғанбаев пен Б. Қалиев *экспрессивтік-эмоционалды лексика* терминін қолданса, М. Белбаева, І. Кеңесбаев пен Ғ. Мұсабаев *эмоционалды-экспрессивті* деп қолданады. Осы жерде «Эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің қайсысы бірінші? Қайсысы екінші деңгейде? Әлде екеуі синонимдес ұғымдар ма, жоқ әрқайсысы өз алдына бөлек ұғымды білдіретін терминдер ме? Олай болса олардың ара жігін ашудың қандай критерийлері бар? Эмоционалдылық бар жерде үнемі экспрессивтілік те бар ма? Экспрессивтілік бар жерде үнемі эмоционалдылық бар ма? Эмоционалды сөздер экспрессивті сөздердің негізінде пайда болды ма?» – деген сұрақтар туындайды. Бұл мәселелер туралы орыс тіл білімінде де, қазақ тіл білімінде де ғалымдардың пікірі әр түрлі. Тіпті кейбірі бір-біріне мүлде қарама-қайшы.

1.3 Эмоция – лингвистикалық зерттеулер нысаны

Қазақ тіл білімінде эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің кейбір аспектілеріне арналған бірнеше зерттеу жұмысы жарық көрді. Мәселен, Х.М. Нұрмұқановтың «Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведений М. Ауэзова» атты кандидаттық диссертациясы (1969), Ш.И. Нұрғожинаның «Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка» атты кандидаттық диссертациясы (1989), З.Х. Ибадильдинаның «Эмотивная лексика казахского и русского языков» (1997) атты кандидаттық диссертациясы, А.Ф. Сембаеваның «Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика (О. Бөкеев шығармалары бойынша) (2002), А.А. Мұсабекованың «Қазіргі қазақ публицистикасындағы экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары» атты кандидаттық диссертациясы (2004), Б.С. Жонкешовтың «Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика)» атты кандидаттық диссертациясы (2006), К.С. Сарышованың «Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер» атты кандидаттық диссертациясы (2006), С.Б. Қоянбекованың «Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері» атты докторлық диссертациясы (2008) т.б.

Көркем әдебиет тілдің құрылымдық нормаларын ғана емес, сонымен қатар көркемдік-эстетикалық заңдылықтарын да қалыптастыратын құрал. Тіл білімінде қазақтың көркем әдебиеті стилінің ерекшеліктері ғана емес, әдебиеттің проза, поэзия, драматургия деп бөлінетін салаларының да стильдік ерекшеліктері өз алдына жеке-жеке сараланып қарастырылады. Көркем әдебиеттің проза жанры поэзия мен драматургияға қарағанда функционалдық стильдердің барлығының элементтерін пайдалана алатын кең ауқымды сала. Поэзия тілінде тілдік құралдарды таңдап жұмсау принципі басым болады, сөздің өрнегін жасайтын түрлі тәсілдер әлдеқайда жиі қолданылады. Поэзияда грамматикалық тұлғалардың да, синтаксистік құрылымдардың да экспрессиясы күштілері таңдалады. Тіпті қалыптасқан тілдік нормаға сыя бермейтін элементтер де қолданылады. Драматургия көбіне адамдардың өзара сөйлесуіне негізделетіндіктен ауызекі сөйлеу тілінің нормаларын ұстануға бейім келеді. Сонымен қатар, бұл үш жанрдың бір-біріне ауысып, бір-біріне ұласып кететін тұстары да болады. Тілімізде жеке жазушылардың шығармаларындағы эмоционалды-экспрессивті лексиканың қолданылу ерекшеліктері де арнайы зерттеу нысанына айналды. Мәселен, Х.М. Нұрмұқановтың, А.Ф. Сембаеваның зерттеу еңбектері Х.М. Нұрмұқанов эмоционалды-экспрессивті сөздердің жасалу жолдары туралы айта келіп, біріншіден, эмоциялық мәннің сөз семантикасында бірден болатындығын (*қарағым, бүлік*), екіншіден,

эмоциялық реңктің ауыс мағынада (*өгіз, қалтақ*), контекс (*атмосфера*), дауыс ырғағымен (*Дәрі? Шырақшыңмын!*) және синтаксистік (*алтын ер*), морфологиялық (*ойшыл, Қамаржан*) тәсілдер арқылы, үшіншіден, ешқандай мән-мағына жоқ сөздердің де (*рррракалион, тырралай*) эмоциялық мән туғызатынын атап көрсетеді [18, 11].

Ш.И. Нұрғожинаның «Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка» атты кандидаттық диссертациясында қазақ сөйлеу тілі лексикасындағы эмоционалды-экспрессивті сөздердің жасалу жолдары, айырымдық белгілері мен функционалдық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеуші қазақ ауызекі сөйлеу тіліндегі эмоционалды және экспрессивті сөздер тобын анықтау арқылы эмоционалды-экспрессивтіліктің өзіндік ерекшелігін зерттеуді мақсат етіп қояды. Қазақ тілінде эмоционалдылық, экспрессивтілік, бағалағыштық мәселелерінің әлі де терең зерттеле қоймағандығы жөнінде: «Исследование эмоциональности, оценочности и экспрессивности не получило еще широкого распространения в казахском языке, хотя некоторые аспекты освещались в трудах ученых лингвистов (М.Б. Балакаев, С.К. Кенесбаев, Г.Г. Мусабаев, Ш. Ш. Сарыбаев, А.Т. Кайдаров и др.)», – жазады [19, 3]. Автор әлі күнге дейін эмоционалдылық («эмоциональность»), («экспрессивность»), бағалағыштық («оценочность») терминдерінің бірынғай анықтамасының да жоқ екендігін атап өтеді [19, 3].

Диссертациялық жұмыс қазақ тілінің материалдары негізінде орыс тілінде жазылған. Автор еңбегі түркі тілдері мамандығы бойынша жазылып, зерттеуші қазақ тілі мен орыс тілін салыстыруды алдына мақсат етіп қоймағанымен, жұмыстың өн бойында берілген мысалдардағы экспрессивтілік пен эмоционалдылыққа қатысты тілдік фактілердің орыс тіліндегі баламасы да қатар беріліп отырады. Мысалы, «Особый класс эмоционально-экспрессивных существительных составляют так называемые немотивированные эмоционально-экспрессивные существительные, которые по сравнению с мотивированными существительными не столь многочисленны. Отличительная особенность лексем этого класса состоит в том, что они не только называют предмет (в нашем исследовании – человек и его качества), но и одновременно дают ему положительную или отрицательную характеристику. Эти слова обладают устойчивой экспрессивной и эмоциональной окраской независимо от контекста. Например: «делқұл» – *самодур*; «есерсоқ» – *оболтус*; «кербез» – *пижон*; «кескісіз» – *некрасивый, уродливый*; «сұрқия» – *шельма*; «сойқаншы» – *гуляка*; «сотқар» – *забияка*; «қаскүнем» – *злодей*; «мысқылшыл» – *ехидна*; «қалтырауық» – *трус, скряга*; «алаяқ» – *мошенник*; «надан» – *темный человек*;

«ақкөңіл» – *добряк*» [19, 71]. Мұның ұтымды тұсы біріншіден, қазақ тілін білмейтін зерттеушінің тілдік фактілердің мағынасын бірден түсініп отыратындығы болса, екіншіден зерттеу жұмысын, ондағы тілдік материалдарды орыс аудиториясындағы қазақ тілі, сондай-ақ, қазақ аудиториясындағы орыс тілі пәндерінде қолдануға мүмкіндік береді. Бірақ, біздің ойымызша, аударманың кейбір сын көзбен қарауды қажет ететін тұстары да бар, мәселен, *гуляка* сөзін *сойқаншы* сөзінің аудармасы ретінде, *шельма* сөзін *сұрқия* сөзінің аудармасы ретінде, *пижон* сөзін *кербез* сөзінің аудармасы ретінде қабылдау қиын. *Гуляка сойқаншыдан* гөрі *қыдырымпаз* сөзіне лайықты балама. *Шельма* сөзі *сұрқияның* жалпы мағынасына келіңкірегенімен *сұрқия* сөзінің мағынасын түсінетін адам үшін оған балама болуға тым жеңіл, *шельмадан* гөрі *ведьма* десе, мүмкін *сұрқияның* мағынасын ашуға болар ма еді? *Пижон* да сол сияқты *кербездің* баламасы болуы екіталай, себебі *кербез* сөзінің реңкі тек жағымды, жағымсыз реңк жоқ. Біреуді мазақтап, мысқылдау мәнде қолданғанда контекске қарай бұл сөз жағымсыз реңкке ие болуы мүмкін, бірақ автордың өзі жоғарыда бұл сөздердің контекстсіз, жеке тұрғанда беретін реңкін басшылыққа алып отырғандығын айтып өтеді.

Ауызекі сөйлеу тілінде бейнелеуіш етістіктердің жиі қолданылатындығын, ол етістіктердің іс-әрекетті көрсетіп қана қоймай, ол әрекеттердің сипатын, мінездемесін де көрсете отырып, сол арқылы сөйлеушінің мәселеге, затқа, жағдайға деген ішкі жай-күйінен де хабар беріп отыратындығына тоқталады. Автор қазақ тіліндегі мұндай етістіктердің орыс тілінде баламасы кездесе бермейтіндігі туралы: «Интересно отметить, что образные слова казахского разговорного языка зачастую не имеет параллелей в русском языке», – деп жазып, келтірілген мысалдардың көпшілігін орыс тіліне түсіндірмелі тәсілмен жеткізеді. Мысалы, *состию, үдірею, оқыраю* – застыть в изумлении, негодовании и т.д. (не просто остановиться, а как бы живописуется образ, застывшего, удивленного человека); *кекжию, кекірею* – важничать (выпятив грудь, говорить о человеке с оттенком насмешки); *итіну* – как бы воткнуться во что-нибудь (целиком, не обращая внимания на окружающих); *шертию, шермию* – вздуться, выпятиться; *алишию* – раскорячиться [19, 93-94].

Зерттеуші бейнелеу тәсілінің қазақ және орыс тіліндегі айырмашылығы жайлы былай деп жазады: «Функция этих слов состоит в том, чтобы вызвать у говорящих определенное, «образное», то есть, наглядное, чувственное представление о предмете, явлении, человеке. Образные представления могут быть визуальными – как мы видим этот предмет в свете формы, цвета, подвижности, неподвижности.

...Если в русском языке чаще всего пользуются сравнительным образом для передачи образа, например, «идти неуклюжей, медвежьей походкой», то в казахском разговорном языке выработаны многочисленные образные слова, которые не только рисуют одним словом какое-то действие, но и одновременно передают отношение говорящих: *«Әне талтаңдап келе жатыр»* (вон, идет, как медведь) [19, 94].

Ғалымдардың пайымдауынша кейбір тұстарда эмоционалды реңкті ажыратудың өзі қиынға соғады. Мәселен,

«– Сұрақ қоюға бола ма, Жаппароваға, – деп бетінің ұшы үсіп қарайған тонды сары кісі қорбаңдап орнынан тұрды, – күйеуің салынып ішуші ме еді, әлде кезіккенде ме?»

– Жоқ, жігіттер, сендер сұрақтың мәнісін түсінбей тұрсыңдар. Осы күні ішпейтін адам бар ма. Мен ол жігітті түзететіндей жағдай жоқ па еді, соның басын ашып алайын деп едім де (А. Нұрманов. Солай болған екен).

В этом полилоге кроме двух эмотивов («салынып ішу») («салу» – класть, «ішу» – пить) – пить запоем и «басын ашу» («бас» - голова, «ашу» – открыть) – внести ясность, вся основная словарная масса представляет собой общеупотребительную лексику», – деп жазады [19, 29]. Демек, коммуникативті акт теориясы тұрғысынан келгенде сөйлеуші *«салынып ішу»* тіркесін қолдану арқылы, өзінің жағымсыз эмоциясын, жаратпаушылығын қоса білдіріп отырғандығы белгілі болады.

Еңбек тақырыбы эмоционалдық пен экспрессивтілік мәселесі болғанымен, зерттеу жұмысында эмоционалдылықтан гөрі экспрессивтілік, образдылық, бағалауыштық мәселелеріне көбірек көңіл бөлінеді. Зерттеу жұмысында ауызекі сөйлеу тіліндегі эмоционалды-экспрессивті сөздердің жасалу тәсілдері мен функционалдық ерекшелігі де қарастырылады. Жалпылама лексика, қарапайым сөздер, тұрмыстық лексика, диалект сөздер мен варваризм сөздер құрамында кездесетін эмоционалды-экспрессивті сөздер талданады.

З.Х. Ибадильдинаның зерттеу жұмысында қазақ және орыс тілдеріндегі эмотивті лексикаға салғастырмалы түрде семантикалық талдау жасалады. Автордың пікірінше қазақ және орыс тілдерінде эмоционалдылық және экспрессивтілік мәселесіне қатысты бірқатар зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен шешілмеген мәселелер өте көп, эмотивтілік, экспрессивтілік, бағалауыштық, қарқындылық, бейнелеуіштік ұғымдарына қатысты көзқарастар да әр түрлі. Автор адамның эмоционалдық күйіне қатысты қолданылатын лексикалық бірліктердің жиынтығын эмотивті лексика терминімен атауды ұсынады. Еңбекте *ашу, таңдану, сүйіспеншілік* тілдік бірліктерінің қолданысы лексика-

семантикалық аспектіде талданып, орыс тіліндегі баламаларымен салыстыралады. Зерттеуші «қазақ тілінде де орыс тілінде де «тандану / удивление» эмоционалды жағдайдың субъектіге де объектіге қатысын білдіретіндігін», «сую / любить» сөзінің екі тілде де көпмағыналы» екендігін атап өтеді [20, 79].

А.Ф. Сембаеваның зерттеу жұмысында сөйлеу тіліндегі эмоционалды-экспрессивті лексиканың ерекшеліктері және олардың О. Бөкеев туындыларында қолданылуы туралы айтылады.

Публицистика тілі барынша стандартты болып келеді десек те, эмоционалдылықты білдірудің түрлі тілдік құралдары мен тәсілдері публицистикада да қолданылады. Қазіргі қазақ публицистикасындағы тілдік құралдардың экспрессивтілігін зерттеу мақсатында жазылған алғашқы ғылыми-зерттеу жұмысы – А. А. Мұсабекованың «Қазіргі қазақ публицистикасында экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары» деп аталатын кандидаттық диссертациясы. Еңбекте 2000-2002 жылдар аралығында республикалық «Егемен Қазақстан», «Қазақ әдебиеті», «Жас алаш» басылымдары бетінде жарық көрген Ш. Мұртаза, К. Смайылов, Ә. Кекілбаев, Қ. Мырза Әли, С. Байхонов, Ә. Меңдеке т.б. жазушы-публицистердің көркем публицистикалық шығармаларындағы экспрессия мен эмоцияны білдіру мақсатында қолданылған тілдік құралдар зерттеу нысаны ретінде алынады.

Автор: «Жазушы-публицистердің сөйлеу тіліндегі қарапайым тұрмыстық сөздерді, бейпіл сөздер мен варваризмдерді көбірек қолдануы шығармалардың эмоционалдық мәнін арттыра түседі. Жазушының стильдік шеберлігіне орай пайда болған әр түрлі авторлық қолданыстар публицистикалық шығармаларда да оптималды тілдік құрылым жасай отырып, олардың экспрессивті-эмоционалды мағынасын қоюлата түседі. Потенциал және окказионал сөздерді, сентенция мен парцеляцияны авторлық эмоцияны білдіру мақсатымен орынды қолдану, лирикалық шегіністер мен синонимиялық вариант сөздердің ситуацияға орай түрлі стильдік реңкте қолданылуы ой эмоционалдығын бейнелеудің ұтымды үлгілерін көрсетеді», – деп жазады [21, 128].

Б.С. Жонкешовтың «Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика)» атты кандидаттық диссертациясында қазақ тіліндегі эмоционалды сөздер лексикалық, сөзжасамдық және дыбыстық негізде қарастырылады. Эмоционалды сөздердің лексикалық ерекшелігін сипаттай келе еркелету мәнінде қолданылатын эмоционалды сөздерді іштей төрт топқа бөледі: 1) бір нәрсеге теңеу арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздер (*адалым-ай, айым, алтыным, айбарым, құлыным, періштем, қозым*, т.б.); 2)

туыстық атаулар арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздер (*ағажан, апатай, ататай, балақай, жеңеше, жеңешетай, келінжан, көкетай* т.б.); 3) жалқы атаулар арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздер (*Ереке, Еркежан, Ергешижан, Жақа, Ләке, Ләтифажан* т.б.); 4) әлеуметтік атаулар арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздер (*байеке, тақсыр-ай* т.б.) [22, 33-34].

Тілдегі эмоционалдылық құбылысын жете тану үшін эмоция арқылы пайда болған тілдік бірліктерді зерттеу өте маңызды болып табылады. Қазіргі қазақ тілінде адам эмоциясы негізінде пайда болған тілдік бірліктерге ең алдымен одағай сөздер және етістік тудыратын жұрнақтар арқылы эмоциялық мәнге ие болатын еліктеуіш сөздер жатады. Тілімізде одағай сөздер мен дыбыстық еліктеуіштердің табиғаты бір-біріне ұқсас екендігі белгілі. Зерттеуші қазақ тіліндегі эмоционалды бірліктердің сөзжасамдық сипатын қарастыра отырып, оларды түбір негізді және қосымша негізді деп бөледі. Түбір негізді эмоционалды сөздер ретінде одағай мен түбір негізді еліктеуіштер қарастырылады. Орта мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдырының барлығында дерлік одағайлардың құрамында көңіл-күй одағайлары беріледі. Олар адамның қорқу (*ойбай, ойпырмай, астапыралла*), тандану (*мәссаған, япырай*), қуану (*бәрекелді, уа*), шаттану (*алақай*), ренжу (*ой, о сайтан*), өкіну (*әттеген-ай, әттең, қан*) сияқты түрлі көңіл-күйін білдіреді. Б. Жонкешов зерттеу жұмысында одағайларға қатысты айтылған А. Байтұрсынұлы, Ш. Сарыбаев, А. Ысқақов т.б. да ғалымдардың пікірлеріне басты назар аудара отырып, одағайлардың жеке сөз табы ретінде танылу тарихын сөз етеді.

Тілімізде лексика-грамматикалық ерекшелігі мен фонетикалық құрылымы жағынан өзге сөз таптарынан оқшауланып тұратын еліктеуіш сөздер автор еңбегінде жан-жақты талданады. Дәстүрлі грамматикада еліктеуіш сөздер дыбыстық еліктеуіштер және бейнелеуіш сөздер болып бөлінетіні белгілі. Біреуі табиғаттағы түрлі дыбыстарға еліктеуден, екіншісі табиғаттағы түрлі құбылыстардың бейнесіне еліктеуден туған сөздер болып табылады. Адамның қабылдау мүшелері тұрғысынан қарағанда дыбыстық еліктеуіштер құлақ арқылы қабылдаудың, ал бейнелеуіш сөздер көз арқылы қабылдаудың нәтижесі екендігі белгілі. Ал автордың пікірінше еліктеуіш сөздердің жасалуына тек көз бен құлақ қана емес, адамның қабылдау мүшелерінің барлығы қатысады, сондықтан жоғарыдағыдай топтау еліктеуіш сөздерді толық қамти алмайды. Автордың уәжіне сүйенсек, жоғарыдағыдай топтау кезінде адамның көз бен құлақтан басқа сезім мүшелерінің қатысуы арқылы жасалған *мұңк, аңқ, дір, шым* сияқты

сөздер еліктеуіш шеңберінен шығып қалады. Осындай дәлелдер келтіре отырып, зерттеуші еліктеуіш сөздерге қатысты өз топтастыру нұсқасын ұсынады, бұл жерде эмоция әсерін басшылыққа алу керек деп есептейді. Автор тұжырымын келтіре кетейік: «Сондықтан қазақ тіліндегі еліктеуіш сөздерде эмоцияның әсері жоғары болғандықтан ең алдымен айтылуына қарай ілездік, жай деп, содан кейін іштей мағынасына қарай 1) дыбыс еліктеуіш (*топ, ыр* т.б.); 2) бейне бейнелеуіш (*жыбыр, жалт* т.б.); 3) иіс бейнелеуіш (*мұңк, аңқ* т.б.); 4) дене бейнелеуіш (*дір, шым* т.б.) деп төрт топқа бөлуге болады» [22, 53]. Автор тұжырымының ғылыми айналымға ену-енбеуі, теориялық тұрғыдан дұрыс нәтиже ретінде қабылдану-қабылданбауы уақыттың еншісінде.

Еңбекте қосымша негізді эмоционалды сөздер ретінде сөзтудырушы, сөзтүрлендіруші журналдар мен кейбір жалғаулар арқылы эмоционалды мәнге ие болатын сөздер қарастырылады. Қазақ тіл білімінде еркелету, кішірейту, сыйлау, менсінбеу т.б. мән беретін журналдар адамдардың күнделікті өмірдегі түрлі қарым-қатынасы кезінде бір-біріне деген алуан түрлі көңіл-күйін, сезімін білдіру үшін қолданылады. Олар жаңа сөз жасамағанымен сөздің лексикалық мағынасын әр түрлі реңкке құбылтады. Бұл журналдар орта мектеп пен жоғары оқу орындары оқулықтары мен оқу құралдарында жалпы мәлімет беру үшін қолданылады, сондай-ақ, лексикология, стилистика, тіл мәдениеті салаларындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарында зерттеу нысанына қатысты сөз болып жүр. Зерттеу жұмысында *-еке, -қа, /ке, -й; -тай, -жан; -қан; -ақан; -қай* т.б. да журналдар өздері жалғанған сөзге сыйлау, құрметтеу, жақсы көру, еркелету, еркелеу, менсінбеу, қомсыну т.б. да эмоционалды мән үстейтін қосымшалар ретінде талданады.

Сөзтудырушы журналдар мәселесіне қатысты негізгі ой эмоция арқылы шыққан сөздерге жалғанып етістік тудыратын журналдарға қатысты өрбиді. Автор еңбегінде еліктеуіш сөздерден жасалған эмоционалды етістіктер жасалу жолына қарай екі топқа бөлініп беріледі. Бірінші топтағы етістіктер еліктеуіштен етістіктің жасалуында форманттарды қажет етеді. Мысалы, *сипаңда, қайқаңда, делбеңде, салтақта, сүмеңде* т.б. Екінші топтағы етістіктер форманттарды қажет етпей түбірге тікелей жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *қайқай, сөлти, шұнти, мөли* т.б.

Зерттеуші өз еңбегінде эмоционалды бірліктердің фоносемантикалық сипатына басты назар аударады, дыбыс символизмінің теориялық қағидаларын басшылыққа ала отырып төмендегідей қорытындыға келеді: «-эмоционалдық сөздер дыбыстық деңгейде дыбыс симболи-

калық жүйеде көрініс беретіні анықталды. Десек те, олардың ішінде негізінен мимеоинтракинесемизмдер мен экстракинесемизмдер арқылы ғана көрініс табады; - сондай-ақ, бұл құбылыстың қалған қалдықтарын семантикалық жолмен жасалған толық мағыналы эмоционалды сөздердің бойынан да байқауға болады. Біз қазіргі тілде дыбыс пен форманың (мағынаның) байланысы толықтай сақталған деуден аулақпыз. Бұл құбылыс арқылы тілдің пайда болуында дыбыс пен формаға байланысты, уәждік сипатқа ие болған деп шамалаймыз. Бірақ қазіргі тілде олар еліктеуіш сөздерде 60-70 пайызға дейін сақталса, толық мағыналы сөздерде 50 пайызға да жетпейді. Кейбір сөздерде тек шарттылыққа құрылған, уәжсіз сипатқа ие» [22, 111].

Адам эмоциясының тілдегі көрінісін беретін құралдардың ішінде фразеологизмдердің алатын орны ерекше. К.С. Сарышованың зерттеу жұмысында жеке тұрып адамның эмоциясын сипаттайтын, эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер зерттеу нысаны ретінде алынып, өз алдына жеке семантикалық топ ретінде қарастырылады. Эмоционалдылық мәселесі фразеологизмдерге қатысты бұған дейінгі жазылған зерттеу жұмыстарында әр түрлі деңгейде айтылып жүргенімен бөлек топтастырылып, жеке зерттелмеген болатын. Бұл зерттеу жұмысында эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер қазақ тіл білімінде алғаш рет кандидаттық диссертация деңгейінде, соңғы жылдары қалыптасқан лингвистика ғылымындағы жаңа қолданыстар негізінде ғылыми тұрғыда талданады.

Автор зерттеу жұмысында өзіне дейінгі жазылған еңбектердегі ғалымдардың пікірлері мен тілдік фактілерге ден қоя отырып, фразеологизмдердегі эмоциялық мағына үш түрлі негізге сүйенеді деп түйіндейді. Бұлардың біріншісі жөнінде зерттеуші қазақ тілі фразеологизмдерінің құрамындағы *аза бойы қаза болу, алтыс екі тамыры босау, екі көзі шарасынан шығу, көңілі су сепкендей басылу, құ жаны қуырдақ болу, қанын ішіне тарту, сабасынан шығу, тірідей жерге кіру, ішін иттей кеміру* сияқты эмоцияның бейнеленуі фразеологиялық тіркестің жалпы мағынасынан көрінетін тілдік бірліктерді топтастыра отырып: «1. Эмоциялық бояу, фразеологизм анықтамасына сай, фразеологиялық тіркес құрамындағы жеке сөздердің мағынасын ескермей, мағыналық тұтастықтан байқалады», – деп жазады [23, 56]. Екінші негізге қатысты эмоцияны бейнелеу қасиеті фразеологизмдердің құрамындағы жеке компоненттен анық көрініп тұратын *көз жасын көл қылу, аза (азалы) болу, алқымына (тамағына) ашу тығылу, араз болу, ашуға міну (булығы, тығылу), әйелі ұл тапқандай қуану, басына қайғы түсу, боз інгендей боздау (зарлау, еңіреу), бор боп (бордай) егілу, ботадай боздау, еңірегінде етегі толу, зарлап қалу*

сияқты тіркестерді топтастырады. Аталған тіркестердегі эмоционалдық фразеологизм құрамындағы *көз жасы, ашу, араз, қуану, қайғы, зарлау, боздау, еңіреу, егілу* сөздерінің тірек мағынаға ие болуынан байқалады. Бұл жөнінде: «2. Эмоционалдық фразеологиялық тіркес құрамына еніп тұрған жекелеген лексикалық бірліктердің семантикасынан-ақ көрініп тұрады», – деп түйіндейді [23, 56]. Үшінші негізге қатысты: «3. ФТ мағынасына эмоциялық бояу үстеуге фразеологизм құрамына, тілдің эволюциялық жолмен дамып, өрбіген, соның негізінде туындаған, символдық мәнге ие сөздердің енуі де себепші болады. Бұл жерде нақтылай кететін фактор, сөздің жаңа мағынаға ие болуы емес, оның белгілі бір ситуацияда немесе контексте жаңа қолданысқа түсуі. Әдетте нақты денотаттың қолданылу үрдісі әр халықта әр түрлі. Мәселен, қазақ халқы адам болмысындағы қатты қиналысты *жан, қан, жүрек* сияқты символ сөздер арқылы береді», – деп жазады [23, 57]. Бұл жердегі автор пікірі қазақ тіліндегі *жанын жегідей жеу, жаны көзіне көріну, жан алқымға келу; жүрегі қарс айрылу, жүрегі аузына тығылу, жүрегі өрт (от) боп жану; қан жұту, қанына қараю* сияқты тіркестермен дәлелденеді.

Эмоционалдылық мәселесіне қатысты орыс және қазақ тіл біліміндегі жинақталған теория кез келген эмоцияның астарында бағалауыштық сипат жататындығын дәлелдеп отыр. Сондықтан эмоционалдылықтың лингвистикалық категориясы тілдің бағалауыштық, қарқындылық, бейнелілік, экспрессивтілік сияқты категорияларымен байланысты қарастырылады. Автор эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктерін синонимдік қатардағы фразеологизм қарқындылығының басқышты (градациялы) болып келуімен, мағынаның қосымша реңкімен, стильдік ерекшелігімен байланыстыра қарастырады. Автордың пікірінше эмоциялық толғанысты бейнелейтін фразеологизмдердің қарқындылық деңгейі эмоциялық күйдің құбылмалы болуын бейнелейтін фразеологизмдерге қарағанда жоғары.

Стилистика тілдік құралдардың мәнерлегіштік мүмкіндіктерін, қолданылу заңдылықтарын қарастырады. Стилистикада тілдің барлық деңгейіндегі құралдар жұмсалады. Көп жанрлы көркем әдебиет туындыларындағы, публицистикалық материалдардағы, әр сала бойынша жазылып жатқан ғылыми еңбектердегі, ресми құжаттардағы, ауызекі сөйлеу тіліндегі тілдік құралдардың қолданылу ерекшеліктерін зерттеудің маңызы зор. С.Б. Қоянбекованың докторлық диссертациясында экспрессивтіліктің тілдік құралдар арқылы берілу мәселесі сөз болады.

Аталған зерттеулерден қазақ тіл білімінде эмоционалдылық мәселесін лексикалық және стилистикалық деңгейде зерттеу дәстүрге

айналғандығын байқауға болады. Қазақ тіл білімінде жазылған еңбектерде эмоционалдылық пен экспрессивтілік негізінен бірге қарастырылып келген болса, жоғарыда аталған арнайы зерттеу жұмыстарынан 2006 жылдан бергі кезеңде эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің бөлек-бөлек зерттеу нысаны ретінде алынуы, ара жігінің айқындала бастағандығының көрінісі болса керек. Қазақ тіл біліміндегі эмоционалдылық мәселесі семантиканың, стилистиканың негізінде айтылғаны болмаса, морфологиялық және синтаксистік деңгейде арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Эмоционалдылық мәселесін жүйелі түрде қарастыру қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

1.4 Эмоция және оның негізгі ұғымдары мен түрлері

Эмоция термині *толғандырамын, күйзелтемін* деген мағынаны білдіретін латын тіліндегі *emoveo* деген лексикалық бірліктен қалыптасқан. Адамның жан-дүниесінде болатын *қуаныш, қайғы, ашу, ыза, кек, қорқыныш, үрей* т.б. да күрделі психикалық құбылыстардың (толғаныстардың, күйзелістердің) жиынтығы бір сөзбен эмоция деп аталады. Адам эмоциясынан оның өзіне, туыстарына, достары мен қастарына тіпті өз Отанына, қоғамға деген барлық көзқарастары айқын аңғарылады. Эмоция арқылы адамның көңіл-күйі ғана емес, мақсат-мүддесі, интеллектісі де көрінеді. Адамдардың эмоциялық дәрежесін туа біткен ерекшеліктер ғана анықтамайды, ол әлеуметтік жағдайларға да байланысты болады. Мәселен, адамның өскен ортасы, белгілі бір тарихи кезең, белгілі бір халыққа тән әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер т.б.

Адам бұрын өзі көріп білмеген нәрселердің бейнесін көз алдына елестетіп, олардан жаңа бейне жасайды. Немесе бұрынғы қабылданған, жиналған бейнелерге сүйене отырып жаңа елестер тудырады. Зерттеуші А.И. Леонтьевтің еңбегінде төмендегідей пікір айтылады: «Основные эмоциональные состояния, которые испытывает человек, делятся на собственные эмоции, чувства и аффекты. Эмоции и чувства предвосхищают процесс, направленный на удовлетворение потребности, имеют идеаторный характер и находятся как бы в начале его. Эмоции и чувства выражают смысл ситуации для человека с точки зрения актуальной в данный момент потребности, значение для ее удовлетворения предстоящего действия или деятельности. Эмоции могут вызываться как реальными, так и воображаемыми ситуациями» [24, 112]. Яғни, эмоцияны реалды жағдайлар тудырады дегенмен де адамның ойға батуы, қиялдауы, көзіне түрлі жағдайларды елестетуі сияқты факторлар да әр түрлі эмоцияның тууына себеп бола алады.

Мысалы, *Ерліктері жырға, аңызға айналып кеткен әкелі-балалы батырлардың бейіттерін Хансұлудың көріп тұрғаны осы. Жырда айтылатын бүкіл уақиғалар көз алдында тіріліп елестеп жүрегі лүпіл қақты (С. Елубаев)*. А.И. Леонтьевтің пікірінше адамның әрқилы психикалық әрекеттерінде бір ғана процестің дараланып жеке кездесуі мүмкін емес. Ондай процестер бір бағытпен, арнамен өзара ұштасып, араласып жатады. Солардың ішінен адам әрекетінде бір-екеуі жетекшілік қызмет атқарады.

Эмоцияның бір адамнан екінші адамға немесе бір адамнан көпшілікке де берілетіндігі туралы А.И. Леонтьев еңбегінде төмендегідей пікір айтылады: «Эмоций, как и чувства, воспринимаются человеком в качестве его собственных внутренних переживаний, передаются другим людям, сопереживаются» [24, 112]. Мысалы, *Аяттың орта тұсында ахун үні бұзылып, қалтырап сала берді. Шал орамалымен көзін сүрмеді. Сол-ақ екен, қаптап отырған қалың жұрт әйелі, еркегі бар түгел бырсылдап жылауға көшсін (С. Елубаев)*.

Эмоцияға байланысты аффект және көңіл-күй терминдері де қарастырылады. Аффект дегеніміз көңіл толқытатын жағдайдың нәтижесінде туындайтын эмоциялық жарылыс. Яғни, адамның еркінен тыс болатын, ырық бермейтін, басқаруға көне бермейтін сезім толқуы. Көңіл-күй дегеніміз ұзаққа созылатын эмоциялық қалып. Сезімге карағанда эмоцияның белгілі бір нәрсеге немесе бір адамға байланысты тууы міндетті емес, жалпы жағдайға да байланысты бола береді. Мәселен, *«Мен қорқып тұрмын»*, – бұл эмоцияны білдіру. Егер бір мәселеге байланысты жақсы я жаман болса, ол мәселені нысан деп атауға болады, ал сол нысанға байланысты жүретін процестер көңіл-күй болады.

Эмоцияға байланысты қарастырылатын ұғымдардың бірі – *стресс*. «Стесс» сөзі ағылшын тілінен аударғанда – *зорлану, қысым жасалыну* деген мағынаны білдіреді. Стрестік жағдайдың тууының көптеген себептері бар. Олардың ішіндегі негізгісі жиі қайталанатын жағымсыз эмоциялық жағдай, ұзаққа созылған жаман көңіл-күй. Жағымсыз эмоция мен жаман көңіл-күйдің адамның отбасындағы, жеке басындағы, жұмыс орнындағы келеңсіздіктерден туатыны белгілі. Бұлар өз кезегінде ағзаның сыртқы күшті тітіркендіргіштері болып табылады. Стресс тудырушы тітіркендіргіштер мен стрестік жағдай туралы психолог Ә. Алдамұратов былай деп жазады: «Мұндай тітіркендіргіштердің организмге әсерінің күштілігі сондай, олар адамның денесіне, жүйке жүйесіне, психикасына да күшті әсер етіп, сезімдік-эмоциялық жағдайын шиленістіреді. Стрестік жағдай адамның мінез құлқына да күшті әсер етіп, қалыпты жағдайларды ауытқуға ұшыра-

тады, ол бей-берекет қимыл-қозғалыстар жасайды. Адамның психикалық процестері – қабылдау мен ес, зейін әдеттен тыс қателіктер жібереді. Адам ашушаң, қызба болады. Мұндай күй адамның күшқуатын, ақыл-ойын қожырлатып, оған теріс ықпал етеді» [25, 204].

Бұл жөнінде А.Р. Леонтьев: «Слишком сильные эмоции, не зависимо от их валентности, являются стрессорами – утомляют организм и вводят его в состояние стресса. При продолжительном воздействии это приводит к различным проблемам, в том числе и физиологическим», – деп жазады [24, 112].

«Стрестік күйді жеңу үшін адам өзінің бойындағы ерік-жігерін шыңдап, табандылық пен ұстамдылығын, өмір тәжірибесін молайтуға машықтануы керек» [25, 204]. Стрестік күй бұрын ғарышкер, ұшқыштардың, үлкен мекеме басшыларының басында жиі кездесетін болса, қазір экологияның қолайсыздығы, ғылым мен техниканың дамуы, жылдам, жауапты шешім қабылдайтын жағдайлардың жиілігі т.б. да факторлар стрестік күйдің жиі кездесетін құбылыс болуына әкеп соқтырып отыр. Стрестік күй соңғы кезде жасөспірімдердің арасында да жиі кездеседі.

Эмоция дегеніміз сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адамның қажеттіліктеріне сәйкес келу-келмеуінің, адамның органикалық қажеттіліктерінің өтелу-өтелмеуіне байланысты туатын психикалық процесс. Органикалық қажеттіліктерінің өтелуі адамда ұнамды сезім, көңіл-күй туғызса, оның өтелмеуі адамда ұнамсыз сезім мен көңіл күй туғызады. Осыған орай адам эмоциясы *жағымды және жағымсыз* болып бөлінеді. Ұнамды көңіл-күй туғызатын эмоция жағымды, ал ұнамсыз көңіл-күй туғызатын эмоция жағымсыз болып табылады. Мысалы, бір нәрсені немесе біреуді ұнату адамды қуанытып, сүйсінтіп, шаттандырып, шабыттандырса, бір нәрсені немесе біреуді ұнатпау жек көрініш, ыза, ашу сияқты жағымсыз эмоция тудырады. Жағымды/жағымсыз эмоцияның тууы адамның ойлаған нәрсесінің орындалу/орындалмауына, жағдайдың ол күткендей болу/болмауына да байланысты.

Адамдардың көңіл-күйіне, тыныс-тіршілігіне, физиологиялық жағдайына, психикалық жағдайына әсер ету күшіне қарай эмоциялар *күшті және әлсіз* болып бөлінеді. Адам ағзасының қызметін қоздыратын эмоция күшті болып табылады да, ал керісінше адам ағзасының қабілетін төмендететін эмоция әлсіз эмоция деп аталады. Қарқыны күшті ашу, ыза, кек, шаттық, айбаттылық, қуаныш т.б. күшті эмоцияға, ал қарқыны, көрінісі әлсіз сағыныш, уайым, қайғы, енжарлық, елегізу т.б. әлсіз эмоцияға жатады. Күшті және әлсіз эмоцияның психологиялық сипаты жөнінде Ә. Алдамұратов былай деп жазады: «Эмоция-

лық күй адамды іс-әрекеттерге шабыттандырып, тиісті нәтижелерге жеткізеді немесе көңіл-күйін жабырқатып, іс-әрекетін бей-берекетсіздікке ұшыратады» [25, 195]. Адам ағзасы қызметінің қозуы немесе керісінше қабілетінің, белсенділігінің төмендеуі тек эмоцияның күшті /әлсіздігіне ғана байланысты емес екендігі, оған адамның темпераменті, тәрбиесі, ерік-жігері, сол сәттегі психологиялық жағдайы, сол ситуацияның ерекшелігі, қоршаған орта т.б. да факторлардың әсер ететіндігі де белгілі.

Эмоциялар сапасына қарай *күрделі және қарапайым* болып бөлінеді. Күрделі эмоцияларға көңіл, аффект және құмарлық жатады. Көңіл – тереңдігімен, құмарлық тұрақтылығымен, аффект күштілігімен ерекшеленеді. Аталған үш эмоциядан басқа эмоцияның барлық түрлері қарапайым эмоцияларға жатады. Сонымен, эмоция – адамның сезім күйін және оның қысқа мерзімді айқын көрінісін көрсететін психикалық процесс. Адам эмоциясы оның тіршілік ортасы мен әлеуметтік жағдайларына байланысты.

1.4.1 Жағымды және жағымсыз эмоциялар

Адамның эмоциялық жағдайына қарама-қарсылық сипат тән болғандықтан эмоция **жағымды** және **жағымсыз** болып бөлінеді. Бұл қарама-қарсылық сипатсыз эмоциялардың болуы мүмкін де емес. Ұнату мен жек көру, ризалық пен наразылық, сүйіспеншілік пен өшпенділік – бұлардың барлығы адамның күнделікті қажеттіліктерінің, мұқтаждықтарының өтелу-өтелмеуімен байланысты адамның қылықтары мен іс-әрекетінде ұнамды немесе ұнамсыз қатынастарды білдіруі. Бұлардың барлығы тек сыртқы әсерлерге ғана емес, әр адамның даралық, психологиялық ерекшеліктеріне де байланысты. Біреудің дауыс көтеріп, қаттырақ сөйлеуі, ұнамсыз интонациямен күлуі, жақтырмай қарауы, менсінбеуі адамның көңілін түсірсе, жұмысының сәтті болып реттеле бастауы, ауа-райының, жыл маусымының қолайлылығы адамның көңілін көтеріп, қуанышқа бөлейді. Жағымды эмоцияға *қуану, сүйсіну, еркелеу, қызығу* т.б., жағымсыз эмоцияға *қорқу, ашулану, ызалану, кектену, қайғыру, абыржу, налу, үрейлену* т.б. жатады. Зерттеушілердің пікірінше жағымды эмоцияға қарағанда жағымсыз эмоцияның түрі көп [26; 27]. Бұл жөнінде В.М. Мокиенко былай деп атап көрсетеді: «Народный язык очень живо и оперативно реагирует на отрицательные стороны общественной жизни, на отрицательные действия и поступки» [27, 48].

М.И. Черемисинаның пікірінше белгілі бір әрекеттің аяқталуынан кейін туындайтын айқындаушы эмоция түрлері де бар. Автордың теориясы бойынша эмоцияның белгісі мен күші адамның мақсатқа

жету дәрежесіне байланысты анықталады. Егер алға қойылған мақсат орындалса, жағымды эмоция туады, ал орындалмаса жағымсыз эмоция туады [28, 13]. П.К. Анохин: «Жағымды эмоция барынша өнімді жұмыс істеуге жағдай жасайды, ол адамға кереметтей күш-қуат береді, мұндайда адам еш шаршап-шалдығу дегенді білмей, күндіз-түні жұмыс істей алады», – деп жазады [29, 25 б]. «Ал жағымсыз эмоциялар адамның жан-дүниесіне, сондай-ақ ішкі секреция бездері мен вегетация қызметтеріне әр қилы әсер ете отырып, физиологиялық процестердің бұзылуына әкеп соқтырады. Мұндай әсерлер белгілі бір дәрежеде ішкі ағзалардың да (жүректің, асқазанның, ішектің) қызметін бұза алады» [29, 25 б].

Эмоцияның жағымды және жағымсыз түрлері тілде түрлі жолдармен беріледі. Оның бірі – одағайлар арқылы эмоцияның жағымды және жағымсыз сипатының берілуі. Адамның эмоциясын білдіруде одағайлар ерекше қызмет атқарады. Одағайлар сан жағынан көп, семантикалық реңкі өте бай сөз табы. Олар адамның әр қилы көңіл-күйін білдіреді. Осы қызметіне қарай көңіл-күй одағайлары: 1) жағымды эмоцияны білдіретін; 2) жағымсыз эмоцияны білдіретін; 3) әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайлар деп үш топқа бөлуге болады. Тек жағымды эмоцияны білдіретін одағайлар: *Алақай! Ура!* – қуану, шаттану. *Пах! Пах-пах!* – сүйсіну, таңдану. *Бәрекедді!* – сүйсіну, қоштау. *Бәлі!* – мадақтау, қошеметтеу, разы болу, қоштау, таңырқау, таңдану. *Оһо!* – таңдану. Мысалы,

- *Семейде мұғалімдер курсы ашылғалы жатыр. Расход – қазынадан. Хат танитын жігіттер алына береді депті. Бізге де кісі жібер деп қағаз келіп отыр.*

- *Ой, алақай-ай!*

Қалай, қашан бару керек екенін сұрап алды. ...Қартқожада ес қалған жоқ. Келген жұмысын тез бітіре сала, тымақты шекеге салып, арсалаңдап ауылға тартты (І. Жансүгіров) – шаттану.

Құндақбай қойнынан бөтелкені суырып дастарханға дік еткізді.

- *Өп бәлі, азамат! – деді Сүлеймен «бержабай» (І. Жансүгіров) – разы болу.*

Лабақ-ахун одан сайын аруақтанып, домбыраға шүйлігіп терме сөзді нәсерше төгіп бұршақша боратты. Шәріптің делбесі одан сайын қозып:

- *Пах, пах! Бас! Аяма! – деп қиқулады (С. Елубаев) – қошеметтеу, делебесі қозу.*

Тек жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайларлар: *Әттең!* – өкіну. *Әттеген-ай!* – өкіну. *Қап!* – өкіну. *Тәйірі!* – наразы болу,

ренжу, кею. **Түге!** – наразы болу, ренжу. **Пиу!** – менсінбеу, жақтырмау. **Пиуту!** – менсінбеу, жақтырмау. Мысалы,

Тиегі тырсылдап келіншек тұсындағы жібек кілемге ілулі арғын домбыра тұр екен. Сатанның көзіне оттай басылды. Көптен домбыра тарпаған. «Әттең!..» деді (І. Жансүгіров) – өкіну.

– Егер біз осыған шейін ілінбей кеткенде... Әттеген-ай!.. Шұрқанды салатын едік! Қап!.. (І. Жансүгіров) – өкіну.

– Қап! – деп Тәуке бармағын тістеді (І. Жансүгіров) – ызалану.

Пахраддин жүгіре алмады. Демікпесі ұстап ырсылдап қалды. Кеудесін әрең сүйреп сусыма құм төбеге көтерілді-ау итшілеп. Қайда, бұл кезде Балқияның әлдеқашан қарасы батқан-ды.

– Қап, мына бейбақтың азабы-ай! – деді, төбе үстінде іркіліп, ұшы-қиырсыз шалқар құм әлеміне көз жіберіп тұрып (С. Елубаев) – налу.

Бірқатар одағайлар көпмәнді болып келеді де, қолданылу ыңғайына қарай кейде жағымды, кейде жағымсыз эмоцияны білдіреді. Олар:

Ай! – таң қалу, қорқу, ауырсыну.

Әй – таңдану, таңырқау, өкіну, күмәндану, наразылық білдіру, ренжу, кею.

Астаныралда! – таңдану, қорқу, шошу, үрейлену.

Ой! – қуану, ызалану, күңірену.

Ойбай! – қуану, абдырау, үрку, қорқу, шошу, үрейлену.

– Япырмай! – армандау, өкіну, таңдану, ынтығу, үрейлену.

Көтек! – мазақ қылу, әжуалау, шошу, қорқу.

Әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін бұл одағайлардың мағыналары контекст ішінде, не жағдаятта анықталады. Төмендегі мысалдардан **ай** одағайының бірінші жағдайда таң қалуды, ал екінші жағдайда қорқуды білдіріп тұрғандығын контекстке қарап ажыратуға болады.

1) *Досан таңырқап қарап отырып:*

– Ай, тегі пенде болмассың, сайтан шығарсың! – деді (І. Жансүгіров) – таң қалу.

2) *– Ай, ер-ай! Неге соғар екен ісің!? (І. Жансүгіров) – қорқу.*

Көбінесе күтпеген жағдайдағы адамның көңіл-күйінің өзгеруіне қарай қолданылатын **ой** одағайы төменде қуану, күңірену, ызалану сияқты түрлі эмоциялық күйді білдіріп тұр.

1) *– Ой, Сатан зой! – деп сиыршы да саңқ ете түскенде шешесі қанатын жая жүгірді. Сатан аттан түсіп аймаласып көрісіп жатыр (І. Жансүгіров) – қуану.*

2) *– Ой, алла-ай! Бұл не деген сұмдық? (Ж. Аймауытов) – күңірену.*

3) *Қартқожа: «Ой, арам қатқыр, көк ит!» - деп қауғаның сабымен кеңсіріктен салып жіберді (Ж. Аймауытов) – ызалану.*

Ойбай:

1) – **Ойбай**, бала келіп қалды, – деп кемпір үйге жүгіріп кірді. – Әй, біліп ем ғой бүгін келерін (Т. Әбдіков) – қуану, абдырау.

2) – **Ойбай**, қарғам, сары аюың бар екен... тезірек кетейін... (І. Жансүгіров) – сасқалақтау.

3) Құсайынды көрген соң жүргіншілер жылап көріскендей шуласты. Самалық, Тәукенің типыл ғып талап кеткендігін айтты. Жолдағы аттар оқыста оққа ұшқан аттар болып шықты. Біраз адамдар өлген.

– **Ойбай**, көшелік! – деп Құсайын асулы тұрған бақырға қарамай дегбірі кетті (І. Жансүгіров) – қорқу.

Астапыралда:

1) – Бір қолмен екі қолын жиырып, тізерлеп басып алып, шырышықтап келіп бір қолыммен пышақты кеңірдек осысың-ау деп, былай...

– **Астапыралда!** – деп «бержабай» қатыны шіміркенді (І. Жансүгіров) – шіміркену.

2) – Әй, бұл не айқай?

– **Астапыралла!** – десіп, үйден әкесі бастаған жігіттер өре түрегеп сыртқа лап қойды (С. Елубаев) – шошыну.

3) – **Мелиса!** Екі мелиса! – деді Гүлжан. – Біреуі Қозбағар ағам. Оның да қылышы бар. Ағамды тез келсін деп жатыр.

Шәріп баласының қасына жақындай түсіп, ешкіқұйрық сақалын тұтамдап:

– **Астапыралла**, не шаруа болды екен?! – деді (С. Елубаев) – үрейлену.

Армандау, ынтығу, назалану, күйзелу, қынжылу, өкіну, таңдану т.б. мағыналарды беру үшін қолданылатын «я пірім-ай», «ой пірім-ай» деп сыйынудан шыққан одағай сөз көркем шығармаларда **япырмай**, **япыр-ай**, **аныр-ай**, **ойпырым-ай** формаларында қолданылған. Мысалы,

1) **«Япырмай, орысша оқыр ма еді! Әбілда періуатиіктердей болар ма еді... Олардың арманы бар ма екен...»** (Ж. Аймауытов) – армандау.

2) – **Япыр-ай! Япыр-ай!** Ә!.. Қашан алады екен? (Ж. Аймауытов) – таңдану.

3) **«Япыр-ай, ол кетсе жаман болады ғой... Жүністен жаңа хат танып, үшкөлге барам деп жүргенде, мұндай күйге ұшырадым-ау!»** (Ж. Аймауытов) – назалану, күйзелу.

4) – **Апыр-ай**, ә енді қайттім. Әй, осы қырманға басшы боп абырой алмаспын деп-ақ ем, айтқаным келді (С. Мұратбеков) – қынжылу.

5) – **Ойпырым-ай!** Күйеуіңнің мінезі қалай жаман еді (Ж. Аймауытов) – жақтыртпау.

Көтек:

1) – **Көтек!** – деді Шәлипан. Қолымнан пышағым түсіп кетті (І. Жансүгіров) – шошу.

2) – **Көтек!** Тағы бір Асан шыққан ба арамыздан? – деді бір шайпауыз келіншек, Шегені әжуалап. Шынында да Шегенің сөзі Асанның күнде айтып жүрген «жырынан» аумай қалып еді (С. Елубаев) – әжуалау.

3) Қазанның сорпасын сапырып пеш жанында тұрған керең кемпір:

– **Көтек!** Ал, келді балаларың! Ал, сазайын бер! – деді тісі кетіп, самбырлап күліп (С. Елубаев) – әзілдеу.

4) – Ендеше оның орнына Хансұлу сайлансын! – Жадақай тағы атып тұрды орнынан.

– Е несі бар, болсын!

– **Көтек**, жас емес пе?– деп қалды бір кемпір.

– Қайта сол жасты көтеру керек! Саясат солай! (С. Елубаев) – күмандану, разы болмау.

Тек көңіл-күй одағайлары емес императивтік ишара одағайларының ішінде де эмоцияның жағымды, жағымсыз реңкін білдіру қызметін атқаратындары бар. Мәселен, **Жә!** одағайы жекіру, жақтыртпау, ұрсу мағыналарын беру мақсатында да қолданылады. Мысалы,

– **Жә**, былай тұр! Әй, әдепсіз неме... – деп ұрсып тастады (С. Мұратбеков) – жақтыртпау, ұрсу.

Одағайлардың бірінен соң бірі дүркін-дүркін қайталануы, қосарлануы білдірейін деп отырған эмоцияның күштілігінен хабар береді. Мысалы,

Соңында, кеңдігі құлаш жарымдай жол ашылды. Шәріп шақалақтап күліп жеіберді.

– **Пах! Пах!** Садағаң кетейін, жануарым-ай! (С. Елубаев) – разы болу.

Жауын жайратып сап жалғыз қайтқан жеңімпаздың салтанатты маңғаз аяқ алысы еді. Шәріп:

– **Пай! Пай!** Кәрі қырқылжың! Жеңгенің сонда бір бала буыршын ба? Түу, бетіңе бес батпан күйе! – деп басын шайқады (С. Елубаев) – мысқылдау, кекету.

Жағымсыз эмоцияны білдіру үшін кірме сөздердің де жиі қолданылатынын байқауға болады. Сондай сөздердің бірі парсы тілінен аударғанда ант ұрған, бұзық, оңбаған, нысапсыз мағыналарын беретін *найсан* сөзі. Мысалы, *Пахраддин ашуға тығылып, теңселіп:*

– **Найсан, ақылмен іс қылуға керек! Оңбассың, асасы! Оңбассың!** – деп теріс айналып жүре берді (С. Елубаев).

– Әй, **найсан**, бұ не жатыс, елді шулатып, шығуға керек сыртқа! – деп зекіді (С. Елубаев).

Сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы да эмоцияның жағымды, жағымсыз түрлерін білдірудің, бояуын қоюлатудың бір жолы. Сөздің лексикалық мағынасы таным теориясымен тікелей байланысты. Сөз мағынасы зат, құбылыс, әрекет жайында түсінік, ұғым пайда болғаннан кейін қалыптасады. Сөз мағынасы заттық-логикалық ұғымнан басқа айтушының ақиқат дүниеге көзқарасын, әр түрлі көңіл-күйін, сезімін білдіреді. Жиналған тілдік деректер жағымсыз эмоцияны білдіру үшін ауыспалы мағынадағы *ит*, *шошқа*, *доңыз*, *хайуан* сөздерінің жиі қолданылатындығын көрсетті. Мысалы,

Әй, **шошқа асыраған иттің төлі!** Отыр, әкіреңдемей! – деді Шәріп те ашу шақырып (С. Елубаев).

«Әй, құдайдан қорықпайтын **доңыз-ай!**» – деді (Ж. Аймауытов).

– **Иттің балдары!** Бұ қайсың? Доғар! – деп, қатты жекіп ұмтылды Асан бәлшебек (С. Елубаев).

– Қанишай сабатаж! – деп сұр Жекей кабурге жабысты. Сөйткенше Балқияның:

– **Хайуан!** – деп ышқынып жылап жіберген үні шықты (С. Елубаев).

– Ой, **шошқаның төлі-ой!!** – деп қояды өзінен-өзі Шәріп (С. Елубаев).

Адам белгілі бір затты, құбылысты қаншалықты жақсы таныса, ол зат пен құбылысты бейнелейтін сөздің мағынасын соншалықты айқын бере алады. Зат, құбылыс, әрекет жайында бір тілде сөйлейтін қауымға жақсы таныс, түсінікті негізгі мағынадан келіп сөздің басқа мағыналары туындайды. Жоғарыда мысалға келтірілген жағымсыз эмоцияны білдіру үшін қолданылып отырған тілдік бірліктер жан-жануарлардың сыртқы пішіні, мінез-құлқы, әдеті, өмір сүру ерекшеліктері сияқты қасиеттерін адамның тануы, оларды адамдардың қоғамдағы қарым-қатынастары мен іс-әрекеттерімен салыстыруы негізінде пайда болған. Жағымсыз эмоцияны білдіру үшін *ит* сөзінің жиі қолданылатынын байқауға болады. Төменде келтірілген мысалдардағы адам атының орнына қолданылып тұрған *ит* сөзі сөйлеуші тарапынан сол адамдарға деген жағымсыз эмоцияны білдіріп тұр.

Қажының тек толқып отырған сарынын түсіне қойған Сымағұл би сөзді бүйірлеп:

– Қажы, бұл **итің** тым жылап жіберді ғой, қайтесіз, шықсаңызшы, не айтар екен? – деді (І. Жасүгіров).

– Бұл **иттерің** жайын жүрмей жабағы жүннен үріккені рас, бірақ бұлар таза, қажы! Таза!... Не болса да көтердік. Билігін өзіңіз айтыңыз. Мен бұларды өлтір десеңіз өз қолымнан өлтіріп берейін. Құнсыз кетсін, қызталақтар. Осы екеуімен арғын, қыпшақ көбеймей-ақ қойсын! – деді Өкендау (І. Жасүгіров).

– Алып шықтың, билігін өзің айт, мен не дейін, – деп қажы сыздаусыды. Өкендау екеуіне:

– Жығылыңдар, **иттер**, қажының аяғына! – деді. Кәрібжан мен Сатанның бөрік, тымағы қажының алдына түсті (І. Жасүгіров).

Жағымсыз эмоцияны білдіру үшін *ит*, *шошқа*, *доңыз*, *хайуан*, *иттің баласы*, *иттің төлі*, *шошқаның төлі* сияқты тілдік бірліктер қолданылса, жағымды эмоция кезінде адамның жан сезіміне жақсы әсер етіп, көңілін марқайтатын *қарлығашым*, *қаршығам*, *сұңқарым*, *ботам*, *ақ ботам*, *қозым*, *қоңыр қозым*, *құлыным* т.б. тілдік бірліктер қолданылады. Мысалы,

– Айналдым, **қарашығым**, **қоңыр қозым!** – деп алып, – аямайды, аямайды ол, – деді (М. Әуезов). Мұнда айтушы **қарашығым**, **қоңыр қозым** тілдік бірліктерін қолдану арқылы тыңдаушыға деген ерекше сүйіспеншілігімен қатар аяныш сезімін, болған іске деген өкінішін де жеткізіп тұр.

– **Қозым**, **қозым...** Сенің осы айтқаныңның өзі-ақ маған үлде мен бұлде емес пе. Айналдым сенен... – деп еміренетін (С. Мұратбеков).

– **Қаршығам**, жарайсың – деді (І. Жансүгіров) – мақтау.

Эмоцияның түрлерін, әсіресе жағымсыз эмоцияны білдіруде тұрмыстық-қарапайым лексика өте жиі қолданылады. Тұрмыстық-қарапайым лексикаға күнделікті өмірде, тұрмыстық қарым-қатынаста қолданылатын жалпы халыққа белгілі, сөйлеу тілінің аясындағы сөздер жатады. Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиев: «Тұрмыстық қарапайым сөздердің ішінде бір нәрсенің бағасын кеміту, құнын төмендету мақсатында қолданылатын, стилистикалық бояуы бар сөздер, дөрекі, тұрпайы сөздер, қарғыс-алғыс мәнді сөздер көп кездеседі», – деп жазады [11, 168]. Солардың бірқатары, біреуді кемсітіп, мұқатуды, сыртқы бейнесін келемеждеуді білдіретін *қортық*, *мыртық*, *соқыр*, *су мұрын*, *боқ мұрын*, *салпаң құлақ*, *қисық мойын*, *сорайған сорлы*, *таз*, *шойнақ*, *алжыған* т.б. сөздер. Мысалы,

– **Иттің баласы**, осы елден шыққан **боқ мұрын** емес пе ең! Көзіңе шел біткен екен сенің, сытырып алайын! (С. Елубаев).

– Бұ, **жаман поқтың...** құтыруын... Мә... мә! – деп ұрады Әзберген (С. Елубаев).

– ...Сондай кедергінің бірі – дін. Дін – апын, дін – алдамшы, дін – адамды адастыратын тұман.

Жұрт тағы да ду етіп, шуылдай жөнелді.

– Ей, **соқыр**, сен немене құдайға барып, жүгініп келіп пе едің? Діннің тұман екенін қайдан білдің, көзің соқыр, қалай көрдің?(Б. Тілегенов).

Қосым төбелескенде ылғи баж етіп кеп бетті тырнайтын, сондықтан оны тырнауық дейтінбіз, өзінен көп балалар қорқатын. Оған тек Есікбай ғана тік келуші еді. Қазір де ол:

– Өй, кетші ары, **тырнауық мысық**. Сенің үйіңде алтын барын да білеміз, – деп ентелеп келе жатқан Қосымды көкірегінен итеріп жіберді (С. Мұратбеков).

– Сен, немене, анау **алжығанға** еріп шоқынған кәмәonestі тыңдағалы тұрсың ба? – деді Әзберген дүңк-дүңк етіп. – оның жсыры белгілі, одан да сөйлеттірмей басын қағып алу керек! Оның емі сол! (С. Елубаев).

Дөрекі, тұрпайы мәнді былылдама, оттама, көкіме, кет ары т.с.с. сөздер адамның жағымсыз эмоциясын білдіру, я болмаса бейнелеу үшін қолданылады. Мысалы,

– Сен **не көкіп тұрсың?** – деді Бұлыш та бұрқ ашуланып. – Бізді банды етіп бүкіл өкіметке қарсы қоймақсың ба? (С. Елубаев).

– Қой, **көкімей**, алдыңдағы шашымды жөндеп тарқат! (І. Жансүгіров).

– Әй, әй Жорға! Сен, сен, **не оттап тұрсың, әй!** – деп ышқынып қалды шырылдауық Шәріп. Дыз етіп елдің алдына шығып, басындағы бөркін жерге бұлғап ұрды. Жердің шаңы бұрқ етті. Жорға күрең селк етті. Жұрт ұрпиіп қалды (С. Елубаев).

– **Кет былылдамай!** Өзің бір пысық неме екенсің!.. – деп кеудесінен итеріп қалды. Қартқожа не дерін білмеді. Жүрегі аузына тығылып, қысылып қалды. Төбелесуге әлі жетпейді. Болыстың жігітімен қалай төбелессін? Азуын шайнап қала берді. Күйінді, ызаланды. Бұл ауылдың итіне дейін зорлықшыл, ұлы кеуде екен деп ойлады. Тезірек кетуге асықты (Ж. Аймауытов).

Қонақ үйге таянған кезде, екі қолы қалтасында шартиып, үйіне қарай кердеңдей басып, болыс келе жатыр екен. Ойланғандай болған жоқ, төтесінен қосыла кетті. Болыс көрмеген кісідей, қарамастан кетіп барады. Тоқтамасын сезген соң, Қартқожа қипақтап тұтығып:

– Мырза... кішкене мойныңызды... дей бергенде, болыс жүріп бара жатып:

– Не арызың бар? – деді.

– Кінегедегі жасымды білейін деп едім...

– Не білетіні бар?

– Ілінген бе екем деп...

– **Кет әрман... мыжымай!** – деп үйіне кіріп кетті. Қартқожа қала берді (Ж. Аймауытов).

Жағымды немесе жағымсыз эмоцияның күші алғыс және қарғыс мағынасындағы тілдік бірліктер арқылы да көрінеді. Алғыс немесе қарғыс мағынасындағы сөйлемдер істелген іске, қимыл-қозғалысқа деген адамның көзқарасын білдіреді. Бұл туралы Ө. Болғанбаев былай деп жазады: «Мұның бірі жағымды көзқарастан, екіншісі жағымсыз көзқарастан туады. Демек бұлар адам баласының қоғамдағы немесе үй ішіндегі бір-біріне жасаған достық немесе дұшпандық, жақсылық немесе жаманшылық қарым-қатынасының әсерінен келіп шығады. Бұл екі түрлі қарым-қатынастың қай-қайсысы болса да, әуелі іс-әрекетпен көрінеді. Соңында іс-әрекеттің иесіне жауап ретінде қарсы адамның күшті сезімі пайда болады» [30, 116]. Қарғыс – біреуге айтылатын жаман тілек, нәлет. Қарғыс мәнді сөйлемдер ерекше реніш пен наразылықтан туады. Көбінесе адам қатты ашуланғанда, әбден күйінгенде, ызаланып не істерін білмейтін күйге түскенде айтылады. Мысалы,

...шайқалып кеткен қара шаңырақ, бақанмен тіреуге үлгертпей үйдің ортасына келіп гүрс ете түсті. Күлдіреуіштердің күл-паршасы шықты.

– **Құдай бетін көрмегір! Көз жасым жібермегір!** – деп аңырады бәйбіше (С. Елубаев).

– А-а-а... халайық! Бірің қалмаңдар? Шақырып жатыр, кәмисия! Шақырып жатыр митинг! «Кәмпеске» болады! Мажан «кәмпеске» болады! Кәм-пес-ке-е-е! Бірің қалмаңдар! Митинг!

– **О жағың қарыссын!** «Митыңы» несі тағы?! (С. Елубаев).

– **Құрып қалсын!** Байталымды өлімші қылдым... – деді Қартқожа кейіп (Ж. Аймауытов).

Торқа кемпір өкімет інісінің мына можан-томпай қалпын көріп:

– Жағың қарысып қалды ма, ойбай, сенің?! Өкімет болған не қайыр көрдім мен, ойбай! Жалғыз апаңды бүйтіп дос-дұшпанға таба еткенше, тақа, **өкімет болмай өрем қап, ойбай!** Жіберіңдер түге, қаңғып өлемін! – деп қылғынды (С. Елубаев).

– Уа, аузың желкеңнен шықсын... **Ждақай! Көктей сол! Көктей солжыр!** – деп Жамал бәйбіше жерді төмпештеді (С. Елубаев).

Адамның өз қарғысы өзіне жүрмейді дегенді желеу етіп қазақ ашуланған кезде өзгені ғана емес өз балаларын да қарғыстай береді. Балаларға әдетте **Желкең үзілгір! Жүйкең үзілгір! Жер жастанғыр! Жаның шыққыр! Қағынды келгір! Қырғын келгір! Көзің аққыр!** т.б. қарғыстар айтылады. Мысалы,

– *Ай, Балжан! Наржан! Қалжан! Айжан! Гүлжан! Уай, жандарың шықсын! Ел көшкенде сендердікі бұ не отырыс?! Ой, кіспұрыштың қыздары-ой! – дей бергенде шөгеріп қойған бақырауық жарбайы селтең етіп тұрды да кетті (С. Елубаев).*

Ашу қатты қысып, ызаланған кезде адам малды да, затты да, тіпті құдайды қарғайды. Малға *Жау жегірі! Жау алғыр!* (жылқыға), *Ақшелек келгір!* (түйеге), *Қарасан келгір! Мәлік келгір!* (сиырға), *Арам қатқыр!* (түйеге, сиырға), *Топалаң келгір!* (қойға), *Кебенек келгір!* (ешкіге) қарғыстары айтылады. Мысалы,

– *Уа, арам қатқыр! Әй шөк! Шөк! – деп Шәріп безек қақты. Түйені айнала жүгірді. Буырышын бақырып айнала береді (С. Елубаев).*

«Өй, жамандат! Ойсыл келгір!.. Құлағыңды... Иттің малы!» деп Қойтеке тістеніп, шапқа да, басқа да, мойыңға да ұрады (Ж.Аймауытов).

Қайырған сайын қарғайды: *«Жау алғыр, иттің малы»,* – деп қояды (Ж. Аймауытов).

Қойтеке: *«Иттің малы... ақ шелек!»* деп егіле еңіреп, үсіп өлгелі келе жатыр еді (Ж. Аймауытов).

Әдетте қарғыстар адамға айтылатын, малға айтылатын, затқа айтылатын деп шартты түрде бөлінгенімен жиналған тілдік фактілерден адамға айтылатын қарғыстардың малға да қарата айтылатындығын байқауға болады. Мысалы, *Бұлыш ашуға мініп қиқар нарды қақ бастан қамшымен тартты. Бірақ Шойынқара басын шайқап сілкіді де, қасарысып тұра берді. Түйенің қомында бастарын қылқитып отырған кемпір-сампырлар Шойынқараны қарғайды.*

– *Құдай тас төбеңнен ұрсын, Шойынқара!*

Жағымсыз эмоцияны білдірудің тілдік құралдарының бірі қарғыс болса, оған қарама-қарсы сипатта эмоцияның жағымдылығын білдіретін тілдік құралдардың бірі алғыс болып табылады. Алғыс эмоциялық тұрғыдан алғанда жағымды іс-әрекетке, ниетке, атап айтқанда, жақсылық, жанашырлық, қамқорлық, көмек, қолдау, ықылас, ақ ниет, ілтипатты қарым-қатынас, ақыл-кеңес т.б. үшін білдірілген жауап сөз. Біреудің екінші адамға немесе адамдар тобына рахмет айтуы, ықыласын, ризашылық сезімін, яғни жағымды эмоциясын білдіруі. Қазақ ұғымында көп жақсылық жасап, алғыс алған адам бақытты болады. Жиі айтылатын алғыс түрлері: *Мың болғыр! Мың жасағыр! Көп*

жасағыр! Тең құрбыңның алды бол! Несібелі бол! Үбірлі-шүбірлі бол! Үрім-бұтақты бол! Тілеуіңді берсін! т.б. Мысалы,

Келінішек ырза боп: «Ой, тілеуің бергір!»- деді (І. Жансүгіров).

Көпшілік: «құп», - деді.

– Дұрыс-ақ! Табылған ақыл! Ой тілеуің берсін! Ішкен-жегегің ас болсын! – десті (Ж. Аймауытов).

Күнікейдің аққудай сұңқылдап, күмістей сыңғырлап, бұлақтай сылдарлап, бұлбұлдай құбылтып, бұлқындай жұтынып, жүйкені босата, сүйекті шымырлата сорғалатқан, кестедей нақышты, ботадай сүйкімді, балдай тәтті, күндей сұлу әніне көш бойындағы қыз-бозбала, қатын-қалаш жиналып қалды.

– Е, базар мұнда екен ғой!

– Көп жаса, шырағым!..

– Қалғып-мүлгіп келе жатқанда, ұйқымызды шайдай ашты ғой...

Ой тілеуің берсін!..

– Тағы да, қарағым, тағы да...- десіп қатындар да көтермелеп:

– Шешесі Шекер ғой! Бұ қыз тегін өледі деймісің?.. – деп аңыз қылысты (Ж. Аймауытов).

Қазақ жан сүйсіңтер жақсы қылықты, жасаған жақсылықты үнемі айтып, оны істеген адамға көзінше де, сырттай да алғыс жаудырып, жағымды эмоциясын білдіріп отырады. Қазақ тіліндегі алғыс айту, тілек білдіру, бата беру, құттықтау формалары мән-мағынасы мен мазмұны, қолданысы, формасы жағынан өзіндік ерекшеліктері болғанымен, кейбір тілдік бірліктер, дайын сөз орамдары бата орнына да, тілек орнына да, алғыс орнына да, рахмет айтудың, ризашылық білдірудің, құттықтаудың бір түрі ретінде де жұмсалып жатады.

Жағымсыз эмоция сөйлеу тіліндегі боқтық сөздер арқылы да, сол жағдаятты сипаттау арқылы да көрініс табады. Мысалы, *Енді біреуді біреу «осыны қоямыз» деп омыраулады. Оны екінші біреу боқтап тастады (І. Жансүгіров). Мен пароход конторында боқтаппын. Мені учаскеге беріп, жауып қойды (І. Жансүгіров).*

Төмендегі мысалдан сыраның буына мас болып, еліріп отырған Әбірелдің күйін байқауға болады: *Бірде қалтасындағы ақшасын суырып алып үстел үстіне ұрады. Екі сөзінің бірінде орысша боқтап, қазақшасында – «Бас жігіттер, шешесін!..» – деп қояды (І. Жансүгіров).*

Бірнеше адамның керісуі, төбелесуі, дауласуы сияқты жағымсыз эмоциялық процесс кезінде, сондай-ақ, қатты ашу-ыза, өшпенділік тудыратын жағдайларда күшті эмоция әсерінен боқтық сөздер айтылады. Мысалы,

– **Енесін...** өлім біреу-ақ!.. – деп, тағы бір жігіт жұдырығымен жерді түйіп қалды (Ж. Аймауытов) – ашыну.

– Қан көрейін демесе, кінегені қолымызға берсін! Қырғын қыламыз!..

– **Атасының аузын...** – деп дәуірлейді (Ж. Аймауытов) – қаһарлану.

– Ой, атауыңды же!

– **Ой, әкесінің аузын...**

Соны айтысып тұрғанда, мына жақтан шаңқылдасқан, керіскен айғай шықты. Жалт қараса, шапыр-шұпыр төбелес болып жатыр. Сөйлесіп тұрған үш жігіт тұра жүгірді. Қартқожа да ұмтылды. Қызыл шеке төбелес (Ж. Аймауытов) – даурығу.

– **Атаңның ғана...**

– **Сенің атаңның аузын мен...** (Ж. Аймауытов) – кіжіну.

Ілтипат көрсету, ықылас білдіру, құрмет көрсету, қуану, құттықтау сияқты жағымды эмоция қазақ тіліндегі *құтты болсын, жсоғары шық, төрлет, қош келдіңіз, қош болыңыз, рахмет* сияқты этикеттік қызмет атқаратын тілдік бірліктер арқылы да білдіріледі. Мұндай тілдік бірліктер амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, ризалық білдіру сияқты рәсімдер кезінде жиі айтылады.

– **Қош болыңыз, жолыңыз болсын!** – деп келіншек *жаутаң ете түсті* (І. Жансүгіров) – қимау, көңілі босау.

– **Айтқаның келсін, Апанес!** Әйтеуір тынышымызға қойсаң болды да... – деп тамсанған кәрілер (С. Елубаев) – мақұлдау.

Келгендерді қызара күлімсіреп қарсы алды. Туған күнімен құттықтау айтқандарға: **«рақмет, рақмет»**, – деп қояды. Шынымен риза боп қуанғаны көрініп тұр (С. Мұратбеков).

Жағымды эмоцияны білдіру үшін қадамы құтты, үнемі жолы болатын, келуінің өзі өзгеге жақсылық болатын адам туралы айтылатын *ақжолтай* тіркесі де қолданылады. Мысалы,

– **Ай, ақжолтайым, аманбысың?** Жаным жаман қысылды ғой. Тек қажының тілімен жіберіп едім, – деді Сатан (І. Жансүгіров) – қуану.

Жағымды және жағымсыз эмоцияға қатысты айтылғандарды қорытындылай келе, төмендегілерді атап көрсетуге болады: **Алақай! Ура! Паһ! Паһ-паһ! Бәрекелді!** одағайлары қандай сөйлеу жағдаятында, қандай интонациямен айтылғанына, қандай контекске түскеніне қарамастан тек жағымды эмоцияны білдіреді; **Әттең! Әттеген-ай! Қан! Тәйірі! Түге! Піш! Пішту!** одағайларлары қандай сөйлеу жағдаятында, қандай интонациямен айтылғанына, қандай контекске түскеніне қарамастан тек жағымсыз эмоцияны білдіреді; **Ай! Әй!**

Астапыралда! Ой! Ойбай! Япырмай! Котек! одағайлары көп мәнді одағайлар болып табылады, олар жағымды эмоцияны білдіру үшін де, жағымсыз эмоцияны білдіру үшін де қолданылады. Олардың эмоцияның қай түрін білдіріп тұрғандығын ең алдымен контекстке, одан кейін сөйлеу жағдаяты мен интонацияға қарап ажыратамыз, себебі көп мәнділік одағайдың өзінен шығып тұрған жоқ; тек көңіл-күй одағайлары ғана емес, императивтік ишара одағайларының ішінде де эмоцияның жағымды, жағымсыз реңкін білдіру қызметін атқаратындары бар; сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы да эмоцияның жағымды, жағымсыз түрлерін білдірудің, бояуын қоюлатудың бір жолы; эмоцияның түрлерін, әсіресе жағымсыз эмоцияны білдіруде тұрмыстық-қарапайым лексика өте жиі қолданылады; жағымды немесе жағымсыз эмоцияның күші алғыс және қарғыс мағынасындағы тілдік бірліктер арқылы да көрінеді; қарғыс ерекше реніш пен наразылықтан туады, көбінесе адам қатты ашуланғанда, әбден күйінгенде, ызаланып не істерін білмейтін күйге түскенде айтылады; алғыс – біреудің екінші адамға немесе адамдар тобына жағымды іс-әрекеті, ниеті, жақсылығы, жанашырлығы, қамқорлығы, көмегі, қолдауы, ықыласы, ақ ниеті, ілтипатты қарым-қатынасы, ақыл-кеңесі т.б. үшін ризашылық сезімін, яғни жағымды эмоциясын білдіруі; жағымсыз эмоция сөйлеу тіліндегі боқтық сөздер, ал жағымды эмоция этикет сөздер арқылы да көрініс табады.

Адам эмоциясына қатысты қолданылатын одағайлардың, тұрмыстық-қарапайым лексиканың, этикет сөздердің құрамы, түрленуі, басқа сөздермен тіркесуі т.б. да ерекшеліктері жұмыстың басқа тарауларында да айтылады, бұл параграфта эмоцияның жағымды және жағымсыз түрлерін сипаттауға қатысты қысқаша сөз болып отыр.

1.4.2 Күшті және әлсіз эмоциялар

Адамдардың белсенділігіне ықпал етуіне қарай эмоция күшті және әлсіз болып бөлінеді. Адамның ерекше белсенділігін туғызатын *қуаныш*, *ашу* сияқты эмоциялар күшті эмоция болып есептеледі, ғылымда *стеникалық эмоция* деп аталады. *Стеника* аудармасы *күшті* деген мағынаны білдіретін грек тіліндегі *stenos* деген лексикалық бірліктен қалыптасқан термин. Ал керісінше адамның белсенділігін төмендететін *сағыныш*, *қорқыныш* сияқты эмоциялар әлсіз эмоция болып есептеледі, ғылымда *астеникалық эмоция* деп аталады.

Күшті эмоция болып саналатын ашуды оған синоним ретінде де қолданылатын ренжу ұғымымен салыстырсақ, бір-біріне синоним болғанымен екеуі деңгейі жағынан бір емес. Ашулану – ренжудің жоғары деңгейі ретінде көрінетін психологиялық жағдай. Ашу –

адамның эмоциялық жағдайын білдіретін атау. Ашудың жеңіл түрі және күшті эмоция ретінде қарастырылатын ауыр түрі бар. Қатты ашу немесе ашудың ауыр түрі **зығырданы қайнады; қанасына сыймады, ызаға булықты** т.с.с тіркестер арқылы беріледі. Мысалы, **Ызаға булыққан Жанай әкесіне тап беріп, аттан сап айқайлап жіберуге шақ қалды. Мұндайда ызадан жынданып кетуге де болады-ау!** (С. Мұратбеков).

– *Кәмөнестің басын алғың келмейді екен зой... – деп, қалың беті түтігіп, қанасына сыймай, атын тебініп бір орнында шыр айналды Әзберген. – Онда көр де тұр, сенің басыңды ертең олар алады!* (С. Елубаев).

Төменде келтірілген үзіндіде кеңес үкіметіне бағынғысы, берілгісі келмеген жігіттің ашу-ызасы, ішкі күйі суреттеледі.

*Ойы осы жерге келгенде **зығырданы қайнап кетті** Әзбергеннің. **Ойбай-ау, артына қарамай** өзі, әлгі етікішінің баласын айтады, Хан-сұлудан дәмесі бар... Қап, **қылауысы өтті-ау, жаман шіріктердің.** Хансұлу Әзбергеннің қарындасы. Пахраддиннің маңдайына біткен жалғыз қызы. Талшыбықтай бұралып бойжетіп қалды бүгінде. Өзі сұлу десең сұлу, ерке десең ерке. Оған жаман Шәріптің анау шікірейген немесінің саусағы тиді дегенше бұл **намыстан буынып өлер.***

*Иен далада жатып өстіп **ызаға булықты** Әзберген. **Күйіп-жанып** күз түнінің ет тоңазытар кәдімгідей ызғарын сезген де жоқ.*

Таң сәріде жұрт ұйқыларын қандырып, тынығып ояғанда бұл беті ісіп, түнеріп, талаурап оянды. Жауар бұлттай қабағы қарс жабылып, сүйретіліп тұрды орнынан (С. Елубаев).

Әзбергеннің ызалы күйі **зығырданы қайнап кетті, қылауысы өтті-ау, намыстан буынып өлер, ызаға булықты, күйіп-жанып** тілдік бірліктері арқылы берілсе, ашу-ызаны тудырушы нысанаға деген жағымсыз эмоциясы **ойбай-ау, артына қарамай, жаман шіріктер** бірліктері арқылы беріліп тұр. Яғни, стеникалық эмоция адамның жүйке жүйесіндегі қозуды күшейтеді. Бұл процестердің барлығы тілде өз көрінісін тауып, тіл арқылы бейнеленіп отырады.

Адам бойындағы күшті эмоция әдетте әлсіз эмоцияға үстемдік етеді. Мәселен, өз парызын, борышын ұғу сезімі қажет жағдайда қорқыныш эмоциясын басып тастай алады. Сондықтан адам кейбір жағдайда өлімге де бас тігеді. Күшті эмоцияның атап көрсететін тағы бір ерекшелігі қатты қуаныш, булыққан ашу кезінде адам немесе адамдар тобы сол күшті эмоция әсерінен түрлі қимыл-қозғалыстар жасайды. Ашу әсерінен жасалатын қимыл-қозғалыстар **адамды шапалақпен тартып жіберу, қолындағы затпен жіберіп ұру, қолындағы затты лақтырып жіберу, сындыру, теуіп жіберу, тепкінің астына алу, ұру,**

төбелесу, қашу т.с.с. түрінде көрініс береді. Бұл қимыл-қозғалыстар ғылымда эмоцияны тілсіз-ақ жеткізетін ақпараттың түрі болып есептеледі. И. Леонтьев бұл жөнінде: «У высших животных, и особенно у человека, выразительные движения стали тонко дифференцированным языком, с помощью которого живые существа обмениваются информацией о своих состояниях и о том, что происходит вокруг. Это – экспрессивная и коммуникативная функции эмоций. Они же являются важнейшим фактором регуляции процессов познания», – деп жазады [24, 118]. Төмендегі мысалдардан адамның ашу үстіндегі қимыл-қозғалыстарын, атап айтқанда, *отыра қап жер төмнештеу, столды ұру, тепкілеу, бастан ұру, тұра қашу, көкпарша сүйреу* т.б. да байқауға болады.

...осы үйге қарай бұрқылдап келе жатқан Торқа кемпірдің дауысы естілді. «Адыраң қалғыр, тоқтай тұр, бандит! Үскен тау асырмасам ба сені! Торқа атым құрысын!» – деп келеді. Шойнаңдап келіп табалдырықтан аттады...

– Әй! – деді қып-қызыл боп шайды сораптай берген Шәріпке Торқа кемпір. – Ана бандиттің табасы әбден батты! Өкімет екенің рас болса... Аяқ-қолын байлап әкеліп бер алдыма, тақа!

Торқа отыра қап жерді төмнештеді. Шәріп апасының шолтаңдап тулақты соққан жұдырығынан көз алмай қарап, керең кісіше шайды сораптай берді (С. Елубаев).

*Ешкім бетіне тік келіп көрмеген Сырым көзі шатынап **столын қойғылап** ақырып боқтаған (С. Мұратбеков).*

*Осы жерде атымен екпіндеп кимелеп жұртты бұзып-жарып ортаға шыға келген Әзберген қамшымен Асан бәлішебекті **қақ бастан тартып жіберді**. Асанның кепкасы ұшып түсті. Маңдайынан қан саулап берді. Опыр-топыр болды да кетті төңірек. Жаяу **жұрт бытырап тұра қашты** (С. Елубаев).*

*Ждақайды біреу **топыраққа аузын былғап бақыртып тепкілеп жатыр**. Әзберген Асан бәлішебекті **көкпарша сүйреп тақымға ала бергенде**, Әзбергеннің **желкесінен Бұлыш қона түсті** (С. Елубаев).*

Қатты ашу адамның бет-әлпетінен де анық байқалады. Ашуланған кездегі адамның бет-әлпеті **беті түтікті, көзі қанталады**,

*– Шоқынғанға сенім жоқ! – деп ақырды Әзберген, **көзі қанталап**. Бұлыш мына кәпірдің түрінен сескенейін деді (С. Елубаев).*

*Сәмбеттің **түксиген жүзі бет қаратпастай болып түтігін кетітті**. Столының сол жақ қанатында отырған бас агрономға **жеп қоярдай шаншыла, қадалып қапты**. Кішірек көзі қадалған біз сияқты (С. Мұратбеков).*

Ашу – адамның көңіліне біреудің қарым-қатынасы, іс-әрекеті, мінез-құлқы, сөзі жақпай қалғанда көрсететін ішкі дүниенің қарсылығы. Адам бойындағы ашу оның сөзінен, бет-әлпетінен, қимыл қозғалысынан да байқалады.

Қатты қуаныш *төбесі көкке екі елі жетпей қалды; өлген әкесі тіріліп келгендей қуанды; жерден жеті қоян тапқандай қуанды; көңілі судай тасыды;* т.б. тұрақты тіркестер арқылы бейнеленеді. Мысалы,

Шымылдық алдында бұратылып отырған Хансұлу сырға, шашбауы сылдырап түрегелді. Үстінде шұбатылған ақ жібек көйлек. Көз жасын сұрткіштеп отырған Қозбағар Хансұлудың қозғалғанын көріп жүрегі жарылардай қуанып кетті (С. Елубаев).

Қуаныш кезіндегі қимыл-қозғалыстар екінші адамды құшақтау, бетінен сүйіп алу, секіру, жүгіре жөнелу, қол шапалақтау т.с.с. түрінде көрініс береді. Мысалы, *Қозбағар «комсомол» болғанда Торқа кемпір қуанғаннан шойнаңдап жортып, бүкіл ауылды айналып шықты. «Адыраң қалғыр, ал керек болса! Ойындарың келген екен бадырақпен» – деп* (С. Елубаев).

– Әй, қатып кететін болды, – деп Барақ қуанғанынан алақанын шапақтап жіберді (С. Мұратбеков).

Төменде келтірілген үзіндіде баласының келгенін естіген ақсақалдың қуанғаннан сасқалақтап қапелімде орнынан тұра алмай қалған сәті суреттелген.

Заматта гүріл үй сыртына келді. Бір-екі рет үстемелете арылдап өшіп қалды. Машинадан улап-шулап түсіп жатыр. Бала дауысы, әйел дауысы... Ерекең қапелімде тұра алмай қалды. Тырбаңдап қолымен жер тіреп жатқанда:

– Ассалаумағалайкум, – деген бірнеше дауыс қатарынан шықты. Ауыл жігіттерінің бірі болу керек:

– Үйбай-үйбай, шалды қара, тұра алмай жатыр, – деп шиқылдап күліп жіберді.

– Қуаныш қой, қуаныш. Қуанған мен қорыққан бірдей дейді ғой.

– Қуаныш құтты болсын!

Эмоцияның әлсіз түрлеріне қоқыныш, сағыныш, уайым, енжарлық т.б. жатады. Қ. Жарықбаев күшті және әлсіз эмоцияға қатысты былай деп жазады: «Бұл жерде мынадай бір жағдай есте болсын. Түрлі нақтылы жағдайдың ретіне қарай адамдарда бір сезімнің өзі бірде қуатты, бірде әлсіз боп көрінуі мүмкін. Мәселен, қорқыныш сезімі кейде бір адамның буынын босатып, пәрменсіз етсе, енді бірде қауіп-қатерге қарсы тұрғызатын айбаттылыққа (күшті сезім) ауысуы мүмкін» [31, 247].

1.4.3 Қарапайым және күрделі эмоциялар

Эмоциялар сапалық ерекшеліктеріне байланысты *қарапайым* және *күрделі* болып бөлінеді. *Қарапайым эмоциялар* адамның органикалық қажеттерінің өтелу-өтелмеуіне байланысты туып отырады. Көңіл, аффект және құмарлықтан басқа эмоциялардың барлығы қарапайым болып табылады. Бұл жөнінде Қ. Жарықбаев: «Балалардың қарапайым эмоциялары туған күнінен бастап-ақ көрінеді. Бала есейген сайын эмоциялар біртіндеп дами түседі. Мәселен, екі жарым жасар бала қол-аяғы байлаулы адамның суретін көргенде оған жаны ашып жылаған. Төрт жасар бала анасы кітаптан иттің кірпіні ұстап алайын деп тұрған жерін оқығанда қатты күйзелген», – деп жазады [33... Қ.Жар.көк 256 б]. Қарапайым эмоцияға адамның қарны ашқан кездегі тәбетінің ашылуы, тағамды аңсауы мен дәмді тағам ішкен кездегі ләззатынан бастап эмоцияның барлық түрлері жатады. Мысалы, *Бұл дүкеннен шыққанда мұрнына жас сорпаның аңқыған исі келді. Сол-ақ екен, жүрегі сазып, қарны ашып сала берді (С. Мұратбеков).* А.И. Леонтьев: «Самая старая по происхождению, простейшая и наиболее распространенная среди живых существ форма эмоциональных переживаний – это удовольствие, получаемое от удовлетворения органических потребностей, и неудовольствие, связанное с невозможностью это сделать при обострении соответствующей потребности. Практически все элементарные органические ощущения имеют свой эмоциональный тон», – деп жазады [24, 112]. Эмоция түрлері жұмыстың өнбойында сөз болып, тілдік фактілермен бекітіліп отыратындықтан, бұл тармақшада тек күрделі түрлеріне ғана арнайы тоқталмақпыз.

Эмоцияның *күрделі түрлеріне* көңіл, аффект, құмарлық кіреді.

Құмарлық қазақ тілінде бір нәрсені, я құбылысты қатты жақсы көру, сол нәрсеге ынтық болу, асығу, ынтызар болу мағынасын беретіндігі белгілі. Адамның құмарлығы оның даралық қасиетіне тән психологиялық ерекшелік. Мұндай ерекшелік мән-мазмұны мен мақсат-мүддесіне байланысты пайдалы және зиянды сипатта болуы мүмкін. Өйткені адам – табиғаттағы ең жоғары сатыдағы ақыл иесі ретінде жан-дүниесінің құрылымы мен психикасы өте күрделі субъект.

Құмарлық – адам ойының, күшінің, сезімінің, эмоцияларының бір мақсатқа бағытталуы. Құмарлық белгілі бір әрекетке немесе затқа қатысты болады және ұзақ уақытқа созылады. Бұл жөнінде С.Л. Рубинштейн: «Страсть – еще один вид сложных, качественно своеобразных и встречающихся только у человека эмоциональных состояний. Страсть представляет собой сплав эмоций, мотивов и чувств, сконцентрированных вокруг определенного вида деятельности или

предмета. Объектом страсти может стать человек. Страсть всегда выражается в сосредоточенности, собранности помыслов и сил, их направленности на единую цель... Страсть означает порыв, увлечение, ориентацию всех устремлений и сил личности в едином направлении, сосредоточение их на единой цели», – деп жазады [32, 112].

Ә. Алдамұратов «Жалпы психология» еңбегінде құмарлыққа мынадай анықтама береді: «Құмарлық – адамның өте зор күшін талап ететін қажеттілігін орындаудағы ниеті, таным әрекетінде ол – ұнамды қасиет. Алайда оның пайдалы және пайдасыз (жағымсыз) түрлері де бар. Білім алуға, мамандықты игеруге деген құмарлық – пайдалы. Ал карта ойынында ақша тігіп ойнау, ішімдікке салыну, қыдыруға құмарлық – ұмтылу әрекетіндегі жағымсыз қылықтар» [25, 71]. Ал Қ. Жарықбаев: «Құмарлық – адамның ойы мен әрекетінің негізгі бағытына із қалдыратын күшті, терең, тұрақты эмоция. Құмарлық өзінің қоғамдық мәнімен бағаланады. Егер ғылым мен өнерге, еңбекке құмарлықты ұнамды десек, дүние құмарлық, бақ құмарлық, ойын құмарлықты ұнамсыз құмарлық дейміз», – деп жазады [33, 246].

Қазіргі заманда біреу әнге, біреу өлеңге, біреу биге, біреу аңға, біреу атқа, біреу кітапқа, біреу өсек сөзге, біреу ақшаға, біреу дүниеге, біреу көлікке, біреу картаға, біреу биллиардқа, т.б. құмар екендігі белгілі.

М. Мақатаев өзінің өлеңге құмарлығын былай суреттейді:

*Ойлы жас!
Өлең менің сырласымдай,
Сырласам да құмарым жүр басылмай,
Айтып өткен ақында арман бар ма,
Жүрегінің түбіне кір жасасырмай.*

Қ. Мырзалиев:

*Мошшылықтың арқасы зой, тегінде,
Бір-бір «Волга» әрбір үйдің түбінде.
Атқа деген құмарлығы халқымның,
Машинаға көйсе керек бұл күнде, –*

деп жазады.

Төмендегі мысалдардан адамның картаға құмарлығы мен аңға құмарлығын аңғаруға болады. *Күні-түні карта ойнап, қалтасы қағылған, басын тауға-тасқа ұрса да ұтылғанын қайтара алмаған құмарпаз да осылайша опық жеп, өлердей өкінетін еді (С. Алдабергенов). Елден ителгі, қаршыға, бидайық, бүркіт, лашын, сұңқар – бірін қоймай өз қолына жиыпты. Құмарпаздық не істетпейді (Т. Ахтанов).*

Құмарлық эмоциясының қазақ тіліндегі лексика-семантикалық өрісін **қызығу, әуестену, көксеу, ынтығу, ынтызар болу, арман ету, ықыласы ауу, асық болу, көңілі кету** етістіктері арқылы анықтауға болады.

Күрделі эмоциялардың бірінен саналатын аффект – кісіні аз уақыт ішінде болса да кенеттен булықтыра билеп, бұрқ етіп сыртқа шығатын эмоциялық күй. Аффектілер айкай, лепірме сөз, боқтық сөз, дөрекі қимыл-қозғалыстар т.б. түрінде шапшаң сыртқа шығады. Мысалы,

Шашы бұрқырап есікке ұмтыла берген шынашақтай кемпірдің алдын кес-кестеді. Кемпірі одан жаман екіленді. Қолын шолтаң еткізін:

– Адыра қал! Кет жолымнан, ойбай! – деп жұлқынып, баласын сүйрелеп үйден айқайды басып тысқа шықты. Тура Әзбергеннің үйіне тартты, бүкіл ауылды дүрліктіріп (С. Елубаев).

Қазақ тілінде мұндай аффектілік жағдай аузынан ақ ит кіріп, көк ит шықты; шашын жұлып қолына берді; ит терісін басына қаптады, жонынан таспа тілді; басын жарып, көзін шығарды; талағы тарс айырылды т.б. да фразеологизмдер мен долданды, боқтады, екіленді, балағаттады т.б. да лексикалық бірліктер арқылы беріледі. Мысалы, *Қабағы қарс жабылып түн өлкесіне бұ да қарады. Аузын ашса, іштегі ашу-ыза лақ ететін түрі бар. Ақыры шыдамады, талағы тарс айырылды (С. Елубаев).*

– Қатыны болсам, не қыппын? Ойнас қыппын ба? Өтірік айтып-пын ба? Құдайға шүкір, оң қолым таза, аузым оймақтай! Келсем құдайдың жазуымен келіп отырмын. Аяғынан келген дейтін шығарсың. Құдай сендей әбиірі кеткеннен, орысқа салдақы болғаннан сақтасын! – деп, бастырмалатып, ауызынан ақ ит кіріп, қара ит шыққанын білмей бұрқырап жатқанда, Ақбілек шыдай алмай, еңіреп шыға жөнелді (Ж. Аймауытов).

Ғалымдар еңбегінде аффект – адамның жан-дүниесінің бір сәт дағдарысқа ұшырауы, апатты жағдайға ұшырауы түрінде сипатталады. В.К. Вилюнас: «В критических условиях при неспособности субъекта найти быстрый и разумный выход из опасной ситуации возникает особый вид эмоциональных процессов – аффект. Одно из существенных проявлений аффекта состоит в том, что он, «навязывая субъекту стереотипные действия, представляет собой определенный закрепившийся в эволюции способ «аварийного» разрешения ситуаций: бегство, оцепенение, агрессию и т.п.», – деп жазады [34, 10]. Аффект кезінде адам тұра қашу, мелшиіп қатып қалу, бас салу, ұрып-соғу, тіпті өлтіріп жіберуге дейін баратын қимыл-қарекеттер жасайды. Мысалы, *Бақтығұл не болса да, қарсыласып өлуді тіледі. Сейіттің жан ұшыра*

ара түсуі әке жанын өртеп жібергендей болды. Жан дәрмен қолына ұстап отырған қайың көсеуді жұлып ала, Сәлменнің қамшысын сол қолымен жұлқа тартып, атып тұрып, көз жұмғандай шапшаңдықпен Сәлменді қақ бастан үш-төрт рет тарс-тұрс періп-періп жіберді (М. Әуезов).

Күтпеген, я өте күшті эмоцияның әсерінен туатын аффект жағдайында адам ақыл-есінен айырылып қалмағанымен, өзінің іс-әрекетіне жауап бере алмайтын, не істеп не қойғанын білмейтін күйге түседі. Күшті эмоция әсерінен болған аффект кезінде адам талып қалған, я болмаса жарақаттанып қалған жағдайда, я болмаса жүйкесіне түскен қатты күштің әсерінен уақытша болса да ақыл-есінен адасуы мүмкін. Бұл туралы Ә. Алдамұратов: «Аффектілердің тууы мидағы козу мен тежелу процестерінің өте күшті болуымен байланысты. Мұндай өте екпінді сезімдердің сыртқа тебуі, әсіресе, мидың төменгі бөлімдерінің қатынасына байланысты. Сезімі аффект дәрежесіне көтерілген кезде, адам көп жағдайларды байқамай қалуы мүмкін», – деп жазады [25, 200]. Мысалы,

Мұнан әрі ол не істеп, не қойғанын өзі де пайымдай алмай қалды.

– Сен неге күлесің ей, әкеңнің... – деп кеп Тананы теуіп жіберді. Тана бірдеңе деп қарсылық білдірген, бұл одан әрмен еліріп, аузына келгенді айтып, төмпештей жөнелді. Ең ақырында:

– Қазір кет үйден!.. Екі қабат тұрмақ, төрт қабат болсаң да... маған әйел табылады. Өзің тілемсектеніп келгенсің, нағыз жарымаған, жетімек! Қара мұны!.. – деп есіріктенді (С. Мұратбеков).

Эмоцияның қарқындылық деңгейі тұрғысынан алғанда аффект ең күшті эмоциялық деңгейге жатады. Бұл туралы Ә. Алдамұратов: «Түрлі сезімдер адам бойында әр алуан себептерге байланысты пайда болып, олардың сыртқа шығуы да түрліше сатыда көрініс береді. Мысалы, қорқу кезінде адам басынан неше түрлі күй кешеді. Қорқудың бастапқы сатысы – тынышсызданып, сескену. Содан кейін қорқу пайда болып, ол күшейе түссе, аффект туады. Адамның үрейі ұшып абдырайды», – деп жазады [25, 200]

Қорыта келгенде, аффект дегеніміз – қатты эмоция әсерінен адамның өзін-өзі игере алмай қалуы. Қазақ мақалы **«Аиу – дұшпан, ақыл дос, Ақылыңа ақыл қос»**, – деп адам бойын қаншалықты ашу-ыза кернегенімен мүмкіндігінше аффектіні ауыздықтап, ерік күшіне бағындырған жөн деген тағылымдық ой айтады.

Көңіл – адамның ішкі жан-дүниесіндегі жағдайды бейнелейтін күрделі эмоциялардың бірі. Көңіл адамның ақыл-ойымен, санасымен, эмоциясымен тұтастықта қарастырылатын мәселе. Көңіл – адамның мінез-құлығының, этикалық, адамгершілік қасиеттерінің де көріну

формасы. Адам көңілінің табиғаты *қуаныш, қайғы, сабырлылық* өлшемдері арқылы таразыланады. Олардың барлығы тілде көрініс табады. Қазақ тілінде көңілдің түрлі күйін сипаттайтын ***көңілдің көңшуі, көңілге алу, көңілінен шығу, көңілін қалдырмау, көңілге қону, көңілі орнына түсу*** сияқты ұғымдар қалыптасқан.

Көңілдің көңшуі – адамның ой, тілегінің, ниетінің орындалуына орай қалыптасатын мамыражай күй.

Көңілге алу – айтылған сөзге немесе істелген әрекетке разы болмағандығын, ренжігендігін білдіретін адамның ішкі күйі

Көңілінен шығу – басқа адамның тілегін, ниетін түсініп, оның ойынан шыққан кездегі адамның күйі. Басқа адамның ниетін айтқызбай түсіне білу, оның көңілінен шығу сезімталдық қасиетпен тығыз байланысты.

Көңілін қалдырмау – адамның өзіне ыңғайлы болу-болмауына қарамастан басқа адамның көңіл-күйіне сай әрекет жасау. Біреудің көңіліне қарау, оның көңілінен шығуға тырысу, басқа адамның көңілін жараламау – қазақ этикасының түп қазығы болып табылады. Қазақ халқының кісі көңілін қалдырмауға тырысып, бар жанын салатын табиғи мінезі бірде бағаланса, бірде зиянын да тигізіп жатады.

Көңілге қону – адамның өзі қалайтын іспен айналысқандағы немесе өзіне ұнайтын, жағымды сөзді естігендегі күйі. Белгілі бір істің, ойдың адамға ұнауы.

Көңілі орнына түсу – іштей мазалаған ойдың, іс-әрекеттің дұрыс шешілген кезінде болатын күйі. Кей кезде адам өзінің көңілі не қалайтынын түсінбейді. Бұл адамның көңілінің мазасыз кезеңінде болатын құбылыс.

Қазақ тілінде ***Көңіл сыйса, бәрі де сыйады; Көңіл жетсе, бәрі жетеді; Дос көңілі бір атым насыбайдан қалады; Көзі соқырдан қорықпа, Көңілі соқырдан қорық*** және т.б. да қалыптасқан ой-тұжырымдар кездеседі. Бұл тұжырымдардан халықтың адам көңілінің ішкі механизмдерін, психика заңдылықтарын терең білгендігін байқауға болады.

Қазақ тіліндегі көңілге қатысты мақал-мәтелдер ұлттың ойлау жүйесінен, танымдық ерекшелігінен де хабар береді. Мысалы, ***Көзден кетсе, көңілден де кетер; Қалған көңіл шыққан жанмен бірдей.***

Адам өмірі де, көңіл-күйі де жыл мезгілдері сияқты, қысы да, жазы да, көктемі де, күзі де болады. Халық даналығы адам көңілінің қуанышы мен қайғысы, сүйініші мен реніші қатар жүретінін бір ауыз сөзбен түйіндеген. ***Қорыққан мен қуанған бірдей. Ашу арындайды, ақыл соңынан аяқдайды***

Адам көздеген мақсатына жете алмай, өмірде сәтсіздікке ұшырай берсе, қабағы қатыңқы, көңілсіз күйде жүреді, жанын қоярға жер таба алмай қиналады. Қазақ халқындағы **Болымсыздан үлгі шықпас, Көңілсізден күлкі шықпас; Адам көңілден азады** мақалдары адамның осындай көңіл-күйін бейнелейді.

Көңілдің жас ерекшеліктеріне байланысты табиғаты да халық назарынан тыс қалмаған, тілде де өз көрінісін тапқан. Уақыт адам көңіліне қаншама әсер еткенімен, адамның тәні қартайғанымен, көңілі жас күйінде қала береді. Мысалы, қазақ мақалы **«Көңіл қартаймас, көз қартайар»**, – дейді.

Сөздің адам көңіліне әсер етер ерекше қасиетін қазақ халқы ерекше бағалаған. **Күн шалмас қараңғы көңілді сөз шалады, Күн жылытпас қараңғы көңілді сөз жылыта алады; Айтылған сөз – атылған оқ; Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле; Сөзің тәтті болсын, Ашуың қатты болсын** деген мақалдар қазақ халқының сөйлеу мәдениетіне ерекше талап қойғандығын көрсетеді. Қазақ тілінде сөз қуатының орасан зор күшін көрсететін **Жақсы лебіз, жарым ырыс; Жылы-жылы сөйлесе, жылан інінен шығады; Сөз тапқанға қолқа жоқ; Асыл сөзге өлім жоқ; Тіл жүйріктен де озады** деген мақалдар бар.

Қорыта келгенде, көңіл дегеніміз – жүректің терең түкпірінде жатқанымен адамның сөзінен, қылығынан, мінезінен көрініп тұратын тылсым дүние. Екінші адамның көңілін дөп басып тану, сезу, түсіну кез келгеннің қолынан келе бермейді. Адамның ішкі әлеміндегі құбылыстар бір-бірімен тығыз байланыста болғанымен, көңіл мен көңіл-күй екеуі бір ұғым емес. Көңіл адамның көңіл-күйін ғана бейнелейтін құрал емес, ол адамның бар өміріне ықпал ететін күш. Адам көңілін сабасынан шығарар күштің бірі – эмоция. Эмоция аз ғана уақыттың ішінде көңілді сан алуан күйге түсіруі мүмкін. Ішкі құбылыстардың бірі ретінде көңіл де оларға әсер етеді. Мәселен, құлазыған көңіл адам эмоцияларының тез тұтануына себеп болады. Адам тез ашуланады, тез жылап жібереді, қайғырады. Көңіліне небір жағымсыз ойлар, үрей келеді. Көңіл көңіл күймен салыстырғанда кең мағынадағы ұғым, көңіл күй көңілмен салыстырғанда құбылмалы болып келеді.

Күрделі эмоция ретінде қарастырылатын көңіл категориясы ғана емес, жалпы эмоционалдылық мәселесінің өзі кешенді түрде арнайы зерттелмеген, ғалымдар тарапынан соңғы жылдары ғана жан-жақты қарастырыла бастаған өзекті мәселелердің бірі.

Қорыта келгенде эмоцияның қазақша мәні тітіркену, толқу. Яғни адамның жан дүниесінің сыртқы және ішкі әсерлер салдарынан қуану, шаттану, қорқу, ызалану, ашулану сияқты жағдайларының көрініс

беруі. Жағымды эмоция адамның көңіл-күйін көтеріп, іс-әрекеттерге шабыттандырып, тиісті нәтижелерге жеткізсе, жағымсыз эмоция көңіл-күйін түсіріп, іс-әрекетін берекесіздікке ұшыратады.

1.5 Адам эмоциясы – пәнаралық зерттеулер нысаны

Адам, оның ішкі дүниесі мен эмоциялық жағдайы шығыс философиясында ерте заманнан бері қарастырылып келеді. Зерттеу нысаны эмоцияның лингвистикалық қыры болғандықтан олардың еңбектеріне қысқаша шолу жасалады. Біздің дәуірімізге дейінгі мыңдаған жылдар бұрын Мысыр мен Үндістанда, Қытайда т.б. елдерде ұлы ойшылдар адам баласының ақыл-ойы мен іс-әрекетінің, ішкі дүниесі мен мінез-құлқының құпия сырларын ашуға ұмтылған. Осы заманғы ғылыми білімнің алғашқы іргетасы сол замандарда-ақ қалана бастаған. Ертедегі Шығыс елдерінде адам тіршілігінің негізі – қан айналысына ерекше мән берілді. Б.з.д. XIII ғасырдағы Қытай медицинасы адам денесін басқарушы жүрек, ол адамның физиологиялық тіршілігімен бірге психикалық қызметтерін де реттеп, сөйлеу қабілетін оятады, ойын дамытады деген тұжырым жасады. Адамның ойын жүрегі билесе, сезімдік қызметтерін бауыр басқарады деп түсіндірілді. Ежелгі Үнді медицинасы да адамның психикалық әрекетінің негізгі органы – жүрек, оның атқаратын қызметі біртіндеп миға ауысады деген тұжырым жасады. Ерте дәуірдегі Қытай елінде кеңінен таралған философиялық-діни ой-пікір Конфуцийдің есімімен байланысты (б.з.д. 551-479 жж.).

Ежелгі грек ойшылдары Гераклит (б.з.д. VI ғ.) пен Демокрит (б.з.д. V ғ.) психиканы оттың атомдарындай қозғалмалы қасиет деп санап, психиканы адам тәнінің қызметі деген материалистік көзқарасты тудырды. Платон (б.з.д. 427-347 жж.) жан мәңгілік, ол өлмейді деген қорытынды жасады. Энциклопедист ғалым Аристотель (б.з.д. 384-322 жж.) психологиялық ой-пікірді биология, медицина салаларына бағыттады.

VIII-XII ғасырларда араб тілді Шығыс елдерінде философиялық ой-пікірлер өркен жайып, ғылыми-зерттеулер жанданып жаңа сипатқа ие болды. Араб тілді Шығыс елдеріндегі мәдениет пен ғылымның орта ғасырларда Еуропа және басқа да елдерге кең тарауы жалпыадамзаттық мәдениеттің өркендеуіне үлкен әсер етті. VII ғасырда Халифат құрылып, араб тілі мемлекеттік тілге айналды. Ислам дінінің таралуы, Халифат астанасы Бағдат пен өзге қалалардың өркендеуі Халифатты дүниежүзілік мәдениеттің орталығына айналдырды. Платонның, Аристотельдің, Архимедтің еңбектері араб тіліне аударылды. Әл-Фараби адам жан дүниесінің қыр-сырын ашып көрсететін бірнеше

еңбек жазды. Ғалымның «Ізгі қала тұрғындары», «Азаматтық саясат», «Мемлекеттік қайраткерлердің өнегелі сөздері» т.б. шығармаларында адамның жан дүниесін психология, метафизика, әлеуметтану т.б. да ғылым жетістіктерін пайдалана отырып кеңінен талдайды. Ол өзінің «Екінші ұстаздың сөз (ақыл-ой) мағынасы туралы ой толғамдары» атты еңбегінде психикалық процестердің барлығына жуығын адамның белгілі мүшелерінің қатысуымен жасалатын материалдық құбылыс деп анықтап, адам жанының ақыл-ойға байланысты болатындығын атап көрсетеді. Әл-Фараби адам жанының шынайы болмысын ғылыми тұрғыда қарастырады. Орта ғасырда жан туралы ілімді одан әрі қарай дамытқан ойшылдардың бірі Ибн Сина (Авиценна) (965-1039 жж.) болды. Ибн Синаның «Медицина қағидасы» деп аталатын еңбегі бес жүз жыл бойы дүние жүзіне кеңінен таралып, медициналық мектептердегі бірден-бір құрал болды. Ибн Сина пікірлерінің түйіні – өткен замандағы беделді ғалымдардың пікірлерін дәріптей бермей, шығыс медицинасының табыстарына, тәжірибеге, одан шыққан қорытындыларға сүйену керек. Ибн Сина зерттеулерінде психиканың адам көңіл күйіне қатысты, оның сезімі мен эмоциясының және аффекттің табиғи негіздері қарастырылып, оларға қатысты тұжырымдар жасалды.

Адамның жан дүниесін тану туралы ғылым дамуында XVII ғасырдың алатын орны ерекше. Бұл кезеңде Еуропа елдерінің дамуында елеулі өзгерістер болып, адамның жаны мен тәні туралы жаңа ғылыми көзқарастар қалыптаса бастады. Адамның құмарлығы мен аффектіні, мінез құлқын, жақсы, жаман істерге бой ұруын, денесінің қуатын, жүйке жүйесінің қызметін анықтауға үлкен мән берілді. Ф. Бэкон (1561-1626 жж.), Т. Гоббс (1588-1679 жж.), Б. Спиноза (1632-1677 жж.), Г. Лейбниц (1646-1716 жж.), Дж. Локк (1632-1704 жж.) сияқты ғалымдардың тәжірибелік зерттеулерге сүйенген еңбектері жарық көрді. Физик И. Ньютон мен физиолог А. Галлердің жүргізген зерттеулері мен ашқан жаңалықтарының негізінде XVIII ғасырда адамның жан дүниесін тануға байланысты ғылыми зерттеулерде айтарлықтай өрлеу болды. Жүйке жүйесі мен бұлшық ет қызметінің физиологиясы ағза тіршілігінің негізі туралы ілімді жетілдіруге әсер етіп, оның мәнін арттырды. Психофизикалық, психофизиологиялық зерттеулер жүргізілді.

Адамның жан-дүниесі туралы мәселелер батыста С. Кьеркегордың, З. Фрейдтің, М. Прустың, Ф. Кафканың, Х.Л. Борхерстің шығармаларында әр қырынан ашылады. XIX ғасырда ерте заманда үнді, грек ойшылдары қарастырған рефлекторлық теорияға негізделген ассоциациялық бұрынғы концепция жанданып, нығая түсті. Ассоциациялардың жасалу барысы биология мен жүйке физиологиясын зерттеу

нәтижелерімен анықталады. Г. Гельмгольц ассоциацияның жасалуын сезім мүшелерінің қызметі деп санаса, Ч. Дарвин ассоциацияны эмоция арқылы түсіндірді. В.Г. Белинский, А.И. Герцен, Н.А. Добролюбов, Н.Г. Чернышевский адамның ішкі жан дүниесіне қатысты мәселелерді бірыңғай материалистік негізде, гуманистік жолмен зерттеді. Адам психикасының қыр-сырын табиғи тұрғыдан қарастырды. Адамның ішкі жан-дүниесі туралы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдар физика мен химия, физиология мен биология, рефлекс туралы ілім мен сезім мүшелерінің психофизиологиясы мен психофизикасы туралы зерттеулердің нәтижесінде қалыптасты.

Адамның жан дүниесі жөніндегі пайымдаулар мен ой-пікірлер қазақ билерінің шешендік сөздері мен ақын-жыраулардың өлең-толғауларында, халық нақылдарында, ойшылдар мен ағартушы-демократтардың туындыларында айтарлықтай көрініс береді. Мәселен, Ш. Уәлиханов шығармаларында халықтың рухы оның таным-наным түсініктерімен тығыз ұштастырылады. Ы. Алтынсарин еңбектері этникалық және балалар психологиясының қыр-сырына толы деуге болады. Абай туындыларында қазақ халқының жан дүниесіне тән қарапайым сезімдерден бастап кеменгерлік ақыл-ой шыңына дейінгі мәселелер егжей-тегжейлі талданады. С. Торайғыров жан мен тән үнемі бірлікте, байланыста болады, адамның тәнімен бірге оның жаны да ақыл-ойы да жетіліп отырады, олардың негізі – тәнде, адам өлгеннен кейін онда қимыл да, сезім де, жек көру мен махаббат та, өмір де жоқ деген қорытынды жасайды. Ж. Аймауытовтың «Психология» оқулығы мен «Жан жүйесі және өнер таңдау» деген туындысы – психология пәні бойынша қазақ тілінде жазылған алғашқы еңбек. 1920-1930 жылдары А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатовтардың оқу-ағарту, тәрбие мәселелерімен ұштастыра қарастырылған ұлттық сипаттағы психологиялық ой-пікірлерге толы терең мазмұнды еңбектері жарық көрді. Адамның жан дүниесі С. Балаубаев, Т. Тәжібаев, М. Мұқанов, А. Темірбеков, Ә. Ситдықов, Е. Суфиев, Ә. Алдамұратов, Қ. Жарықбаев, Н. Итбаев сынды психолог мамандардың еңбектерінде қарастырылады.

Адам мәселесі қазіргі кезеңде көптеген ғылымдардың зерттеу аясында қарастырылып, пәнаралық зерттеулердің негізі мен зерттеу пәнін құрап отыр. Соңғы жылдары тіл біліміндегі антропологиялық парадигмаға көшу үрдісі «адам-тіл-мәдениет», «адам-тіл-ойлау» негізіндегі зерттеулердің пәнаралық байланысын күшейтіп отыр. Кейбір тілдік бірліктер мен тілдік құбылыстарды зерттеу тек лингвистиканың аясында ғана шектеліп қалмай, мәселені басқа да ғылым салаларының жетістіктерін, зерттеу әдістерін пайдалана отырып қарастыруды талап

етеді. Н.В. Кириченко: «В рамках лингвистики эмоциональность традиционно рассматривалась как некое периферическое явление, и до настоящего времени лингвистика не располагает достаточным количеством фундаментальных исследований эмоциональности. В ряду причин можно учитывать тот факт, что лингвистика основывалась на исследовании письменного текста, и анализу подвергалась только эмоционально окрашенная лексика. Объединение сегодняшних наук способствует тому, что лингвистика пользуется данными исследования эмоциональности, полученными в смежных областях (в психологии и нейролингвистике)», – деп жазады [35, 11].

Сондай мәселенің бірі – зерттеу нысаны ретінде алынып отырған адам эмоциясының тілдегі бейнесі. Эмоционалдылық – адамның жандүниесімен, іс-әрекетімен тікелей байланысты құбылыс. Адам эмоциясы тек тіл білімінің ғана емес, бірқатар жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдардың да, атап айтқанда, әдебиеттану, философия, психология, педагогика, физиология, медицина, биохимия, элеуметтану, этика ғылымдарының да зерттеу нысаны.

Соңғы жылдары тіл білімі мен басқа ғылымдардың тоғысуы нәтижесінде лингвистиканың жаңа салалары дүниеге келді. Тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының тоғысуынан стилистика, тіл білімі мен элеуметтану ғылымының тоғысуынан элеуметтік тіл білімі, тіл білімі мен психология ғылымының тоғысуынан психоллингвистика, тіл білімі мен мәдениеттану ғылымының тоғысуынан лингвомәдениеттану, тіл білімі мен этнографияның тоғысуынан этнолингвистика ғылымы пайда болды. Сондай-ақ, нейролингвистика, паралингвистика, лингво-семиотика тағы басқалары соңғы жылдардағы пәнаралық зерттеулер нәтижесінде пайда болған жаңа ғылым салалары.

Эмоционалдық процестер объективті шындықтың бейнелену, танылу және бағалану формаларының бірі екендігі философия, психология ғылымдарында қарастырылып келеді. Эмоционалдық құбылыстар лингвистикалық тұрғыда аталған ғылымдармен салыстырғанда кеш зерттеле бастады. Эмоционалдық процестердің философиялық, психологиялық тұрғыда белгілі бір деңгейде зерттелгендігіне қарамастан әлі күнге дейін эмоцияның біртұтас психологиялық теориясын жасау мәселесі шешілмеген. Сондықтан лингвистер үшін эмоцияның тіл арқылы бейнелену мәселесін шешу едәуір қиындық тудырады.

1.5.1 Адам эмоциясы және философия ғылымы

Философия адамды оның тіршілік ететін әлемімен бірге зерттейді, «адам-әлем» жүйесіндегі құндылықты-нормативтік сипатқа ие мәнділік және жалпылық байланыстарды ашып көрсетуге тырысады. Себебі

бұл байланыстар қоғамда немесе белгілі бір философиялық жүйеде үстемдік етуші дүниетанымдардың негізінде адам танымының шектерін бекітеді. Антикалық философтар алғаш рет қоғамда адамның алатын орнына назар аударып, адам мен қоғам туралы ілімді теориялық негізге қойды. Адамның әдет-ғұрыптары мен өзара қарым-қатынасын, салт-дәстүрін зерттей отырып, қоғамды жетілдіру жөнінде тәжірибелік ұсыныстар мен қисынды тұжырымдар жасады. Адамның адамға қатынасы туралы ғылыми көзқарастар XIX ғасыр аяғында XX ғасыр басында философиядағы экзистенциалистік бағыт арқылы дамытылды. Экзистенциализмнің негізгі мәселесі – адам тұлғасының әлемі. Экзистенциализмнің негізін қалаушылардың бірі С. Кьеркегор болды. Оның философиясында адамның қорқыныш, қобалжу сияқты эмоциялық жағдайларына үлкен мән беріледі. Оның ойынша, адамның діни сенімге бет бұруына да әсер еткен қорқыныш, қобалжу сезімдері. Қатты қиналыс пен күйзеліс адамның руханилыққа көтерілуіне мүмкіндік береді. С. Кьеркегор қорқыныш ұғымы, еркіндік, күйзеліс және кінә сияқты категориялар адамның өмір сүруінің басты атрибуты болып табылады деп есептейді. Ғалымның көзқарасы бойынша қорқынышты үреймен бірдей деп қарастыруға болмайды. Егер үрей адамға төнген бір қауіптің әсерінен пайда болатын болса, қорқыныш адамды себепсіз торлап алатын ауыр ойлардың, тынышсыздандудың әсерінен пайда болады. Ол: «шын мәніндегі қорқыныш, бұл Құдай алдындағы қорқыныш; кім шын мәнінде қорқып үйренген болса, онда сол ғана ең жоғарыны үйрене біледі», – дейді [36, 24].

Ф.М. Достоевский: «Егер Құдай жоқ болса, онда ешқандай тыйым жоқ», – деп жазады [37, 114]. Құдай мен адамның жан дүниесіне қатысты С. Кьеркегор: «Егер Құдай болмаса адам өзін далада қалғандай сезінер еді, өйткені ол не өзіне, не басқаға тіреу бола алмас еді. Басқа жағынан алып қарағанда, егер Құдай болмаса, онда біз мінез-құлығымызды реттеп тұратын моральдық құндылықтар мен ескертулерден жұрдай болар едік» [36, 30], –деп жазады.

Бұл айтылған ойлар мен келтірілген пікірлерден «адамның адам болып қалыптасуы үшін, адамдық бет-бейнесін сақтап қалуы үшін Құдайдың рөлі, дәлірек айтсақ, Құдай алдындағы қорқыныштың рөлі жоғары екен» деген түйін жасауға болады. Осындай үлкен философияны қазақ «*Құдайдан қорық*», «*Құдайдан қорықпағаннан қорық*» деген екі-ақ ауыз сөзге сыйдырып кеткен.

Экзистенциализм рационалдылыққа қарсы бағытталады. Экзистенциалистердің көзқарасы бойынша адамның ақылы ақиқатқа жететін жолды көрсете алмайды, ал керісінше, мұны жүзеге асыратын оның сезімдері мен тілегі, рухани күйі мен күйзелістері. Экзистенциалис-

тердің пікірінше өте күрделі рухани күйзелістер мен қиын ситуацияларда адам өзіне «Мен кімін?», «Менің өмірімнің мәні неде?» деген сұрақтарды қояды. С. Кьеркегор экзистенция ұғымын адам өмірінің мәнімен, таңдау жасау жағдайларымен, жалғыздық мәселесімен тығыз байланыстыра қарастырады.

С.А. Мажинбеков «Жан мен тән үйлесімділігі: мәдени-философиялық талдау» тақырыбындағы диссертациясында: «...басқа физикалық денелерден тәннің басты айырмашылығы оның субъективтілік туғызу қабілеттілігі, яғни жан иесі болатындығы. Табиғаттанулық ілімдерде (анатомия, биофизика, физиология, биохимия т.т.) адамның денесі оның осы болмыстық, рефлексиялық қасиеттерінен тыс қарастырылады және биологиялық режимде жұмыс істейтін механизмге айналып кетеді. Алайда қайталап айтайық, тән «механизм» болса да, ерекше бітімде (өзін-өзі сезінуші және пайымдаушы) әрекет етеді. Тән адам үшін жай ғана биологиялық Субстрат емес (әрине бұл да маңызды). Қазіргі жаңа евгеника мен инженерияның қолбада адам тәнінің батауларын өсіріп, не оларды көбейтіп жіберуге мүмкіндіктері бар. Бірақ адам тәні тек органикалық өлшемде емес, ең алдымен әлеуметтік-мәдени континумда өмір сүреді. Оның тәні үшін көңіл күйдің жоғары болғаны алғашқы құндылықтар қатарына шығады», – деп жазады [38, 20].

Дұрыс сөз айту да адам ақылдылығының айғағы. Асыл сөз терең ойдан ғана шығады. Қазақ ойшылдары, ақын-жыраулары, билері қазақ философиясының категорияларын көркем сөзбен жеткізіп отырған. Қазақ философиясында ішкі сезімдердің орны ми емес, жүрек. Жүрек деп адамның ақылы, санасы, ойы және көңілі біртұтас бірлікте қарастырылады. Абай:

«Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек», –

деп жазады. Бұл жерде ақын «жүрек» сөзін адамның ішкі мүшесі ретінде емес, ақыл, сана, ой, көңіл жиынтығы, я болмаса солар орналасқан жер мағынасында қолданып тұр.

Қазақ танымында ми адамның танымдық қабілетін дамытқанымен, мейірімділігін дамыта, таныта алмайды. Мейірімділік, қайырымдылық сияқты сезімдер жүрекпен байланыстырылады. Адам өте білімді болғанымен, онда мейірімділік, жанашырлық сезімдері болмаса, бірте-бірте қатігез жанға айналады. Ол бар білімін жаман істерге, жауыздыққа жұмсауы мүмкін. Мейірімсіз, қайырымсыз, қатігез, адамды

сипаттағанда: *«Онда ми жоқ», «Мисыз»* деп айтпайды, *«Онда жүрек жоқ», «Тас жүрек»* тіркестерін қолданады. Қазақ тілінде *«Жүректен шыққан сөз», «Жүректен шықпаса, жүрекке жетпейді»* түріндегі қолданыстар бар, бірақ *«Мидан шыққан сөз», «Мидан шықпаса, миға жетпейді»* деген қолданыстар жоқ. Бұл қолданыстар қазақ халқының адамның психофизикалық ерекшеліктері туралы түсінігінің, білімінің терең екендігін көрсетеді.

Тіл – рухани күш десек, адам кез келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп өз көзқарасы мен ойын, тілегі мен ниетін тіл арқылы білдіре алады. Тіл адамнан, қоршаған орта мен болмыстан тыс болуы мүмкін емес. Адам көңіліне байланысты дүниетанымның ерекше бір көрінісін тілдегі Алла атымен байланысты қолданылатын, қалыптасқан тілдік бірліктерден де көруге болады. Қазақ халқының неше ғасыр бойы ұстанып келе жатқан діні ислам болса, сенетін, сүйенетін, жалбарынатын жалғыз ол – Алла. Адам басынан өтетін түрлі эмоциялық жағдайда, қайғыда да, қуанышта да, қысылғанда да, ренжігенде де аузына Алла түседі. Аллаға сыйынады, Алладан көмек сұрайды, Аллаға ризашылық білдіреді. Қазақ тіліндегі *Құдай үлкен, Құдай жалғыз*, тіркестері неше ғасыр бұрын қалыптасса да, күні бүгінге дейін қолданыста, себебі адам көңілінің түбіндегі құдайға деген сенімін еш жоғалтқан жоқ. Біреуге шын көңілден рахмет айту, ризашылық білдіру, алғыс айту кезінде жиі қолданылатын сөздердің бірқатары Алла атымен тікелей байланысты. Мысалы, риза болғанда жиі айтылатын *Құдай тілеуіңді берсін!* алғысы. *Имансыз, дінсіз, құдайсыз* тілдік бірліктері жағымсыз эмоцияны білдіретін ең ауыр сөздер болып табылады.

Көңіл, көңіл-күй мәселелері таза лингвистикалық зерттеулермен шектеліп қалмауы тиіс, олардың табиғаты философия, психология ғылымдарының қағидаларын қатар алып жүргенде ғана ашылады. Өкінішке орай, кеңес дәуірі тұсында ұлттық философияны, ұлттық психологияны зерттеуге, зерделеуге толық мүмкіндік болмады. Философия пәні бойынша өткізілетін сабақтар мен жүргізілетін зерттеу жұмыстарында негізінен қоғам заңдылықтары, болмыс мәселелері айтылатындықтан қалың көпшілік үшін «философия – түсініксіз, күрделі нәрсе немесе бос сөз», – деген ұғым қалыптасқан. Сондықтан қарапайым адам философия менің проблемаларымды шешуге көмектеседі деп тіпті де ойламайды. Оның үстіне адам табиғатына тән нәрсе күнделікті тұрмыс илеуінде жүрген кезде әркім өзінің көңілі туралы ойламайды да. Бар уақытын тұрмыстық, экономикалық, әлеуметтік мәселелерін шешуге жұмсайды. Өзінің тек дене мүшелерінен ғана тұрмайтынын, ішкі жан-дүниесінің бар екендігін қатты қиналған

кезде ғана есіне алады. «Осылай болмас үшін не істеу керек? Адам өз көңілін билей ала ма?» деген сұрақтар туындайды. Адам күнделікті өзін-өзі бақылап, өзінің ішкі жан-дүниесіне үнілуге тырысып, көңілге жайлылық беретін білімдер жүйесін игерсе, өз ұлтының философиялық ой-пікірлеріне терең үнілсе өз көңілін билеуге, таза ұстауға болады. Көңіл тазалығы – адам өмірінің бағытын анықтап, ниет, пейіл және ой тазалығы мен адам бойындағы қызғаншақтық, ашушандық, көре алмаушылық, кекшілдік сияқты нашар сезімдерді тежеп, төзімділік және түсінік сияқты қасиеттерді қалыптастыратын рухани күш.

1.5.2 Адам эмоциясы және психология ғылымы

Психология тұлғаны психикалық процестердің, қатынастардың (темперамент, мінез-құлық, қабілет, ерік т.б.) тұрақты тұтастығы ретінде зерттейді. Психология эмоциялар, сезімдер, танымдық және басқа да процестер арқылы көрінетін адамның ішкі әлеміне басты назар аударады. Психология ерте заманнан келе жатқан білім салаларының бірі. Психология гректің *«психе»* – жан және *«логос»* – ілім деген екі сөзінің бірігуінен жасалған термин. Яғни, қарапайым түрде түсіндірсек, психология – жан туралы ілім, ғылым тілімен айтсақ, психология – психикалық құбылыстардың пайда болу, даму және қалыптасу заңдылықтары туралы ғылым.

«Психикалық құбылыстар бізді қоршап тұрған сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының мидағы әр түрлі бейнелері болып табылады» [31, 4]. Психикалық құбылыстар дегеніміз не? **Психикалық құбылыстар** психикалық процестердің, психикалық қалыптың, психикалық қасиеттердің жиынтығынан тұрады. **Психикалық процестер** деп адамның заттар мен құбылыстарды танып білуі ретінде көрінетін *түйсік, қабылдау, елес, ойлау, қиял, ерік, сезім* т.б танылады. **Психикалық қасиет** деп бір адамды екінші адамнан ажыратуға негіз болатын *мінез, қабілет, темперамент, талғам, дүниетаным* сияқты ерекшеліктер танылады. **Психикалық кейіп** деп (кейбір әдебиеттерде психикалық қалып деп те беріліп жүр) *үрейлену, абыржу, шабыттану, қорқу, ұялу* сияқты адамның түрлі көңіл-күйінің компоненттері танылады.

Адамның заттар мен құбылыстарды танып білуі ретінде көрінетін түйсік, қабылдау, елес, ойлау, қиял, ерік, сезім т.б. да психикалық процестер адам эмоциясымен тікелей байланысты. Адамның ойлау процесі туралы Қ. Жарықбаев: «Сыртқы дүниені толық тануға түйсік, қабылдау, елестер жеткіліксіз болады. Біз тікелей біле алмайтын заттар мен құбылыстарды тек ойлау арқылы ғана білеміз. Түйсік, қабылдау

процестерінде сыртқы дүниенің заттары мен құбылыстары жайлы қарапайым қорытындылар жасалады. Бірақ қарапайым қорытындылар сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының ішкі құрылысын, оның қажетті қатынастары мен байланыстарын жөнді ашып бере алмайды. Адамның ой әрекеті, әсіресе, түрлі мәселелерді бір-біріне жанастыра отырып шешуде өте жақсы көрінеді», – деп жазады [31, 184]. Яғни, ойлау дегеніміз сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының байланыс-қатынастарының миымызда жалпылай және жанама түрде сөз арқылы бейнеленуі. Төмендегі микромәтінге назар аударайық.

Осы Көкбайдың машинасына отырғаны үшін өзіне-өзі ыза боп келеді, осы Көкбайдың машинасына әкеп телігені үшін апасына ренжіді: «Ел сияқты автобуспен-ақ барып қайтатын едім ғой, жоқ жалғыз барсам мені бір қасқыр жеп қоятындай «дайын машина, дайын машина» деп қолды-аяққа тұрғызды ма», – деп ойлады (С. Мұратбеков). Машина ішінде отырған бала түйсік пен қабылдау арқылы алынған мәліметтерді, болып жатқан жайттарды сезім мүшелері арқылы өңдеп, өкініп, ой қорытып, ренжіп отыр. Ойлау сезімдік мағлұматтардың негізінде ғана мүмкін болады.

Ойлау өзіндік ішкі қарама-қайшылықтарға толы процесс. Ойлау процесінде жаңа, белгісіз, күтпеген нәрселерге, құбылыстарға зер салып қызығудың, танданудың да маңызы зор. Белгісіз, түсініксіз нәрселер мен құбылыстарды білуге деген ынтызарлық адамды түрлі сұрақтарға жауап іздеуге, ой әрекетімен шұғылдануға итермелейді. Ойлау сұраққа жауап іздеуден, мәселенің мән-мағынасын түсінуге ұмтылудан жақсы байқалады. Адамды түрлі эмоциялық күйге түсіреді. Төмендегі микромәтінге назар аударайық.

Ақбілек баяғы емес. Өзгерген, өнер тапқан, жетілген, ысылған. Әйелдерге көсем болған. Бұрынғы бұйығы, ұялшақ, сызылған, мұңайған Ақбілектің ізі де жоқ. Ақбілектің қылығын, ісін көргенде ақсақал таңданады: «Бұл қалай боп кеткен? Қаланың не қасиеті бар? Жұп-жуас, ұялшақ бала емес пе еді?» деп ойлайды. Қалайда Ақбілек жат, Ақбілек өнерлі! Ол енді ақсақалдың ғана баласы емес, көптің баласы. Енді ақсақал одан именеді. «Мынауың теріс» деуге бата алмайды. Баяғы өзінің қаталдығын ойлағанда, өзінен-өзі ұялады. «Кешірім сұрасам, қайтер еді» деп бір ауық ойланады. Бірақ әке басымен балаға кішіреюді лайық көрмейді. Сондықтан Ақбілекпен кездескенде:

– Қарағым, немене? Шөлдеген жоқсың ба? Қымыз іштің бе? – деген сияқты қалбалақтап қалады .

Әкесінің онысын Ақбілек те сезеді, әкесін аяйды (Ж. Аймауытов).

Тек лингвистикалық зерттеу жұмыстарында ғана емес, адам эмоциясын қарастыратын басқа ғылым салаларындағы зерттеулерде де

эмоцияны мінез, темперамент, қасиет, сезім т.б. да психикалық құбылыстармен шатастыру, кей жағдайда синоним ретінде қолдану жиі кездеседі. Бұл біріншіден, аталған мәселелердің тек тіл білімінде ғана емес, басқа ғылым салаларында да жеткіліксіз зерттелуінен болса, екіншіден, бұл құбылыстардың шын мәнінде ара-жігін ашудың, шекарасын көрсетудің көп жағдайда теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да қиындығында, үшіншіден, бұлардың бір-бірімен ұштасып жатқан, тіпті кей жағдайда мәндес те болып кететін ұғымдар екендігінде.

Адамның мінез-құлқы оның әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерімен, атап айтқанда, темпераментімен, эмоционалдық сипаттамаларымен, ақылымен, жалпы мәдениетімен тікелей байланысты болады. Сол сияқты жеке адамның эмоциясының түрлі көрінісі, түрлі эмоциялық жағдайда өзін ұстауы оның мінезіне, темпераментіне, мәдениетіне, жеке басының түрлі қасиеттеріне байланысты. Философияда «адам» ұғымы барлық адамдарға тән ортақ ерекшеліктерді сипаттау үшін қолданылады. Бұл ұғым адамзат тегінің басқа материалдық жүйелерден ерекше, өзіне тән өмір сүру ерекшеліктерін көрсетеді. «Тұлға» – нақты адамның дамуының нәтижесі, адамдық сапаларының толығымен көрінуі. Тұлға биологиялық, психологиялық, әлеуметтік факторлардың жиынтығы ретінде қарастырылады. Биологиялық қасиет адамда барлық тірі организмдерге тән физиологиялық ерекшеліктер арқылы көрінеді. Жеке тұлғаның әлеуметтік қасиеті қоғамның әсері арқылы қалыптасады. Психологиялық ерекшелік ол әрбір адамның *қабілет, ерік, мінез-құлық, темперамент* т.б. айырмашылықтарын көрсетеді. Осы факторларды жинақтап бір сөзбен айтқанда тұлға дегеніміз биопсихоәлеуметтік факторлар жиынтығы. Бұл үш фактор бір-бірімен тығыз байланысты. Мәселен, жеке тұлғаның қалыптасуына әлеуметтік ортаның тигізетін әсерінің өте маңызды екендігі рас, бірақ биологиялық (генетикалық) фактордың да маңызы зор. Себебі ұқсас әлеуметтік жағдайда өмір сүргенімен қоғамда ешқашан бір-бірінен еш айырмашылығы жоқ адамдар қалыптаспайды. Өйткені адамның жекелік қасиеттерінің қалыптасуына әлеуметтік факторлар ғана емес, сонымен қатар, биопсихикалық факторлар да әсер етеді. Аталған үш фактордың түрлі әсерінен қоғамда еркі жоқ жалқаулар да, ерекше жігерлі тұлғалар да қалыптасады. Адамның мінез-құлқының әр түрлі болатыны да осыдан.

Жеке адамның өмірінде дүниетанымдық, құндылық және нормативтік факторлардың мағынасын, оның әлеуметтік мінез-құлқының өзіндік реттелуін диспозиция теориясы түсіндіреді. Тұлғаның диспозициялық теориясы психологияның да, әлеуметтанудың да ғылыми

жетістіктеріне сүйенеді. Диспозицияның психологиялық теориясының негізін XX ғасырдағы белгілі американдық психолог Г. Олпорт салған. Г. Олпорттың пікірінше мінез бен темперамент синонимдес ұғымдар. Мінез моральдық стандартқа немесе құндылықтар жүйесіне сәйкестендіріліп қарастырылады да, осының негізінде адамның қылығына баға беріледі. Мысалы, мына адамның мінезі жақсы екен деген пікір адамның тұлғалық сапасының әлеуметтік және этикалық тұрғыдан қалаулы екендігін көрсетеді. Г. Олпорттың пікірінше мінез – бұл бағаланған тұлға, ал темперамент – бағаланбаған мінез. Сондықтан темперамент индивидумның эмоционалдық табиғатының тұқым қуалаушылық аспектісін талқылауда маңызды деп есептейді. Г. Олпорт: «Әрбір адам қайталанбас жаратылыс. Әлемде бір-біріне толығымен теңдес адамдарды табу мүмкін емес», – деп жазады [39, 124]. Р. Кеттелл тұлғаның қайталанбас ерекшеліктерінің дамуына тұқым қуалаушылық пен қоршаған ортаның әсері тұрғысынан талдау жүргізеді. Зерттеушінің бағалауынша тұлғаның үштен екі сипаттамасы қоршаған орта арқылы, үштен бірі – тұқым қуалаушылық арқылы анықталады [40, 57].

Бірінші дискуссия эмоция мен сезімге қатысты. Ғалымдардың бір тобы эмоцияны сезімнен бөлек құбылыс ретінде қарастырса, енді бір тобы екеуін бір-біріне ұласатын құбылыстар ретінде қарастырады, мәселен, эмоцияның нәтижесінде сезім туады деген тұжырымды ұстанады, сонымен қатар, эмоция мен сезім бір, екі сөзді бір-бірінің синонимі ретінде қарастыру керек деген де пікірлер бар. Эмоция – психологиялық категория болғандықтан, эмоцияны лингвистикалық тұрғыдан сөз еткенде оның психологиялық теориясына үнемі жүгінуге, психолог-ғалымдардың да пікірлерін негізге алуға тура келеді. Қ. Жарықбаев: «Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының адамның қажеттеріне сәйкес келу-келмеуінің нәтижесінде пайда болып отыратын психикалық процестің түрін *сезім* деп атайды. Сезімдер – өте күрделі психикалық процестердің бірі. Сезімдер адамның тіршілік қажетіне, өзара қарым-қатынасына байланысты сан алуан формаларда көрінеді», – дей келе: «Сезімдерді эмоциялардан айыра білмеушілік, бұл екеуінің мәнін бірдей деп ұғу, кейде қате түсініктерге де соқтырады», – деп жазғанымен [33, 246], осы еңбегінде: «Қажеттердің түрлі жағдайларға байланысты түрліше өтелуі адамда көптеген ұнамды және ұнамсыз сезімдерді туғызады, жек көрушілік, шошыну, абыржу, наздану, іш пысу, зерігу т.б. осындай сезімдер мен эмоциялардың сан алуан түрлері», – деп сезім мен эмоцияны бірге қарастырады [33, 246]. Автор «эмоция мен сезімді айыра білу керек» – деп жазғанымен, сезім мен эмоцияның ара жігін ашудың өзіне де қиындық тудырып

отырғандығын, еңбектегі «қорқыныш сезімі», «қорқу эмоциясы» деген қолданыстардан да байқауға болады.

Қазақ тілінде эмоция ұғымын беру үшін көбіне-көп *сезім*, *күй* сөздері қолданылады. Мәселен, «*Ол ашулы күйде үйден шығып кетті*» десек, бұл жерде *ашулы күй* деп ол адамның эмоциясы туралы айтылып тұр. «*Өсекші, улы тілді әйел оның жек көрініш сезімін тудырды*» деген сөйлемдегі *жек көрініш сезімі* қолданысы әйелдің қылығына байланысты туған жағымсыз эмоцияны білдіріп тұр. Адам эмоциясы туралы айтылғанда *сезім* сөзі қолданылғанымен ол сөздің эмоцияның барлық түріне қатысты қолданыла бермейтіндігін де байқауға болады. Мәселен, тілімізде *жылау*, *кею*, *сасқалақтау* т.б. да эмоцияларға қатысты *жылау сезімі*, *кею сезімі*, *сасқалақтау сезімі* деген қолданыстар жоқ. *Патриоттық сезім*, *адамгершілік сезім*, *достық сезім* т.б. да тілдік бірліктер сезімнің эмоцияға қарағанда кең ұғым екендігін де көрсетеді. Адам эмоциясы негізінен сезім арқылы туады, бірақ, керісінше, жиі қайталанатын жағымды эмоциялардың әсерінен жақсы көру, махаббат сезімдерінің, ал жиі қайталанатын жағымсыз эмоциялардың әсерінен жек көрініш, өшпенділік сезімдерінің пайда болатындығын да жоққа шығаруға болмайды. Яғни, эмоция сезім арқылы туады деген тұжырымның бар екендігіне қарамастан, сезімнің эмоция арқылы туатын жағдайлары бар екен. Эмоцияның сезімге қарағанда қысқа мерзімді психикалық процесс екендігі белгілі. Бұған кейбір эмоциялардың көп жағдайда жалт етіп көрініп, ұзақ уақытқа созылмай жойылатындығы да дәлел бола алады. Бірақ бұл құбылыс эмоцияның барлық түрлеріне тән емес, эмоцияның барлығы қысқа мерзімді деген тұжырым жасауға болмайды. Мәселен, адам ұзақ уақыт бойы бір нәрсеге мазасызданып жүруі, ұзақ уақыт ішін жегідей жеген қайғыдан арыла алмай жүруі мүмкін. Ұзаққа созылған жағымсыз эмоция, мәселен, қатты уайымдау, қайғыру, қорлану т.б. адамның жүйкесін де, дене күшін де титықтатып, психологияда стресс деп аталатын жағдайды тудыруы мүмкін. Бұл айтылғандардан сезім мен эмоцияның өзіндік ерекшеліктері болғанымен кейбір тұстарда аражігі ашылмай, бір-біріне ұласып кететін, лингвистикалық тұрғыдан алғанда бірінің орнына бірі синоним ретінде жұмсалатын жағдайлары да бар деген тұжырым жасауға болады.

Қайғы, мұң, қуаныш, сүю т.б. – адам баласы жаратылғалы бері оның жан-дүниесінде бар сезімдер. Ал осы сезімдік процестердің жанды көрінісі – эмоция, демек тілде сезім бар. Сезім мен эмоцияны тіл арқылы белгілеу, бейнелеу процесі тым күрделі. Аталған мәселені жан-жақты, әлі де терең зерттей түсу – болашақтың еншісіндегі іс.

1.5.3 Адам эмоциясы және физиология ғылымы

Физиология – адамдардың, жануарлар мен өсімдіктердің ағзасындағы тіршілік процестерін зерттейтін ғылым. Адам эмоциясын физиологтар да зерттейді. Себебі эмоция – адам мен жан-жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсеріне реакциясы, қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл-күйі. Эмоция ағзаның әр түрлі қажетсінулерге қанағаттануына (ұнамды эмоция) немесе қанағаттанбауына (ұнамсыз эмоция) байланысты. Адам ағзасы сыртқы әсерлерге тез реакция көрсетеді. Физиологтар эмоцияның адам ағзасына әсерін, адам ағзасының кейбір мүшелерімен тікелей байланысын да зерттейді. Эмоциялық жағдайлардың адамның тыныс алу мүшелеріне, қан айналу мүшелеріне, бет әлпеті мен дене мүшелеріне түрлі өзгерістер енгізетіні адамдардың күнделікті қарым-қатынасы кезінде де көрініс тауып отырғаны белгілі, бұл мәселе физиология ғылымында да дәлелденген. Мәселен, қатты ашуланған я қорыққан адамның жүрек соғысы жиілейді, үрейленген адам дірілдейді, көзі алаяды т.б. Эмоция әсерінен болатын ағзадағы түрлі өзгерістер тілден де өз көрінісін тапқан. Мысалы, *селк ете қалу, екі көзі шарасынан шығу, қаны басына тебу, көзі бұлдырау* т.б.

Шәкәрім жазған «Үш анықта» адамның жан дүниесі мен тән мәселесі терең зерделенген. Шәкәрім адамның жан дүниесі мен тән арасындағы терең байланысты аңғара білген. Еңбекте адам эмоциясының ағзаға әсері былай суреттеледі: «Шын анықтап қарағанда, жан дене сияқты емес. Дене өледі, өзгереді. Жан олай емес, екеуі бірігіп тұрған кезде бір-біріне қатты әсер береді. Ашу, жек көру, сүю сияқты әсерлердің бәрі бетке шығады. Жан қатты әсерленсе, денені қиыншылыққа түсіреді. Кейде қапиядағы қатты қуаныш, қорқыныш, қайғы адамды өлтіріп те жібереді. Жан мен дене бір-біріне жат. Бөлек жаралған болса да, бірігіп тұрғанда үстіп бір-біріне әсер береді» [41, 125]

Адамның тілі байланып қалуы, күрмелуі, сөйлей алмай қалуы, тұтығуы т.б. аяқ астынан болған, күтпеген оқиғаның, қатты толқудың әсерінен туатын физиологиялық процестер. Мысалы,

Жұматтың тілі байланып қалды (І. Жансүгіров). Осымен мұғалімнің тынысы тарылды (І. Жансүгіров). Мұғалім қараңғы өмірдің ішіндегі айналаға жаңа түсінейін деді. Отырғандар қазылар емес, қажының тазылары екенін ұқты. Тығылып сөйлеуге мұршасы келмеді (І. Жансүгіров).

Эмоция кезінде адам бетінде болатын түрлі өзгеріс, адам бетінің түрлі кейіпке келуі – ішкі жан-дүниесінде болып жатқан түрлі сезім толқынысының бет арқылы білінуі, сыртқа шығуы. Әрбір эмоциялық құбылыс адам бетін өзгертпей, құбылтпай, әрекеттендірмей қоймайды.

Бұл – физиологиялық эмоция. Қазақ тілінде қатты ұялған, қысылған кездегі адамның кейпі **бетінен оты шықты** фразеологизмі арқылы беріледі. Тура мағынасын алып қарайтын болсақ, адамның бетінен от шықпайды, бұл жерде эмоция әсерінен қызу қан толқынының адамның бетіне соғатын, соның әсерінен беттің температурасының көтеріліп, қызарып, ысып кететін физиологиялық жай-күйі тіл арқылы бейнелі түрде беріліп тұр. Мысалы, *Сатанның бетінен оты шыққандай болды* (І. Жансүгіров).

Беттің ысуы, қызаруы тек ұялған кезде ғана емес, сонымен қатар, қатты ашу қысқан кезде де болатын құбылыс. Мысалы,

– *Кіспұрыштың қатыны, қысқарт! Тарт тіліңді өкіметтен! Тарт! – деп шырылдап күйіп кеткен Шәріп әйелінің жанына дызаттап жетіп барды. Қып-қызыл боп кеткен. Қолында – қамшы* (С. Елубаев).

Адам белгілі бір жағдайға, іс-әрекетке байланысты әрі жағымды, әрі жағымсыз күйді қатар бастан кешкенде, не қуанарын, не ренжірін білмей, не істерін білмейтін кездегі физиологиялық жағдай тілде түрлі тілдік бірліктер мен түрлі амал-тәсілдер арқылы өз көрінісін табады. Ол тілдік бірліктердің ішінде ең жиі қолданылатыны **бір қызарып, бір бозару** тіркесі. Мысалы,

Балқия Бұлышпен қалжыңды үдетіп жатыр. Ждақай бір қызарып, бір бозарды (І. Жансүгіров).

Мұны эмоцияның құбылмалы түріне жатқызуға болады. Сезімнің адамның бет әлпетінен көрінуі оның сезімталдығына, мінез-құлық ерекшелігіне, эмоциялық жағдайдың тууына себеп болып отырған жағдайдың күшті, әлсіздігіне т.б. факторларға байланысты болады. Жағымсыз эмоция кезінде адамның бет әлпетіндегі өзгерістер **өңі бұзылды, сұрланып кетті, қанын ішіне тартты, өңі қу шүберектей болды** т.б. да тілдік бірліктер арқылы беріледі. Мысалы,

Қажы сұрланып, өңін бұзып алды. Ренжіген дауыспен:

– *Кісі кәдірін білмейтін неткен ақымақсың?! – деді* (І. Жансүгіров). *Үсейін өңі қу шүберектей болып, қанын ішіне тартып кеткен екен* (І. Жансүгіров).

Сезімді анықтауда әсіресе адамның қасы мен қабағының, көзінің түрліше құбылуының мәні зор. Қабақтың түйілуі, қабақтың түсуі, қабақтың жабылуы әдетте жағымсыз эмоциядан, атап айтқанда, реніш, қайғы, мұң, ашу т.б. хабар береді. Мысалы,

– *Шық! Әйтпесе атам! – деп анау қабағын түйді* (І. Жансүгіров).

Қабағы қарс жабылып түн өлкесіне бұ да қарады. Аузын ашса іштегі ашу-ыза лақ ететін түрі бар (І. Жансүгіров).

Жағымсыз эмоцияда қабақ түйілсе, жағымсыз эмоцияны тудырған жағдайдың шешімі оң болғанда немесе ол жағдай өзгергенде жағымды эмоция туып, адамның көңілі жайланып, орнына түскен кезде қабақ жазылады екен. Мысалы,

– *Семей қазақтары бір бөлек! Тізіліңдер! Шұбалыңдар!* – деді. *Қаракесек, қаржас, уақ, керей, тағы толай «семей» ойнаған солдат-тай тізіле қалысты. Санағанда сексен төрт кісі семейлік болып шықты.*

– *Сендер қаласыңдар!*

«Қаласыңға» қуанып, **қабақ қыртысы тарқазан** жігіттер шылымын тартып, насыбай атыса бастады (І. Жансүгіров).

Адам танданған, үрейленген, қатты қорыққан кезде көздерінің шамадан тыс ашылуы, екі еріннің әдеттегі жабық күйі де өзгеріп, адам өзін толық игере алмайтын жағдайға түскендіктен көздің алауы, ауыздың ашылып кетуі, еріннің салбырап кетуі физиологиялық процестер жүреді. Бұл процестердің барлығы да тілден өз көрінісін табады. Эмоцияның түрі мен деңгейіне байланысты түрліше бейнеленеді. Төмендегі мысалдардан қорқыныш, үрей жағдайындағы физиологиялық өзгерістерді байқауға болады.

Үйдің іші аңырап қалды. «Бержабайдың» қатынының **жалақ ерні салбырап кетті** (І. Жансүгіров).

Ала сақалдың нұсқаған орнына, кемпірден аулағырақ қоқиып отырды. **Көзі бажырайып** кемпірге қарап **шығып барады**. Отырғандардың бетіне қарап еді, бәлендей қорыққан адам көрінбеді (Ж. Аймауытов).

– Ол договорға Мысырдан бергі жол расхоты, сонан бергі біздегі жүрген-тұрған расхоты, бәрі кіреді, – деді қажы. Мұғалімнің **көзі алайып деді** (І. Жансүгіров).

Бір мезгілде... Бір мезгілде... *Найжағай жарқ ете түскенде әлем жан-жарық болды. Менің қарсы алдымда кеудесі есіктей адам бейнелі біреу тұр екен. **Көзімді жұма бердім...*** (І. Жансүгіров).

Қазақ тілінде адам эмоциясына қатысты жүрек сөзі өте жиі қолданылады. Оның себебі жүрек – адам өміріндегі қайғы-қасірет, қуаныш, күйініш, үрей сияқты түрлі эмоциялық жағдайларды қолма-қол сезініп, тікелей өзіне қабылдап отыратын ішкі сезім мүшесі. Адамның қорыққан кездегі жүрек соғысының жиілеуі тілде **жүрегі дүрсілден кетті, жүрегі суылдап кетті, жүрегі өрекіп кетті** т.б. да тұрақты тіркестер арқылы беріледі. Мысалы,

*Шеге де толқып, Ждақайдың орнында бейне өзі тұрғандай **жүрегі дүрсілден кетті*** (С. Елубаев).

Бұл атқа бір әйел мініп шауып, тұрып шауып, шауып жүріп қарғып, ырғып түсіп, айнала шапқан атта жүріп көлденең ұсталған арқаннан қарғызғанда – Сатандардың жүрегі суылдап отырды (I. Жансүгіров).

Төмендегі мысалдан қорқыныштың әсерінен жүреппен қатар адам ағзасының басқа да бөліктерінде болатын өзгерістер, яғни бірнеше физиологиялық жағдай қатар суреттелген. Мысалы, *Жабық есікке қол тигізу мен үшін бір ақырзаман. Қолым дірілдеп, демім бітіп, құлағым шыңылдап, жүрегім тарсылдайды (I. Жансүгіров).*

Түрлі эмоцияның адам ағзасына әсерін, адам ағзасының кейбір мүшелерімен тікелей байланысын физиологтар әлі де зерттеу үстінде, себебі бұл әлі де ашылмаған сыры көп күрделі құбылыс. Бұл жөнінде В.К. Вилонас былай деп жазады: «О тесной связи, которая существует между эмоциями и деятельностью организма, говорит тот факт, что всякое эмоциональное состояние сопровождается многими физиологическими изменениями организма. Попытки связать эти изменения со специфическими эмоциями предпринимались неоднократно и были направлены на то, чтобы доказать, что комплексы органических изменений, которые сопровождают различные субъективно переживаемые эмоциональные состояния, различны. Однако четко установить, какие из субъективно данных нам как неодинаковые эмоциональные переживания какими органическими изменениями сопровождаются, так и не удалось» [34, 14].

Психологиялық тұрғыдан алғанда эмоциялық құбылыстар физиологиялық және патологиялық болып бөлінеді. Физиологиялық эмоция өзінің көрінісі, ағымы мен сипатына қарай адамда эмоция тудыратын себептерге толық сәйкес келеді. Мәселен, адам қайғырып жылайды, көңіл-күйді көтеретін жағдайға байланысты күледі т.б. Ал патологиялық эмоция өзінің көрінісі, ағымы мен сипатына қарай эмоция тудыратын себепке сәйкес келмей, ақылға сыймайтын әрекеттерге әкеліп соғатын құбылыс. Мәселен, адамның өзін-өзі өлтіруімен аяқталатын эмоциялық құбылысты патологиялық эмоцияға жатқызуға болады.

1.5.4 Адам эмоциясы және педагогика ғылымы

Адам эмоциясына, оның ішінде балалар мен жасөспірімдер эмоциясына ғылыми тұрғыда қарап, басты назар аударатын ғылым салаларының бірі – педагогика. Адам эмоциясының типтік ерекшеліктері, эмоцияның адамның жасы және жынысына байланысты өзіндік көріністері т.б. мәселелерді терең зерттеудің тәрбие саласы үшін маңызы зор. Дидактиканың өзі мұғалімнің сабақты қылы жүзбен,

мейіріммен бастауын міндеттейді. Студент үшін де, мектеп оқушысы үшін де оқытушы тарапынан өзіне деген жылылықты, жағымды эмоцияны сезінудің маңызы зор. Оқытушының жылы сөзі оқушының өзіне деген сенімін арттыратыны, оқуға деген құлшынысын оятатыны белгілі. Абай өзінің 33 қара сөзінде алдына мақсат қоятын талапты адам мен талапсыз, ынжық, жігерсіз адамды мысалға ала отырып, алдына мақсат қоятын адам да, жігерсіз адам да өз ісін басқалардың бағалағанын, мақтағанын қалайтынын айтады. Адам табиғаты мақтауды, мадақтауды сүйеді. Бұл жөнінде Қ. Жарықбаев былай деп жазады: «Шәкірт тәрбиесінде кісінің қол жеткен табыстарын уақытында көре біліп, оны ретімен мадақтап отырудың да маңызы зор. Мұның ең қарапайым түрі – мақұлдау. Егер шәкірттің іс-әрекеті әркез мақұлданып отырса, ол еңбек етуге онан сайын ынталана түседі. Мәселен, «бәрекелді», «дұрыс», «жақсы», «тамаша», «мынауыңнан нәтиже шығады» т.б. осы секілді сөздер оның жігеріне жігер қосып, үлкен демеу болады. Оқушының әрбір ісіне әділ баға беріп отыру ұстаздың беделін онан сайын арттыра түседі. Шәкірттерді айқай-ұйқаймен басқарғысы келетін мұғалімдер көп сөйлейді, кісіні ығыр қылатын сөзді шәкірт жарапайды, ол «ұстазының» қай сөзін тындарын білмей, басы қатады» [31, 356]

Өткен ғасырдың сексенінші жылдары «дәрігерлік емес психотерапия» деген ұғым төңірегінде түрлі пікірлер пайда болды. Бұл ұғымның мәні – психологиялық қиындықтардан шығуға көмектесу. В.Н. Мясищев «Личность и неврозы» атты еңбегінде бірінші болып оқытудың психотерапиялық қызметі жайлы мәселе көтеріп, адамды жылы сөзбен де емдеуге болатындығы жайлы ғылыми пікірлер айтты. Оқыту процесінде адам эмоциясына басты назар аударудың қажеттігін ғылыми еңбектерінің негізі ретінде ұстанатын Н.В. Жутикова «Учителью о практике психологической помощи» атты еңбегінде: «Адамның әрбір әрекеті мен әр сөзі не жақсылыққа, не жамандыққа әкеледі, әрекетсіздік пен іссіздік те өзінің ықпалын тигізбей қоймайды», – деп жазады [42, 123]. Педагогтық психотерапияның мақсаты – оқушының, студенттің стресс жағдайына түспеуін қадағалау.

Г.О. Әбдікерова жақсы, жағымды эмоцияның тұлғаның қалыптасуына әсеріне: «Тұлғаны оқыту және тәрбиелеу процесінде іскерлік, рөлдік ойындар, имитациялық жаттығулар, ойындық жобалау сияқты альтернативті варианттарды біліктілікпен таңдау арқылы индивидтің міндеттерді шешу қабілетін қалыптастыратын ойындық технологияларды қолдануға болады. Ойынға барлық уақытта жақсы көңіл-күй мен күлкінің қатарласа жүруі дискомфорттық, стрестік ситуацияларды жеңуге көмектесіп, тұлғаның өзін сезінуін жақсартады. Бұл өмірдегі

қиындықтарды жеңудің өзіндік профилактикасы болып табылады», – деген баға береді [43, 20].

Қ. Жарықбаев «Жантану негіздері» атты еңбегінде мектеп оқушыларының эмоциялары мен сезімдерінің қалыптасуы және дамуы туралы: «Төменгі сынып оқушылары (әсіресе бірінші, екінші сыныптағылар) аса сезімтал, эмоциялы келеді, сабақ үстінде бірқалыпты отыра алмайды. Өйткені өзіне ие бола алмай, сезімнің жетегіне еріп кетеді. Мәселен, бірінші сынып оқушыларының арасынан сабақ үстінде қатты дауыспен күлетін, не жылап жіберетін оқушыларды кездестіруге болады. ...Сыныбы жоғарылап, есейген сайын оқушы мұндай қылықтарынан арыла бастайды. Мұғалімнің ерік-жігер тәрбиесін қосарластыра жүргізуі оқушыларға көп көмек көрсетеді. Осы жастағыларда бірінші істегенін екіншісі істегісі келетін бір қасиет бар. Мәселен, біреу күлсе, оған қосылып қалғандары да күледі, біреу сөйлесе, қалғандары да оған қосылады», – деп жазады [31, 257].

Халық даналығы тән сұлулығы мен жан сұлулығының ішкі байланыстылығын интуитивті түрде аңғара білген: «*Түсі жылыдан түңілме*» деген қазақтың нақыл сөзі осыны білдіреді.

У. Джемс әлеуметтік, тәндік тұлғалармен қатар физикалық (тәндік) тұлғалардың да маңыздылығына ерекше тоқталады. У. Джемстің пікірінше: «Физикалық тұлға үшін ең маңыздысы ол адамның дене бітімі, оның функционалдығы және денсаулығы, әсемдігі мен тартымдылығы болып табылады. Тәннен кейін киім тұрады және киім тән ерекшеліктеріне сай киіледі. Балалар ала-құла киінген әдемі тәні бар адамнан гөрі, тән сұрықсыздығын әсем киіммен жасыра білген адамды жоғары бағалайды» [44, 65]. Ала-құла киінген оқытушы балаларда жағымсыз эмоция тудырса, дене бітімі әдемі болмаса да тартымды киінген оқытушы жағымды эмоция тудырады. Сондықтан педагогика ғылымы оқытушылардың ғана емес, ата-аналардың да күнделікті түзде ғана емес, үйде де киім киісіне де мән беру керек деп есептейді. Себебі күнделікті қайталанатын жағымсыз эмоцияның баланың қалыптасуына кері әсер етері сөзсіз.

Адам эмоциясын балалардың жас ерекшелігіне байланысты педагогикалық тұрғыдан зерттеудің маңызы өте зор. Бұл мәселе әркез күн тәртібінен түспейтін, ғылыми-зерттеу жұмыстары үздіксіз жүргізіліп, ол зерттеудің нәтижелері педагогикалық практикаға енгізіліп отыруы тиіс. Қ. Жарықбаев «Жантану негіздері» атты еңбегінде: «Екі жасар балаға бөтен біреу сөз қатса, ол төмен қарайды, не анасының артына тығылады, әрине, мұны шын мәніндегі ұялу деуге болмайды. Бұл баланың танымайтын адамды тосырқауы, немесе осы жастағы балаға тән жасқаншақтықтың бір көрінісі. Егер осындай жағдайларда бала

тәрбиесіне дұрыс бағыт беріп отырмаса, оның жаңағы әдеті бірте-бірте сүйегіне сіңіп, ынжықтық, құр босқа ұяшақтық, не керісінше көкіректік, басқаны сыйлауды білмейтін паңдық қасиеттердің де қалыптасып кетуіне себепші болады», – деп жазады [31, 259].

Эмоционалдылық мәселесін зерттеудің өзектілігі жөнінде зерттеуші В.Г. Пинигин былай деп жазады: «Актуальность исследования эмоциональных процессов и, в частности, их устойчивых характеристик обусловлена как теоретическими, так и практическими запросами. С одной стороны, одной из главных задач психологии является изучение природных основ личности и исследование психофизиологических основ индивидуальных различий, в том числе и в эмоциональной сфере; с другой стороны, в углубленном знании типических особенностей проявления эмоций остро нуждаются ряд областей общественной практики и одна из самых важных среди них – область воспитания» [45, 4]

Адам эмоциясына қатысты зерттеу жұмыстары ғылымның әр саласында, оның ішінде педагогика саласында да азды-көпті жасалып жатқандығына қарамастан Ресей ғалымдары эмоционалдылықтың мазмұны, көрінісі, сапалық ерекшеліктері, динамикасы т.б. да мәселелері мектеп жасына дейінгі балалардың, орта мектеп оқушылары мен жоғары оқу орны студенттерінің жас, жыныс ерекшеліктері мен әлеуметтік т.б. да жағдайларымен байланысты жеткіліксіз зерттеліп отырғандығы жайлы мәселе көтеріп отыр. Педагогика саласы бойынша балалар мен жасөспірімдер және студент-жастар эмоциясына қатысты жасалатын зерттеу жұмыстары қазіргі таңда өзекті мәселеге айналып отырған балалардың психологиялық қиындықтарға, стресс жағдайына түспеуіне байланысты көптеген мәселелердің дұрыс шешілуіне игі әсер етері сөзсіз.

1.5.5 Адам эмоциясы және әлеуметтану ғылымы

Эмоцияны зерттеу нысаны ретінде қарастыратын ғылымның бірі – әлеуметтану. Әлеуметтану адамдағы әлеуметтік-типтік ерекшеліктерді айқындайды. Әлеуметтану өзінің назарын «адам-қоғам» мәселесіне аударады. Оның негізгі нысаны адамдағы қоғам емес, керісінше қоғамдағы адам, оның қоғамда алатын орны мен атқаратын қызметі болып табылады. Яғни әлеуметтану адамның тұлға ретіндегі әлеуметтік сапаларын ғана емес, оның қоғаммен институционалдық тұрғыдан байланысын зерттеуге басты назар аударады. Адам қоғамға әлеуметтік жіктер мен топтар арқылы ене отырып, әлеуметтік жүйелердің элементі ретінде күрделі жүйені және құрылымды бейнелейді. Қоғам мен тұлғаның дамуы – өзара байланысты процесс. Қоғамның даму

деңгейі өскен сайын тұлғаның да қажеттіліктерінің табиғаты өзгеріп, эгоистік сипаттан жалпыадамзаттық, гуманистік үлгілерге ұмтылады. Бұл – адамзат қоғамының өркениеттілікке қадам басыуының негізгі көрінісі. Қоғамдағы өзгерістердің сипаты қандай? Ол адамдардың қалыптасуына, олардың қажеттіліктерінің өтелуіне, алға қойған мақсаттарының орындалуына, мінез-құлықтарына, психологиясына қалай әсер етіп жатыр? Осы және осы тектес сұрақтардың барлығына әлеуметтану жауап береді. Әлеуметтану ғылымы адам эмоциясын қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістермен байланысты қарастырады, адам және оның тағдыры, қазіргі түсініксіз және қиын әлемге реакция жасауға байланысты туындайтын көптеген мәселелерді қамтиды. Мәселен, К. Ясперстің пікірінше, адамның өмір сүруінің екі түрлі тәсілі бар: «Бірінші тәсіл – «әлемде өмір сүру» немесе тобырдағы өмір, жалпы деңгейде қабылданған құндылықтар мен стандарттарды басшылыққа алып, көпшілікке ортақ модамен жүру. Мұндай өмір сүру тәсілінен адам күшті эмоционалдық күйзеліс күйіне түспейінше шыға алмайды. Осыған байланысты К. Ясперс шекаралық ситуациялар ілімін ұсынады. Шекаралық ситуациялар – бұл адамның өте күшті эмоционалдық күйзелісті бастан кешіруі арқылы тобырдағы өмірден шығуға әрекет жасауы. Тобырдан тыс өмір сүру адам табиғатының мүмкін болар тәсілі. Бірінші шекаралық ситуация – бұл тұлғаның өз өмірінде кездейсоқтықтың рөлін сезінуі және өз өмірінің өзіне тиесілі емес екендігін байқауы. Екіншісі – бұл өмір үшін күресте басқаларды шынтақпен итеру қажеттілігіне байланысты күйзеліс. Оларға жанын айқара ашудың орнына осындай қылық көрсеткеніне қынжылу. Тобырдың ішінде барлығы сияқты өмір сүру мен тобырдан тыс өмір сүріп, басқаларды шынтақпен итеру – бұл халықтың көпшілігінің өмір сүру тәсілі» [46, 31].

Әлеуметтану ғылымында қарастырылатын мәселенің бірі – мінез. Себебі мінездің жекелеген қасиеттері адамзаттың сыртқы ортамен және өзге адамдармен қарым-қатынасынан байқалады. Адамның азаматтық қарым-қатынастары қоғамдық қатынастар негізінде қалыптасады. Адамның өз материалдық мұқтаждықтарын қамтамасыз етуі немесе қамтамасыз ете алмауы, жақсы қызметі немесе жұмыссыздығы, болашаққа деген сенімі немесе сенімсіздігі, әлеуметтік тұрғыда жағдайының жасалуы немесе әлеуметтік теңсіздік – мұның бәрі адам мінезінде терең із қалдырады. «Мінез – әрбір адамның жеке басына тән өзіндік психологиялық қасиеттер мен ерекшеліктер жиынтығы» [25, 102]. «Адам мінезінің қалыптасуы қоғамдық болмыспен, әлеуметтік ортамен (мектеп, балалар мекемелері, оқу, өндіріс ұжымы, қоғамдық ұйымдар т.б.) тығыз байланысты. Осы айтылғандар мінездің

дамуы үшін шешуші рөл атқарады. Мінез өзгермейтін тума қасиет емес, ол өмірде қалыптасады» [31, 304]. Мінездің өзіндік ерекшеліктері отбасында қалыптасады. Отбасы – өте ертеден келе жатқан әлеуметтік институт. Отбасының өмірі материалдық және рухани процестермен сипатталады. Отбасының түрі және қызметтері тұтасымен қоғамдық қатынастарға және қоғамның мәдени деңгейіне байланысты болады. Отбасында жиі болатын ұрыс-керіс, дау-дамай балалардың мінез-құлықтарының қалыптасуына кері әсер етеді. Кейбір отбасының үлкен адамдары барлық жауапкершілікті өз мойындарына алып, үй шаруасындағы міндеттердің барлығын өздері орындап, балаларды тәрбиелеумен емес, оларға қызметші болумен айналысады. Мұндай отбасында ерке, қоғамға бейімделе алмайтын, инфантильді, эгоист, тек қана өзіне көңіл бөлуді талап ететін балалар қалыптасады. Тәрбие процесі бала бақшаның, мектептің міндеті, ата-ананың міндеті ақша табу деп есептейтін отбасыларда бала мен ата-ана арасында байланыс, жылы сезім болмайды. Ондай отбасында тәрбиеленген балалар адамдармен араласу, диалогтық байланыс жасау дағдыларынан тыс қалып, әлеуметтік байланыстарда көп қиыншылықтарға ұшырайды.

Адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі мен ірі топтары болып саналатын этностың, ұлттың, халықтың өмір тіршілігі мен әлеуметтік жағдайының тұтастығы арқылы ұлттық мінез қалыптасады. Әрбір халық пен ұлттың, этностың өзіндік мінез құлықтарының ерекшеліктері болатындығы тарихи шындық. Ы. Алтынсарин өз еңбектерінде қазақ халқының мінез-құлқына тән бірқатар сипат, қасиеттерді көрсеткен. Мәселен, қарапайымдылық, кішіпейілділік, ашық-жарқын көңіл мен кеңпейілділік, қонақжайлық және балажандық т.б.

«Қазіргі уақытта адамның жаңа нарықтық инновациялық және рационалдық құндылықтарға бағдар алуы Қазақстанда тұлғаның жаңа үлгісін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Қазақ халқының ұлттық мәдениетінің толеранттылық, эмоционалдық ашықтық, қонақжайлық, үлкен кісілерді сыйлау, оларға қол ұшын беру сияқты құндылықтары – тұлғаның социологиялық үлгісін қалыптастырудың алғы шарттары бола алады» [43, 149].

Адамзатты қоршаған дүниенің, құбылыстың бәрі халық тілінен көрініс табады. Бұл тілдің танымдық сипатын, білім берудің құралы қызметін атқаратындығын ғана көрсетпейді, тіл өз бойына философиялық, физиологиялық, психологиялық т.б. ғылым нәтижелерін де жинақтайтын қор екендігін көрсетеді. Адам эмоциясына қатысты ғылыми көзқарастар, түрлі болжамдар мен түйіндер тілдің басқа ғылым салаларымен де шектес, шекаралас екендігін дәлелдейді. Эмоцияға қатысты лингвистикалық зерттеу жұмысындағы семантикалық,

типологиялық, когнитивтік мәселелердің бірқатарының аталған құбылысты өзге ғылымдармен байланыстыра қарастырған кезде ғана дұрыс шешімін табатындығына көз жеткізуге болады. Адамға тән жақсы көру, жек көру, жеру, жирену, күйіну, сүйсіну т.б. да сезім, көңіл-күйлеріне қатысты тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасағанда оларға тек тілдік тұрғыдан ғана емес, философиялық, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік, физиологиялық тұрғыдан да келу керек.

1.6 Эмоционалдылық және экспрессивтілік

Тіл білімінде эмоционалдылық, экспрессивтілік, бағалауыштық мәселелеріне қатысты айтылатын пікірлерде де бірзділік жоқ. Зерттеу жұмыстарының көпшілігінде *эмоция, эмоционалды, экспрессивті, эмоционалды-экспрессивті* сөздері бірінің орнына бірі қолданыла беретіндігін байқауға болады. Кейбір лингвистикалық еңбектерде ешқандай эмоциялық мәні, реңкі немесе бейнесі жоқ сөздерге қатысты да эмоционалды-экспрессивті немесе экспрессивті-эмоционалды терминдерін қолдана береді. Зерттеушілердің бірқатары осы терминдердің ара-жігін ашуға байланысты өз тұжырымдарын ұсынады. Мәселен, Н.А. Лукьянова, М.И. Черемисина, О.А. Рыжкина экспрессивтілікті эмоционалдылыққа қарағанда кең ұғым ретінде танып, эмоционалдылыққа қатысты сөздерді экспрессивті лексикалық қорға жатқызады. Яғни, аталған ғалымдардың пікірінше эмоционалдылық экспрессив негізінде пайда болған, сондықтан экспрессив бірінші, ал эмоционалдылық екінші. Ал Е.М. Галкина-Федорчук эмоционалдылық пен экспрессивтілікке байланысты: «Эмоциональные средства языка всегда экспрессивны, но экспрессивные средства языка могут и не быть эмоциональными», – деген пікір айтады [47, 120]. Ғалымның бұл пікірін бірқатар зерттеушілердің басшылыққа алатындығын, эмоционалдылық пен экспрессивтіліктің айырым-белгілерін көрсетуде өзіндік маңызы болғандығын эмоционалдылық пен экспрессивтілік мәселесін көтерген еңбектерден байқауға болады.

Д.С. Писарев эмоционалдылық пен экспрессивтілік туралы ғалымдардың пікірлеріне шолу жасай отырып: «... во многих исследованиях не всегда четко проводится разграничение понятий «эмоциональность» и «экспрессивность». Категории «эмоциональность» и «экспрессивность» являются соотносимыми, а главное различие между ними состоит в следующем: если основной функцией эмоциональности является чувственная оценка объектов внеязыковой действительности, то экспрессивность – это целенаправленное воздействие на слушателя с точки зрения впечатляющей силы высказывания, вырази-

тельности. Таким образом, экспрессивность – это категория, ориентированная на адресата, т.е. имеющая прагматическое значение», – деп түйіндеп, экспрессивтілікті прагматикалық категория ретінде қарастырады [48, 116 б].

Бұл мәселеге қатысты өз пікірін З.Х. Ибадильдина былай білдіреді: «Синонимичное употребление терминов «эмоционально-экспрессивный», «экспрессивно-эмоциональный», «экспрессивно-эмоционально-оценочный» (с разной последовательности компонентов) указывает на отсутствие разграничений разных понятий, стоящих за ними. Термин же «лексика с эмоциональной окраской» уместен в стилистических исследованиях, где эмоциональная окраска слова рассматривается как его стилистическое качество» [20, 20].

Экспрессивтілік термині латын тілінен аударғанда «*айқындылық*» мағынасын беретін *expressio* сөзінен қалыптасқан. Экспрессивтілік термині қазіргі тіл білімінде сөйлеушінің сөз мазмұнына немесе адресатқа субъективті көзқарасын беруді қамтамасыз ететін белгілі бір тілдік бірліктердің жиынтық қасиеті мағынасында қолданылады. Сонымен қатар, осындай тілдік бірліктер негізінде қалыптасқан сөйлеудің немесе мәтін қасиеттерінің жиынтығы деген мағына да береді. Экспрессивтіліктің пайда болуына эмоция мен сезімді білдіруге және оларды қабылдауға байланысты психологиялық заңдылықтар негіз болды.

С. Кеңесбаев пен Т. Жанұзақов авторлығымен шыққан лингвистикалық терминдер сөздігінде аталған терминге «Экспрессия – мәнермен бейнелеп айту» деген, экспрессивті сөздерге: «ерекше стилистикалық мәні бар, бейнелі, мәнерлі сөздер», – деген анықтама беріледі. Ал сөздің эмоциялық мәні «сөздердің дара мағынасына қоса адамның көңіл-күйін, ой-пікірін білдіретін сөз мәні» деп түсіндіріледі [13, 181].

Экспрессивтілік теориясының алғашқы элементтері ХІХ ғасырдың аяғында А.А. Потебня мен Ж. Вандриестің еңбектерінде пайда болды. Бұл зерттеушілер экспрессивтілікті аффектілікпен байланыстырды. Кейінірек К.О. Эрдман қазіргі экспрессивтілік жайындағы түсінікке сәйкес келетін, сөз мағынасының қосымша компоненті «қарсы мағынаны» бөліп шығарды. Экспрессивтілікке деген ерекше қызығушылық ХХ ғасырдың ортасында пайда болды. Ш. Балли, Я. Зима, В.А. Звегинцев, А.И. Ефимов монографиялары, Е.М. Галкина-Федорук, Л.М. Васильев және т.б. да зерттеушілердің мақалалары жарыққа шықты. Бұл еңбектерде экспрессивтілік категориясы туралы теориялық талдаулар жалғастырылды.

Ғалымдардың жекелеген сұрақтарға қатысты пікірлерінің қарама-қайшы болуына қарамастан қазақ тілі білімімен салыстырғанда орыс

тіліндегі мәнерлегіш құралдар мәселесіне байланысты Е.М. Галина-Федорчук, Л.А. Киселева, Н.Г. Лукьянова, Л.Г. Бабенко, В.К. Харченко, Л.В. Цыбина т.б. ғалымдар бірқатар зерттеу жұмыстарын жүргізді. Қазақ тіл білімінде бұл мәселе Х. Нұрмұқановтың, М. Оразовтың еңбектерінде талданса, Р. Сыздық көркем шығарма тіліне байланысты қарастырады.

В.К. Харченконың пікірінше, экспрессияны әр түрлі деңгейлерде байқауға болады: фонемдік (сөйлеушінің біле тұра фонемді өзгертуі), морфемдік (сөзжасам процесімен байланысты), синтаксистік (сөздің синтаксистік байланысының өзгеруі), лексикалық (автор осы жерде тілдің экспрессиясы мен сөйлеудің экспрессиясын бөліп көрсетеді) [26, 24]. Н. А. Лукьянова да бұл турасында «выразительность, которая проявляется в речи, возникает на основе семантических свойств – эмоцио-нальность, оценочности, образности и в узком смысле – как явление языковое, как семантический признак слова...», – деп жазып, экспрессивтілікті кең мағынада түсіндіреді [49,90].

Экспрессивтілікті анықтайтын компоненттер туралы әр түрлі пікірлер бар. Дәстүрлі түрде сөздің коннотативті мағынасының бірнеше компоненттерін бөліп қарастыруға болады: экспрессивтілік, эмоционалдылық, бағалаушылық, образдылық және сөздің стилистикалық реңкі. Бірақ барлық ғалымдар бұларды міндетті компоненттер ретінде қабылдамайды, мысалы В.К. Харченко коннотативті деп экспрессивтілік, эмоционалдылық, бағалаушылық, образдылықты, ал А.В. Филатов эмоционалдылық пен сөздің стилистикалық реңкін алып, экспрессивтілік пен бағалаушылықты қабылдамайды, Н.А. Лукьянова және тағы басқа ғалымдар экспрессивтілік, эмоционалдылық, бағалаушылықты ғана қабылдайды.

Қазақ тілі лексикологиясында мәнерлеу «экспрессивтілік» және «эмоционалдылық» түсініктері байланыстары арқылы түсіндіріледі. Ж.А. Нюсупова орыс және қазақ тілдеріндегі мәнерлегіш құралдар турасында жазған мақаласында орыс және қазақ тіліндегі экспрессивті лексиканың берілуінің бірнеше түрін бөліп көрсетеді: 1) орыс тілінде номинативті лексемалардан еркін сөз құрау «мальчик» (бейтарап), «мальчуган» (қарапайым) және т.б. Қазақ тілінде жаңа форма құрайтын аффикстер арқылы: *-еке, -қа, -ке, -жан, -қай, -шақ, -шек, -сымақ* және т.б., мысалы: «*бала*» - «*балақай*», «*бота*» - «*ботақан*». Етістіктер мен сын есімдерге де аффиксация мен редупликация тән: «*қып-қызыл*», «*қызғылт*», «*қалш-қалш етіп*» (қалшылдаудан); 2) Қазақ және орыс тілдерінде экспрессивті сөздердің ерекше типі – номинативті лексемалардан шыққан еркін семантикалық, метафоралық лексемалар бар. Бұл сөздердің экспрессивтілігі белгілі бір жағдайға байланысты және

сәйкес келетін контексте көрініс табады. Эмоционалды бағалау қалыпты элементтерді күтпеген жерден қолдануда пайда болады. Мысалы, «*чахлый*» – «*қураған*» сын есімінің қайта қолданыстағы мағынасы «*вянущий, слабый*». Контекстен тыс қолданыста сөздің тек номинативті мағынасы қабылданады, ал контексте «*чахнуть от тоски*» – «*қайғыдан жүдеу*» – лексемасын метафоралық қолдану барысында экспрессивтілік пайда болады. Лексеманың бұл түрінің бөлінуі, біршама қиындықтар туғызады, бірақ экспрессия – ауыспалы мағынаның маңызды белгісі, уақыт өте келе метафоралық және метаномиялық мағыналар өз мәнерлілігін жоғалтады, яғни номинативті қатарға қайта оралу жүзеге асады [12, 16].

Экспрессивтіліктің сөйлеудің немесе мәтіннің сипаты ретінде көрінуіне қарым қатынас жағдайы да әсер етеді. Қарым-қатынас жағдайы сөйлеушінің немесе жазушының ойға алғаны, тыңдаушының немесе мәтінді оқып отырған адамның қарым-қатынас кезінде көрінетін білімі мен дүниетанымы, сонымен қатар коммуникативті актінің лингвистикалық және экстралингвистикалық контексті ретінде көрініс табады. Тіл бірліктері экспрессивтіліктің жүйелік-тілдік тасымалдаушылары және жүйелік-бейтарап бірліктер болып жіктеледі. Өз алдына экспрессивтіліктің тасымалдаушылары болып табылмайтын сөздер мен сөйленімдер де кейбір шартты жағдайларда осы қызметті атқара алады. Осы жағдайда сөйлеудің немесе мәтіннің экспрессивтілігін жасауда басты орында тек тілдік бірліктің экспрессивтілік потенциалы ғана емес, қарым-қатынас жағдайы, ең бастысы контекст маңызды роль атқарады. Экспрессивтіліктің ұлғаюына сөйлеуші немесе жазушының интенциясының және оқушы немесе тыңдаушының қарым-қатынас кезінде көрінетін білімі мен дүниетанымының сәйкес келмеуі қосымша әсер етуі мүмкін.

Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиұлының пікірінше: «Сөздің бейнелі мәнерлі айтылу мен сезімге әсер ету қасиеті бір-бірімен тығыз байланысты. Эмоция бар жерде экспрессивтік болады. Ол эмоционалдық бояуы бар сөздер арқылы білдіріледі. Әсіресе адамның сүйіспеншілік, масаттанушылық, жағымпаздық, мақтанушылық, есіркеушілік, еркелік, таңырқаушылық, қошаметшілік, өшпенділік, үрейлену, сес көрсету сияқты жағымды-жағымсыз қасиеттерін білдіруде жиі кездеседі» [11, 178].

Әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді қолдануда стереотиптерден ауытқу да экспрессивтіліктің лингвистикалық механизмі болып саналады. Коммуникативті актіде қолданылатын тілдік бірліктердің сипатына және қарым-қатынас жағдайына қарай экспрессивтіліктің жүзеге асырылуының төрт түрін атап көрсетуге болады:

1) жүйе ішіндегі экспрессивтілік – экспрессивтіліктің жүйеліктілдік тасымалдаушылары экспрессивті контексте қолданылады;

2) контекстуалды экспрессивтілік – жүйелік-бейтарап бірліктердің контексте экспрессивтілік қасиетке ие болуы;

3) экспрессивтіліктің жүйелік-тілдік тасымалдаушылары бейтарап контексте қолданылады – экспрессивтіліктің контекстуалды жойылуы немесе псевдоэкспрессивтілік;

4) жүйелік-бейтарап бірліктер бейтарап контексте қолданылады – нөлдік экспрессивтіліктің жүзеге асуы.

Атап көрсетілген жағдайлар арасында қатып қалған шекара жоқ. Мысалы, жүйелік-бейтарап бірліктердің экспрессивті контексте бірнеше рет қолданылуы олардың жүйелік-экспрессивтілікке айналуына алып келуі мүмкін. Немесе керісінше де болуы мүмкін. Экспрессивтілік жүйелік-экспрессивті бірліктердің экспрессивті контексте өте жиі қолданылуы жағдайында жойылады. Мұндай контекстің экспрессиясы солғын болады.

Экспрессивтілік тілдік бірліктердің денотативті мағынасына кірместен, оның коннотативті мағынасының негізгі бөлігін де құрайды. Экспрессивтілік өзі секілді күрделі және көпдеңгейлі лингвистикалық категориялармен байланысты. О.С. Ахманова, Р.А. Будагов, В.Г. Гақ, А.Н. Гвоздев, В.А. Звегинцев және т.б. да зерттеушілердің еңбектерінде экспрессивтіліктің эмоционалдылықпен байланысы тығыз, кей жағдайларда бұл түсініктер синоним ретінде қолданылады да, олардың жіктеліп, бөлінуі аса принципті болмайды. Алайда бұл екі категория қиылысу жағдайында тұр, олардың жалпы мазмұнының басым бөлігін эмоционалды экспрессивтілік құрайды. Ал қиылыспайтын сфера ретінде денотативті мазмұнның компоненттері танылады. Олар бір жағынан эмоцияны бере алған болса, екінші жағынан эмоционалды емес болып, логикалық экспрессивтілікті береді. Экспрессивтілік сонымен қатар акценттілікпен, интенсификациямен, бағалаумен, персуазивтілікпен (оқушы немесе тыңдаушыға әсер ете алу қасиеті), образдылықпен, ойлап табушылықпен байланысты.

Қазіргі орыс тіл білімінде экспрессивтілікті зерттеуде екі негізгі бағыт бар. М.Н. Кожина, Н.М. Павлова, Т.Г. Хазагеров және басқалар экспрессивтілікті функционалды-стистикалық бағытта зерттесе, Л.М. Васильев, Н.А. Лукьянова, Т.В. Матвеева, В.Н. Телия және басқалар семантикалық бағытта зерттейді. Орыс тіл білімінде экспрессивтілікті нақты анықталған лингвистикалық категориямен алмастыру қажет деген де түсінік бар.

Экспрессивтіліктің жалпы міндеті айтылған жайға субъективті қатынасты көрсету немесе айқындау. Сөйлеуші немесе жазушы тара-

пынан бұл – баяндаудың күшейтілуі, даралануы, айтылуға ерекше мән берілуі, сезімді, эмоцияны, көңіл-күйді білдіруде тілдік стандарттардан, нормалардан бас тарту, баяндаудың күшті эмоциямен берілуі, образдылықтың және эстетикалық эффекттің жасалуы. Ал оқушы немесе тыңдаушы тарапынан бұл – назар аударуды күшейту және баяулату, рефлексияның күшейтілуі, эмоция мен сезімдердің пайда болуы.

Экспрессивтілікті білдіретін жүйелік-тілдік (немесе парадигматикалық) құралдар тілдің барлық деңгейлерінде кездеседі. Экспрессивтілікке жетудегі фонологиялық және просодиялық құралдарға негізінен дыбыстың созылуы: **Ой-ба-й! А-у-уу-у!** Дыбыстың жазылып берілуі: *Найзағай сатыр-сұтыр жауды. Құс пыр етіп ұша жөнелді..* Сондай-ақ, аллитерация, акцент түсіру және арнайы ритмикалық-интонациялық құрылымдар жатады. Бұл құралдар көбінесе жазба тілде қолданылып, көрініс табады. Кей жағдайда жазба тілдегі графикалық және параграфемді таңбалар экспрессивтілікті негізгі тасымалдаушылар болып табылады.

Ұйқас экспрессивтілікті тасымалдаушы ретінде мақал-мәтелдерде, тұрақты сөз тіркестерінде және өлеңдерде кеңінен қолданыс табады. Мысалы,

Дүние жиып **нетесің**,
Бір күн тастап **кетесің** (Қазақ мақал-мәтелдері).
Әңгіме бұзау **емізер**,
Бұзау таяқ **жегізер** (Қазақ мақал-мәтелдері).
Барынан **жоғы**,
Ашынан **тоғы** (Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі).
Ердің **құны**,
Нардың **пұлы** (Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі).
Бес нәрседен **қашық бол**,
Бес нәрсеге **асық бол!** (Абай)
Қобызшы – Молькбай шал **Матайдағы**,
Матайда – Кенже, Тұңғат, **Сақайдағы**,
Қазақта қобызшының қалғаны сол,
Жорға еді маймандаған **бақайшағы** (І.Жансүгіров)

Экспрессивтіліктің лексикалық тасымалдаушылары экспрессивті лексиканың әртүрлі топтарынан, оған қоса троп түрлерін де (метафора, метонимия, гипербола, литота) тұрады. Экспрессивті лексиканың кейбірі бірсөзді бейтарап, стилистикалық қанық емес сәйкестіктерге ие, кейбіріне бірнеше сөзден тұратын бейтарап суреттеу айтылымдары сәйкес келеді (**ұшып келді** – қатты жүгіріп келу, **білгенін зырылдатты** – өте тез сөйлеу). Лексикалық деңгейде сандық және сапалық экспрессивтілік көрініс береді.

Экспрессивтіліктің синтаксистік құралдары синтаксистік бірліктердің экспрессивтік мәнге ие типтендірілген модификациясынан тұрады. Бұлар – амплификация, шылаумен және шылаусыз берілу, сөз тәртібінің өзгеруі, синтаксистік параллельді қатарлар, эллипсис және басқалары. Типтендірілген модификацияның ерекше тобын шешендік сөздер және синтаксистік қатардың кейбір түрлері құрайды.

Экспрессивтілікті тасымалдаушы ретінде мәтіннің құрылым бірліктері де танылуы мүмкін. Бұл баяндалу формасының жіктелуі (бірінші жақтан, жақсыз баяндалу және басқалар), анафорика, мәтіннің әртүрлі бөліктері құрылымының параллелизмі. Экспрессивтілікті жасауда жүйелік-тілдік бірліктермен қатар паралингвистикалық құралдар да қолданылады: мимика және ым-ишарат, ауызша сөйлеудегі дауыстың тембрі және жоғары шығуы, жазбаша мәтіндердегі бейнелі құралдар (пиктограммалар, суреттер).

Экспрессивтілікті ары қарай зерттеу мүмкіндіктеріне қарап, әр тілдік деңгейдегі экспрессивті құралдар арсеналына егжей-тегжей анықтама беруге болады. Бұл бағытта осы күнде ауқымды жұмыстар жүргізілуде, мәселен, Н.А. Лукьяновтың, А.П. Сковородниковтың, Т.В. Матвееваның монографияларын атап өтуге болады. Сонымен қатар контекстуалды экспрессивтіліктің жүзеге асырылуында кездесетін қалыпты жағдайлардың инвентаризациясы да қажет. Бұл тапсырманы заманауи компьютерлік технологияларды пайдалану арқылы орындауға болады. Экспрессияның деңгейаралық құралдарын анықтаудың болашағы турасында әртүрлі пікірлер бар. Кейбір зерттеушілер, мәселен, Ю.М. Скрёбнев оның болашағы жоқ деп есептейді. Солай бола тұра, егер дәстүрлі ғылымдар тоғысында жаңа зерттеу пәндерінің қалыптасу тенденциясын ескерер болсақ, жаңа, тілдің деңгейаралық анықтауынан шығатын пән – экспрессология пайда болуы мүмкін деп болжам жасауға болады. Оның басты міндеті болып экспрессивтілікті зерттеу нәтижелерінің тіл білімінде, психолінгвистикада, әдебиеттануда, поэтикада, өнертануда, психологияда, биологияда, генетикада (бұнда экспрессивтілік анық бір ген тасымалдаушы болып табылатын белгінің айқындығын көрсетеді) интеграциялануы табылған болар еді. Экспрессивтілік пен эмоционалдылыққа қатысты дискуссия ғылымдағы ұзақ уақытқа созылған, кең ауқымды мәселелердің бірі.

Экспрессивтілік дегеніміз – айтушының өзі баяндап, әңгімелеп тұрған жайға өзінің жеке басының көзқарасын, пікірін білдіретін семантикалық-стилистикалық белгілердің, амал-тәсілдердің жиынтығы. Экспрессивтілік эмоцияға байлаулы емес, эмоцияға қатысы жоқ құбылыстарға байланысты да қолданыла береді.

1.7 Эмоционалдылық және бағалауыштық құбылыстың айырмашылығы

Қазақ тіл білімінде эмоция негізінен лексика-семантикалық бағытта, яғни, эмоционалды-экспрессивті лексикалық бірліктер тұрғысынан қарастырылады. Эмоционалдылыққа қатысты қарастырылатын негізгі ұғымдардың бірі – бағалауыштық. Себебі кез келген эмоцияның астарында бағалауыштық сипат жатады. Ал эмоционалды іс-әрекет экспрессивті сипат алатындықтан, сонымен қатар эмоционалдылық кетегориясы тілдің экспрессивті реңкті құралдары арқылы да бейнеленетіндіктен эмоция құбылысы тілдің бағалауыштық, қарқындылық, экспрессивтілік мәселелерімен байланыста қарастырылуы тиіс. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының кейбірінде эмоционалдылықты білдірудің тілдік құралдары ретінде интонация, түрлі қосымшалар мен синтаксистік құрылымдар айтылады, бірақ эмоционалды-экспрессивті лексика, бағалауыштық мәселелерінде, жалпы эмоция құбылысының лингвистикалық сипаты тұрасында қарама-қайшы пікірлер көп.

Лингвистикалық сөздікте бағалау ұғымына төмендегідей анықтама беріледі: «Оценка – суждение говорящего, его отношение – одобрение или неодобрение,, желание, поощрение и т.п. – как одна из основных частей стилистической коннотации» [50, 305]. А.Р. Апресян: «Эмоциональный компонент чаще всего выступает вместе с оценочным компонентом, так как оценка является содержанием эмоционального значения. Поскольку в процессе языкового общения существует потребность выразить не только субъективное отношение говорящего, но и переживание этого отношения, т.е. эмоцию, то субъективное отношения и эмоции тесно переплетаются в человеческом сознании, что получает лексическое выражение в эмоционально-оценочной лексике», – деп жазады [51, 24]. Бағалаудың коннотациялық элемент ретіндегі басқа компоненттермен арақатынасын анықтау тұрғысында түрлі пікірлер бар. Сыртқы дүние адам миында түйсік, қабылдау, сезіну, елестету арқылы бейнеленеді. Адам өзін қоршаған ортадағы түрлі құбылыстардың жақсысына қуанады, сүйсінеді, шаттанады жаманынан жиренеді, күйінеді, ашуланады, мұңаяды, қайғырады. Бұлардың барлығы адамның *қайғы, қуаныш, сағыныш, күйініш, шаттық, жиреніш, ашу* сияқты түрлі эмоциялары болып табылады. Адам өзін қоршаған ортадағы түрлі іс-әрекетке, өзіне немесе өзгеге деген қарымқатынасқа т.б. жағдайларға, құбылыстарға қанағаттанған кезде жағымды, ал қанағаттанбаған кезде жағымсыз эмоция туады. Ал бағалау сол жағымды немесе жағымсыз эмоцияның негізінде тілдік құралдар арқылы сыртқа шығарылады. Ұнамды баға жағымды эмоциядан, ұнамсыз баға жағымсыз эмоциядан пайда болады. Эмоционалды баға-

лауыштық сөздерге адамның көңіл-күйін, моральдық-этикалық сезімін білдіретін зат есім сөздерді жатқызуға болады. Мысалы, *надандық, опасыздық, азғындық, қайырымдылық, аярлық* т.б. Жағымды мағынадағы *сұлу, жүйрік, батыр* жағымсыз мағынадағы *қорқақ, салақ, қырсық* сын есімдері ешқандай қатынасқа түспей-ақ абсолюттік бағаға ие.

Ж.А. Нюсупованың пікірінше, орыс және қазақ тілдерінде экспрессивті сөздердің ерекше түрлері бар. Бұлар – ішкі эмоционалдылық, бағалаушылық, экспрессивтілікке ие лексемалар. Қазақ тілінде лексемдердің бұл типі мінездеме сөздермен беріледі. «Так называемые немотивированные эмоционально-экспрессивные единицы языка, которые по сравнению с мотивированными не столь многочисленны... Вызывающими определенную оценочно-эмоциональную реакцию в соответствии с традиционными этическими нормами и отношениями в казахском обществе напр. *«ынжық»* – *«мямля»*, *«салпылдақ»* – *«болтаться без дела»*, *«сұмырай»* – *«противный»* (человек, в котором соединены все отрицательные качества) [12, 28]. Ж.А. Нюсупова бірінші топқа адамға мінездеме беретін сөздерді – *«зануда»*, *«пройдоха»*, *«деляга»*, жансыз заттарды – *«драндулет»*, етістіктерді – *«рявкать»* жатқызуға болады дейді [12, 28].

Н.А. Лукьянованың пікірінше, бұндай жеке эмоционалдылық сөз семантикасының компоненті болып табылып, сөйлеуде оның барлық қолданыс жағдайында күшінде болады және қандай да болмасын қосымша құралдарды қажет етпейді. Бұл экспрессивті лексемдер контекстен тыс та осылай қабылданады. Олар жүйелі түрде сөйлеушінің санасына бекітілген және қажет жағдайларда сөйлеу мен мәтінде қолданылады.

Атап кетерлік жағдай, бағалаушы сөздер үнемі экспрессивті бола бермейді, ал экспрессивті сөздер бағалаушы мәнде болмайды. «Средством выражения оценки могут быть интонация, оценочные конструкции, оценочные фразеологизмы, определенные аффиксы, прямое и переносное значение слова» [19, 70]. Эмоционалды бағалауды беретін құралдардың ішінде ең мықтысы – екпін болса керек. Н.А. Лукьянованың пікірінше, таза эмоционалды немесе таза бағалау сөздерін бөліп шығару өте қиын. Автор эмоционалды және интеллектуалды бағалауды шектеп, бағалаушылық әрдайым эмоционалдылықпен қатар жүреді деп келтіреді: *«деляга»*, *«тупица»* және т.б [49, 90].

Қазақ тілінде эмоционалды бағалауды беруде әртүрлі аффикстердің ролі жоғары: *«көке»* – *«көкетай»* – *«көкежан»* – *«көкесымақ»*. Сөздің семантикалық құрылымымен байланысты етістіктердің бағалаушылығы жоғары болып табылады. Бірқатар сөздер ешбір қосымшасыз жеке тұрып та эмоционалды ренкке ие болып тұрады. Мысалы,

тамаша, рахат, гажап, шіркін, айналайын, масқара, әттең, мыстан, сайқал, жексұрын, жайсаң, ербию, тыртию, шілтию т.б.

М. Қараев: «Қазіргі қазақ тілінде, басқа тілдердегі сияқты, сөйлеушінің бір затқа немесе құбылысқа эмоционалдық көзқарасын білдіретін көптеген сөздер бар. Бұл категориядағы сөздерді тіл ғылымында эмоционалдық лексика немесе эмоционалдық мәні бар сөздер дейді. Сөйлеуші *орман, көл, үй, алыс, бес, ол* т.б. сөздерді айтқанда, бұл заттардың атауында ешқандай эмоционалдық мән болмайды», – деп жазады [17, 66]. «...Ал кейбір сөздерде құбылыстардың атауларында жақсы немесе жаман қатынасты, психологиялық күйді көрсететін реңктер болады. Мысалы, *айналайын, оңбаған* дегендер тек белгілі бір тиянақталған тұрақты мағынадағы сөздер ғана емес, сонымен бірге сөйлеушінің ой-күйін де білдіреді. Егерде бұл сөздер белгілі бір тіркестегі сөздермен қолданылса болса, онда оның эмоционалдық мәні айқындала түседі» [17, 66]. М. Қараев өз еңбегінде эмоционалдық мәні бар сөздерді төрт топқа бөліп қарастырады. Олар: «1. Жеке тұрып эмоциялық мәнді білдіретін сөздер: мысалы: *масқара, сұмдық, алақай*, т.б. (– *Масқара-ай, сұмдық қой бұларың, – деді ол. – Айт мынауыңды, балақай* (М. Им.). 2. Тіліміздегі *ескішілдік, жатып-пішер* дегендер қоғамдық қарым-қатынаста қалыптасқан экспрессивтік мәнді сөздер. 3. Заттың эмоционалдық бағасын кішірейту я еркелету, жек көруге байланысты жұрнақтар арқылы жасалады: Мысалы: *үй* деген түбірге *-шік* жұрнағын қосып, *мынауың үй емес, үйшік қой* десек, *үйшік* деген туынды сөз сөйлеушінің үйді кемітетінін байқатады. 4. Сөздің соңында шылау мен жұрнақтың аралығында жүретін, жек көру, кемсіту мағынасын беретін *сымақ* демеулік шылауы қосылған сөздер де эмоционалды мәнге жатады. *Мұнда нағыз адамдар да бар, адам сымақтар да бар т.б.*» [17, 67].

Қорыта келгенде, тілдің эмоционалды-экспрессивті және бағалаушылық қызметінің проблемалары мен аспектілері қарастырылған әдебиеттердің молдығына қарамастан кейбір авторлар осы лексиканың қолданылуы, мағынасының ашылуы т.б. да басы ашылмаған мәселелерінің көптігін айтады. «Эмоционалдылық», «бағалаушылық», «экспрессивтік» сияқты терминдер бірқалыпты жүйеге түспегендіктен, осы бағыттарда әлі де зерттеу жұмыстары жүргізілуі тиіс.

2

ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚЫЗМЕТІ

Психикалық құбылыстар бізді қоршап тұрған сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының мидағы әр түрлі бейнелері болып табылады. Олар *түйсік, елес, ой, сезім, тілек қабілет, қызығу, мінез, әдет* сияқты тілімізде жиі кездесетін ұғымдар. Ұғым – логикалық категория, ойлау процесінің нәтижесі, ал сөз – тілдік категория. Бұл екеуінің арасында тығыз байланыс бар. логикалық ұғымның тіл жүйесіне қатысы сөз арқылы іске асады. Ұғым дегеніміз – шындық өмірдегі зат, құбылыс, іс-әрекетке тән басты белгілердің адам санасында жинақталып, қорытылып берілген бейнесі. Адам санасында ең алдымен есту, көру, дәм, иіс, сезу арқылы қабылдауға болатын заттар мен құбылыстардың бейнесі қалыптасқан. Адам ойлау қабілетінің дамуына байланысты кейіннен басқа заттар мен құбылыстар жайындағы түсініктерді қабылдауға жеткен. Адамның сезімі арқылы ғана қабылданатын қуаныш, қайғы, реніш, сағыныш сияқты нақты заттық дерегі жоқ құбылыстар бейнеленіп берілетін болған.

Заттар мен құбылыстар жайындағы біздің санамыздағы осы күнгі ұғымдар адамның сезім мүшелері мен түйсігі арқылы ұзақ уақыт бойы сыртқы дүниемен араласуының, оны танып-білуінің нәтижесінде туған. Бұл бөлімде аталған лексикалық және фразеологиялық бірліктер адам эмоциясына қатысты семантикалық тұрғыда қарастырылады. Лексикалық жүйенің даралық қасиетке ие негізгі бірлігі сөз болып табылады. Көптеген ғалымдар сөздің эмоционалды, экспрессивті қасиетін сөз мағынасының бір бөлшегі ретінде қарастырады. Мәселен, сөз мағынасын зерттеуші ғалым В.А. Звегинцев: «Сөз тек логика-предметтік мазмұнға ие емес, ол ойды жарыққа шығарып қана қоймайды, сонымен қатар оның эмоционалды және экспрессивті қасиеттері де

бар, осылардың көмегімен адам өз эмоциясын (сезім-күйін) білдіреді», – деп жазады [52, 462]. Тарауда сөздің эмоционалды реңкке ие болуындағы сөз мағынасының қызметі, қазақ тілінде эмоционалды лексика қатарында қарастырылып жүрген бірліктердің денотаттық және конотаттық деңгейлердегі мағынасы, эмоцияның және эмоциялық құбылыстың атауыштық мәні, бір эмоцияның түріне байланысты әр түрлі реңкте қолданылатын синоним сөздердегі мағынаның доминанттығы т.б. мәселелер сөз болады.

Сөздің мағынасы оның қолданысы кезінде барынша анық көрінетіндіктен, түрлі реңкке жұмсалым үстінде ие болатындықтан және әр тілдегі сөздердің лексикалық, фразеологиялық бірлік болу сипаты сол тілдің фонетикалық, семантикалық, грамматикалық белгілеріне байланысты анықталатындықтан тараудағы лексикалық және фразеологиялық бірліктерге қатысты семантикалық талдаулардың көпшілігі сөздің сөйлем, микромәтін ішіндегі қолданысы тұрғысынан талданады. Тіл элементтері бір-бірімен парадигматикалық-синтагматикалық қатынастар арқылы байланысады. Осы қатынастар арқылы тілдің жүйелілігі және ішкі деңгейлерінің жүйелік байланысы айқындалады. Қазіргі тіл білімінің алдында тұрған міндеттердің негізгі бағыттары – тілдің коммуникативтік, когнитивтік, прагматикалық қызметтерін ашу.

2.1 Эмотивті лексиканың семантикалық негіздері

Тіл біліміндегі *эмоциялар лексикасы, эмоционалды лексика* терминдерінің беретін мағынасы *эмотивтер*, яғни бойында эмоциялық мағынасы бар тілдік бірліктердің жиынтығы. Осыған орай тіл білімінде *эмотивті лексика* деген де қолданыс бар. Ғылыми әдебиеттерде *эмоциялар лексикасы, эмоционалды лексика, эмотивтер, эмотивті лексика* терминдерінің бәрінің беретін мағынасы біреу – адамның көңіл-күйіне байланысты тілдік бірліктердің жиынтығы. Эмоционалды лексикаға қатысты тіл білімінде қалыптасқан екі түрлі көзқарас бар. К.А. Тимофеев, А.М. Бабкин, А.И. Ефимов, Л.Л. Ким, Х.М. Нұрмуханов т.б. ғалымдардың пікірінше адамның көңіл-күйін, эмоциясын тек белгілеуші қызмет атқаратын *махаббат, қорқыныш, қуаныш* сияқты сөздердің эмоционалды лексикаға қатысы жоқ. Ал Е.М. Колодкина, Е.Г. Ковалевская, В.В. Петровский, Л.Г. Бабенко т.б. да ғалымдардың пікірінше жоғарыда аталған және сол типтес сөздер тікелей эмоцияның таңбасы ретінде қызмет етеді, сондықтан оларды эмоционалды лексиканың құрамында қарастыру керек.

Енді аталған сөздер тобын өз тарапымыздан талдап көрейік. Тілде бірқатар сөздер эмоцияның атауы мағынасында қолданылады. Мәселен, *қорқыныш, қуаныш, сағыныш, қайғы, мұң, таңданыс, ашу,*

әжуа, үрей, үміт, уайым, кек, қызғаныш, наз, сес, мақтаныш т.б. Біздің пікірімізше бұл сөздердің барлығы эмоционалды лексикаға жатады, себебі адамның психологиялық жағдайын, нақтылап айтсақ, эмоциясын атап көрсетіп, лингвистикалық белгілермен таңбалап тұр. Мысалы, *қорқыныш* сөзі *қорқу* эмоциясын атап, лингвистикалық белгілермен таңбалап тұр. *Қуаныш* – өмірдегі түрлі жағдайлар, сыртқы факторлар адамды қанағаттандырған, оның көңілінен шыққан сәтте болатын жағымды эмоцияның атауы. Бұл аталған сөздердің барлығы сөз табы тұрғысынан қарастырғанда зат есім сөздер болып табылады. Ал бірқатар сөздер эмоциялық күйдің, эмоциялық жағдайдың, бір сөзбен айтқанда, эмоциялық процестің атауы ретінде қолданылады. Мысалы, *қауіптену, қуану, қорқу, қоқилану, қысылу, қынжылу, елегізу, таңдану, сүйсіну, мазасыздану, мақтану, масаттану, менсінбеу, налу* т.б. Бұл аталған сөздер семантикалық сипаты жағынан зат есімге жақын болғанымен сөз табы тұрғысынан етістіктерге жатады. Етістіктің грамматикалық категориясын жасай алмағанымен кейбір еңбектерде тұйық етістік, кейбір еңбектерде қимыл атауы терминімен беріліп жүрген топты құрайды. *Қорқу* тілдік бірлігі эмоцияның процесс ретіндегі көрінісін білдіреді. *Қуану* – *қуаныш* деп аталатын эмоцияның процесс ретіндегі көрінісінің тілдік белгілермен таңбалануы, объективті шындықтың көрінісі. Бұл екі топқа топтастырылған сөздердің негізгі екі ерекшелігін немесе тілдік бірлік ретіндегі екі негізгі қызметін атап көрсетуге болады. Біріншісі – атауыштық қызмет. Бірінші топтағы сөздер эмоциялық құбылыстың атын білдірсе, екінші топтағы сөздер эмоциялық процестің атын білдіріп тұр. Екінші ерекшелігі бұл сөздердің барлығы басқа сөздермен қарым-қатынасқа түспей-ақ эмотивті семаны иеленіп, жеке тұрып-ақ эмоциялық мән беріп тұр. Осы негізгі ерекшеліктеріне байланысты осындай сипаттағы сөздерді эмоционалды лексиканың құрамында қарастырып номинатив эмотивтер деп топтастыруға болады.

Бірақ кез келген тілдегі эмотивті лексиканың өзі бір мәндес немесе бір типтес деп айтуға болмайды. Мысалы, *сүйінші* – қазақтың ұлттық дәстүрі бойынша жақсы жаңалықты, қуанышты хабарды жеткізуші адамға берілетін сыйлықтың тілдік таңбасы. *Сүйінші* – көзбен көріп, қолмен ұстайтын деректі заттың атауы болғанымен, жағымды эмоцияға қатысты қолданылатын тілдік бірлік ретінде эмоционалды лексиканың құрамында қарастырылады. *Ғажап* – кез келген заттың, құбылыстың, процестің сынын, атап айтқанда, адамды керемет таң қалдыратындай, көңілінен шығып қуантатындай болған кезде берілетін, жоғары деңгейде екендігін көрсететін сындық, сапалық белгінің, бағаның тілдік таңбасы. Тіл білімінде бұл тілдік бірлік те

таңдану, таң қалу, шаттану, қуану т.б. да жағымды эмоцияларға қатысты қолданылатын сөз ретінде эмоционалды лексиканың құрамында қарастырылады. *Пай-най* – сүйсіну, таңдану, таңырқау сияқты жағымды эмоция кезінде, сондай-ақ, ренжу, наразы болу сияқты жағымсыз эмоция кезінде де, аталған эмоциялар әсерінен туған, тіпті сол эмоциялардың әсерінен сыртқа шыққан дыбыстың тілдік таңбасы. Енді осы талданып отырған тілдік бірліктердің семантикасына назар аударайық. Жоғарыда аталған *қорқыныш* – эмоцияның атауы, *қорқу* – эмоционалды процестің атауы, *қуаныш* – эмоцияның атауы, *қуану* – эмоционалды процестің атауы. *Сүйінші, гажан* сөздері эмоцияға қатысы бар тілдік бірліктер болғанымен, алдыңғы сөздердегідей сөз семасында эмоцияның тікелей атауы я болмаса эмоциялық процестің көрінісі жоқ.

Пай-най, алақай, әттең, әттеген-ай, бәрекелді, оһо, қап, піш т.б. да одағай сөздер сөйлемде адамның әр түрлі көңіл-күйін білдіру мақсатымен қолданылғанымен, жеке-дара тұрғанда бұлардың нақты ұғымдық мәні жоқ. Тарихи тұрғыдан алғанда бұл сөздер адам баласының табиғаттағы, қоршаған ортадағы түрлі жағдайларға байланысты туған эмоциясын дыбыстау аппараты арқылы сыртқа шығаруы. Қазір көңіл-күй одағайы ретінде қарастырылып жүрген бұл тілдік бірліктер адам эмоциясының нәтижесінде шыққан дыбыстардың лингвистикалық белгілермен таңбалануы. Яғни адамның қорыққан, қуанған, ренжіген т.б. кездерде шығаратын дыбысы немесе дыбыстар шоғыры күнделікті қайталана келе сөйленімнен тілге өтіп, тілдік бірлік ретінде қалыптасып лексикалық қордан өзіндік орын алған. Сөйлеу актісі кезінде адам эмоциясын білдіру үшін қолданылатын ең тиімді тілдік құралдар одағай сөздер екендігі тіл зерттеушілері тарапынан мойындалған, талассыз мәселе. Бұл сөздер сол одағайларды қолданушы тілдік ортаға ғана түсінікті эмоциялық мән беріп, сөйлеуші ойын дәл жеткізе алады. Яғни, әр одағайдың бойында сол ұлттың тілін қолданушылар үшін ғана түсінікті, өзге тілге аударылмайтын өзіндік мән мен мағына бар. Одағайлардың негізгі қызметі эмоцияны атау, бейнелеу емес, білдіру. Ол эмоционалды лексикаға кіретін басқа эмотивтерден осы ерекшелігімен айрықшалаанады. Жоғарыда номинатив эмотивтер деп топтастырылған сөздерден басты айырмашылығы эмоционалды реңкі болғанымен ол сөздер сияқты эмосемаға ие болып тұрған жоқ, атауыштық қызметі де жоқ. Ал ортақ белгілері: эмоционалды лексика құрамында қарастырылады; эмоционалдылықты білдіру үшін қолданылады.

Т.А. Трипольскаяның пікірінше тілдегі эмоционалды сөздердің семантикалық ерекшеліктерін анықтау денотативті және коннотативті аспектіде жүзеге асырылуы тиіс [53, 51]. И.А. Стернин: «Денотат

дегеніміз белгілі бір сөзді айтқанда ойымызға келетін зат не оның белгілері», – деп жазады [54, 45]. В.Г. Варинаның пікірінше: «денотат дегеніміз сана арқылы сөз мағынасында бекітілген сыртқы дүниенің (заттардың, құбылыстардың, қасиеттердің, қатынастардың) бейнесі» [55, 74].

Қоршаған өмірдегі заттар мен құбылыстар адам санасында бейнеленіп содан соң дыбыстық жамылғышты жамылып, сөзге, яғни тілдік таңбаға ие болады. Қазақ тілі энциклопедиясында: «Денотат (лат. *denotatum* – белгілеу) – заттың, белгілі бір нәрсенің атауы. 2) ...сөйлеушінің түсінік қабілетіне байланысты тілден тыс белгілері бойынша атау болып келеді. Денотат – белгілі бір топтағы заттардың, қасиеттердің, қатынастардың, жағдайлардың, процестердің, қимыл-әрекеттердің ұқсастықтарына қарай ортақ атауы немесе солардың әрқайсысының атауы», – [7, 93] деген анықтама берілгенімен, денотатты атаудан гөрі, санадағы бейне дегеніміз дұрыс болатын шығар. Реалды заттар мен құбылыстардың сөзбен байланысы денотаттық фактор деп аталады.

«Коннотация (лат. *konnotatio, konnoto* – қосымша мағынасы бар) – тіл бірлігінің эмоциялық, бағамды немесе стилистикалық рең білдіруі. Кең мағынасында: тіл бірлігінің грамматикалық және заттық-ұғымдық мағынасын толықтырып, оған экспрессивті сапа беретін, бөлігі. Коннотация сөйлеушінің тәжірбиелік, тарихи, мәдени, танымдық біліміне, олардың сөз болып отырған нәрсені ұнатуы не, ұнатпауына, бағалауына, стильдік деңгейге, тіл қызметінің саласына, олардың әлеуметтік қатынасына және т.б. байланысты болатын құбылыс» [7, 176]. Яғни, коннотация денотативті семантикаға қосымша компонент ретінде қарастырылады. Лексикалық мағына құрылымының негізгі бөлігі денотаттық компонент болып табылады.

Эмотивті лексиканың лингвистикалық сипатын талдау үшін, нақтылай айтсақ, денотаттық және коннотаттық аспектідегі көрінісіне талдау жасау үшін эмоционалды лексика деп танытын сөздер тобына жататын тілдік бірліктердің бірнешеуін мысал ретінде келтірейік. *Ыржаңдау* сөзінің денотаттық компоненті – күлу, ал коннотаттық компоненті – жағымсыз эмоция (жақтырмау, ұнатпау, қостамау). *Шапылдау* сөзінің денотаттық компоненті – ұрсу, ал қосымша үстелетін коннотаттық компоненті – жағымсыз эмоция (жақтырмау, ұнатпау, жек көру). Бұл келтірілген мысалдардан эмотивті мәннің денотаттық мағынада да, коннотаттық мағынада да берілетіндігін байқауға болады. *Ыржаңдау, шапылдау* тілдік бірліктерінің жоғарыда мысалға келтірілген мысалдардан айырмашылығы эмоцияны немесе эмоциялық процесті атау, я болмаса білдіру емес, оларды бейнелеу.

Арсалаңдау сөзінің денотаттық компоненті – жүру, ал коннотаттық компоненті – жағымды эмоция (ұнату, сүйсіну). *Ит* сөзінің денотаттық мағынасы – үй хайуаны, ал осы тілдік бірлікті адамның мінезіне байланысты қолданатын болсақ, ол мағынаның үстіне қосымша жағымсыз реңк үстеледі. Мысалы,

– *Апыр-ай, бұл итке басқа ат жетпегендей менің мініп жүрген атымда несі бар-ей!* (С. Мұратбеков). Бұл қолданыстағы *ит* сөзінің денотаттық компоненті – үй хайуаны, ал коннотаттық компоненті – жағымсыз эмоция (істеген ісін жақтырмау, ренжу, ұрсу). Коннотацияның бойында денотаттық мағынаға қосымша белгіні білдіретін қасиет те бар. Келтірілген мысалда сөйлеуші *ит* сөзінің номинативті негізгі қасиеттерін (денотатты) негізге ала отырып, оны адамға қатысты қолданып, оған өзінің эмоциясын үстеп, жағымсыз реңк беріп тұр.

Қорыта келгенде, жоғарыда талданған тілдік бірліктерді эмоционалдық лексика құрамында қарастыра отырып, ол лексиканы іштей үш топқа топтастыруға болады:

Эмоцияны атайтын лексикалық бірліктер: *қорқыныш, қуаныш, сағыныш, қайғы, мұң, таңданыс, ашу, әжуа, үрей, қорқу, қынжылу, елегізу, таңдану, сүйсіну, мазасыздану, мақтану* т.б.

Эмоцияны білдіретін лексикалық бірліктер: *тамаша, гажап, аттең, аттеген-ай, алақай, бәрекелді, оһо, қап, піш* т.б.

Эмоцияны бейнелейтін лексикалық бірліктер: *ыржалаңдау, шапылдау, арсалаңдау* т.б.

Эмоционалдылық денотаттық мағынада да, конотаттық мағынада да кездеседі. Эмоциялық мән кейбір сөздерде денотаттық, ал кейбірінде коннотаттық деңгейде көрінуі мүмкін. Коннотаттық мағына – эмоциялық, экспрессивтілік, бағалауыштық, эпикалық компоненттердің жиынтығы.

2.2 Эмотивтердің лексика-семантикалық өрісі

Қазіргі тіл білімі тіл құбылыстарын жүйелі түрде қарастыру, тілдік бірліктердің мағынасына деген қызығушылықтың артуымен ерекшеленеді. Лексикалық бірліктерді жүйелі зерттеу тіл бірліктерінің басын біріктіре алатын ортақ қасиеттерді тауып, оларға талдау жасау қажеттілігін де туғызды. Қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі – лексика-семантикалық өріс. Лексика-семантикалық өріс әлемнің тілдік бейнесінің маңызды элементтерінің, кез келген тілдің негізгі сипатын анықтайтын компоненттерінің бірі болып табылады. Лексика-семантикалық өріс өз алдына үлкен лингвистикалық проблема болып табылатын функционалды-семантикалық өріске кіретін бірліктердің бірі. Ол жөнінде қазақ және орыс тілдеріндегі эмотивті лексиканы салыстыра

зерттей отырып, лексика-семантикалық өріс тұрғысынан қарастырушы З. Ибадильдина: «Необходимо отметить, что лексико-семантическое поле (ЛСП) является одной из единиц моделей языка, функционально-семантическое поле (ФСП) – другой единицей, включающей первое. Проблема ФСП «эмотивность» является самостоятельной проблемой, ожидающей своего исследователя. Мы же рассматриваем категорию «эмотивность» на уровне ЛСП как одной из микросистем ФСП», – деп жазады [20, 74]. Эмотивтердің лексика-семантикалық өрісі ішінде олардың синонимдік парадигмаларын қарастырамыз. «Парадигматика – 1) Тілді жүйелі зерттеулерде тіл бірлігінің екі түрлі қатынасына (парадигматикалық және синтагматикалық) байланысты болатын екі аспектінің бірі; парадигматикалық қатынастарды зерттейтін тіл білімінің саласы; 2) Кең мағынада: тіл жүйесі лингвистикалық топтардың парадигмалар жиынтығы. Синтагматика (лингвистикалық процеске және текстке) қарама-қарсы қойылады» [56, 162].

Қазақ тіліндегі лексика-семантикалық категориялардың бірі – синонимия. «Синонимия – тілдік бірліктердің мағыналық жағынан жақындық қатынас түрлерін (синонимдерді) қарастыратын тіл білімінің саласы. Синонимдер тілдің барлық салаларында болады да, объективтік дүниедегі қасиеттерді бейнелейді. Қазақ тілінде лексикалық синонимдер (әдемі – сұлу – көрікті – келбетті – келісті) морфологиялық (тершең – терлегіш; ашушаң – ашуланғыш – ашуланшақ), синтаксистік синонимдер (есіктен шықты – есік арқылы шықты; жиналысқа жиі қатысады – жиналыстан сирек қалады), фразеологиялық (көзді ашып-жұмғанша – қас пен көздің арасында; зәресі ұшты – төбе шашы тік тұрды), сөзжасамдық (бейкүнә – күнәсіз) кездеседі» [7, 346]. Синонимдер тілдегі кейбір ұғымдардың, процестердің дәл және көркем бейнеленуін қамтамасыз ететін құралдардың бірі. Синоним сөздер бір ғана ақиқат шындықты көрсетіп, бір ғана ұғымды білдіреді. Синонимдер бір ғана ұғымды білдіргенімен, олардың мағынасы бір-бірімен тепе-тең емес.

– *Қыс бойы ағам машина әкеп береді деп қуанып жүр еді (М. Мағауин).*

Жорға Күрең мәз болып отыр (С. Елубаев)

Эмотивтер лексика-семантикалық өріс ішінде өзара парадигмалық қатынасқа түседі. Парадигмалық қатынастардың мәнін эмотивтердің ұқсас белгілері мен қарама-қарсы мәндерінен табуға болады. Парадигма грек тілінен аударғанда үлгі, мысал деген мағына береді. «Парадигма (грек. *paradeigma* – үлгі, мысал) – 1) кең мағынада: бір-біріне қарама-қарсы қойылған, бірақ ортақ белгісі бар немесе ұқсас ассоциация тудырушы кез келген лингвистикалық бірліктер тобы;

Парадигматикалық қатынастар арқылы байланыста болатын тіл бірліктерінің жиынтығы; 2) Осындай жиынтықтың немесе топтың жасалу (құрылу) моделі мен схемасы; 3) тар мағынада: «морфологиялық парадигма» терминінің синонимі (бір сөздің тұлғалану жүйесі) болады. Бірліктер тобы қай жүйеге жататындығына қарай: морфологиялық, синтаксистік, лексикалық, сөзжасамдық парадигма болады. Бір объектіге не болмысқа (мағынаға, жағдайға, сөзге, сөз табына және т.б.) сай келетін тілдегі бірліктер бір парадигманы құрауы мүмкін» [56, 162]. Мысалы, *жылау, еңіреу, егілу, зарлау, боздау, аңырау, көзін сығымдау* т.б. Аталған лексикалық бірліктердің қолданыстағы мағыналық реңктеріне назар аударып көрейік.

Біраз жылаған соң Тана басылды да, беліндегі алжапқышыын шешіп алып, көзін сұртті (С. Мұратбеков).

Үй ішіндегілер «аһ» ұрып күрсініп, кемпірлер мен әйелдер көздерін сығымдай берді (С. Мұратбеков).

Апасы:

– Әй, балам... анаңды – деп еңірей бастаған еді (С. Мұратбеков).

Әпкем етегін қағып, сүріне-қабына орнынан тұрды да, мені құшақтап аңырап қоя берді (М. Мағауин).

Кез келген жүйелік-құрылымдық бірлестік сияқты өрістің де белгілі құрылымы бар. В.А. Звегинцев: «Синонимами обычно называются слова с близким, но не тождественным значением. Как правило, синонимы, имеют общее ядро значения, имеют разнообразные расхождения в значении. Эти своеобразия в их значении и экспрессии ярче всего обнаруживаются тогда, когда мы убеждаемся в полной неуместности употребления одного из синонимов там, где другой вполне уместен (это один из примеров стилистического эксперимента)», – деп жазады [52, 45]. Яғни синонимдердің біреуі доминант мағынаға ие болады, ал адамның эмоциялық күйін дәл жеткізе білу үшін синонимдік қатардағы сөздердің сол ситуацияға лайықтысы ғана таңдалады. Доминант сөздер туралы М. Белбаева: «Мәндес сөздер тобының ішінен мағынасы жағынан айрықша көзге түсіп, сол топтағы сөздердің барлығына бірдей ортақ, күллісінің жалпылама мағынасын ашық-айқын аңғартатын сөз доминант сөз (тірек сөз) деп аталады. Доминант сөз синонимдік қатардағы сөздердің ішіндегі жалпы халықтық тілде ең жиі қолданылатын, стильдік мәні бейтарап сөз болуы тиіс», – деп жазады [16, 31]. *Қорқу* синонимдік қатардағы доминант мағынаға ие эмотив, ал ол қатарға кіретін *сескену, үрейлену, шошу* сияқты синонимдер ситуацияға және эмоцияның әлсіз болмаса күштілігіне байланысты, сондай-ақ, стильдік мақсатта қолданылады. Мысалы,

Отар әуелде сәл сескеніп қалды да, қырындап маяға таяды (С. Мұратбеков).

– Әлгі кімнен... сонымен кездесіп қалудан **қорқады**, – деп ойлады Едіге (М. Мағауин).

Қыз үрейі ұшып қалшылдап, көзі шарасынан шығып, екінші қолымен кабинаның есігін қармай берді (С. Мұратбеков).

*Әйелдер жағыз **зәрулері ұшып**, шектерін тартты (С. Мұратбеков).*

Эмоцияның туу себебі, қарқындылығы өмірдегі түрлі ситуацияға, оны адамның қабылдауына, сезінуіне байланысты әр түрлі болады. Кейбір эмоциялар адам оны сана сүзгісінен өткізгеннен кейін туындаса, кейбір эмоциялар ситуацияға байланысты аяқ-астынан туындайды. Мысалы өкіну, сағыну, азғыру, арбау сияқты эмоциялар аяқ астынан туындамайды, көп жағдайда болған оқиғаны ой елегінен өткізгеннен кейін барып пайда болады. Ал бірқатар эмоция аяқ астынан туындайды. Төмендегі мысалдардан ортақ мағынасы ұрсу болғанымен *зеку, ақыру, бұлқан-талқан болу, жер-көкті жұлду, жеті қабат жердің астына батыру* сияқты түрлі лексико-фразеологиялық бірліктермен, түрлі реңкте берілген эмоцияның барлығының аяқ астынан туындағанын аңғаруға болады. Мысалы,

Апам шошып кетті:

– *Тәйт әрі, осы жеті түнде шанасы не-ей, мынаның. Бірдеңе көрінер мынаған, елден ерекше, – деп **ұрсып берді** (С. Мұратбеков).*

Не істерін білмей қипақтай бастаған Танаға:

– *Бол тез, киін, – деп **зекіді** (С. Мұратбеков).*

– *Қой енді! – деп **ақырып жіберген** Ұзақ ұшып тұрып сандық үстіндегі пышақты жұлып алды (С. Мұратбеков).*

– *Шелек қайда, апа? Суды мен әкелем, – деген. Сол-ақ екен, апасы аяғымен от басып алғандай **бұлқан-талқан боп, жер-көкті жұлып ала жөнелді** (С. Мұратбеков).*

*Тананы **жеті қабат жердің астына әлдене батырып, әлденеше суырып алды**. Тәрбие көрмеген, тексіз, жұрағатсыз... небір ауыр сөздер атылған оқтай құлақтан зу-зу етіп өтіп жатты (С. Мұратбеков).*

Бұлқан-талқан боп, одан *жер-көкті жұлып ала жөнелу* тілдік бірліктері арқылы эмоцияға үдемелі сипат беріліп, сөйлемнің экспрессиялық реңкі күшейтіліп тұр. Эмоцияның күштілігін көрсетіп тұрған *жеті қабат жердің астына әлдене батырып, әлденеше суырып алды* тіркестері автордың әсері мол күшті тілдік бірліктерді тандап алып, психологиялық күйді оқырман жүрегіне жеткізу мақсатынан туындаған шығармашылық ерекшелік.

Синонимдік қатардағы сөздердің біреуі сол мағынаның өзегі (ядросы) болып табылады, ал қалған тілдік бірліктер сол мағынаның түрлі реңкін, қарқынын білдіру мақсатында жұмсалады. Бұл жөнінде З. Ибадильдина: «Как и всякое системно-структурное объединение, поле имеет определенное строение, предполагающее прежде всего выделение ядра и периферии исследуемого множество языковых средств. При выделении ядра семантического поля необходимо исходить из того, что этот компонент, во-первых, наиболее полно, ярко, однозначно выражает определенное категориальное значение, лежащее в основе данного семантического поля, и во-вторых, наиболее частотен по сравнению с другими компонентами и обязателен для данного ЛСП», – деп жазады [20, 75]. Төмендегі сөйлемдерде органикалық қажеттіліктері өтелмей қалған, яғни жағымсыз эмоциялық процесс кезіндегі адамның психикалық күйін білдіретін *ашулану*, *ызалану*, *түсін суыту*, *ызаға булығызу*, *күйіп-пісу*, *жарылып кете жаздау*, *қаны қайнау* сияқты лексико-фразеологиялық бірліктер арқылы берілген эмоциялық жағдай суреттелген. Бұл тілдік бірліктердің мағыналық өзегі *ашулану* лексемасында, басқа тілдік бірліктер ашудың түрлі реңкін, эмоцияның әлсіз, орташа, жоғары қарқынын бейнелеу үшін жұмсалған. Бұл жерде *түсін суыту* тілдік бірлігі арқылы эмоцияның төменгі деңгейі көрініс берсе, *ашулану*, *ызалану* орта деңгейінен ал *ызаға булығызу*, *күйіп-пісу*, *жарылып кете жаздау*, *қаны қайнау* адам эмоциясының күштілігін көрсетеді.

Мысалы,

– *Құрбым, сіз семьялы адамсыз ғой, мұныңыз жарамайды, – деді бір күні қыз түсін суытып (С. Мұратбеков).*

– *Ақымақ емес пе. Мен қояр да қоймаған соң ақыры ашуланды (М. Мағауин).*

Трактор участоктің арғы басына жетіп бір-ақ тоқтады. «Тоқтаған жерін, мына ақымақтың, – деді Отар ызаланып (С. Мұратбеков).

«Қап түнде қолға түспей кеттің, әттең...» деді іштей Әзберген ызаға булығып (С. Елубаев).

Жол бойы Ұзақ күйіп-пісіп, ызаланумен болды (С. Мұратбеков).

Оңаша сөйлесіп отырғандардың дауыстарын танығанда жарылып кете жаздады (С. Мұратбеков).

Жорғаның жымсиган күлкісінің астарын сезген Шәріптің ызадан қаны қайнап кетті (С. Елубаев).

Бұл синонимдік қатардағы тілдік бірліктердің барлығы адамның көңіліне біреудің іс-әрекеті, мінез-құлқы, сөзі жақпай қалғанда көрсе-

тетін жан дүниесінің қарсылығы, ол қарсылықтың ауыр сөз, ағзаның физиологиялық өзгерісі арқылы сыртқа шығуы.

Белгілі бір эмоциялық құбылысты жан-жақты сипаттап көрсету үшін синонимдер сөйлемде бір-біріне ынғайластырылып та қолданыла береді. Көркем әдебиет тіліндегі, ауызекі сөйлеу тіліндегі, публицистикадағы мұндай қолданыс эмоциялық-экспрессивтілік реңкті күшейтіп, ойды тыңдаушыға анағұрлым әсерлі, анағұрлым терең жеткізуге ықпал ететін көркемдік тәсілдердің бірі. Мысалы,

«Қартқожа талай қынжылғанда, бар ынтасымен намазды бажайына келтіріп оқып, құдайға жалбарынып көрді; одан қала берсе пайғамбардан, шадиярдан, әулие, машайықтардан медет те тілеп көрді» (Ж. Аймауытов).

Эмоционалды мағынаның реңкін күшейте түсу үшін эмотивті синонимдерді жеке қолданғаннан қатар қолданған әлдеқайда әсерлі. Қазақ тілінің синонимге бай, эмоцияны білдірудің, бейнелеудің тілдік тәсілдерінің де сан қырлы екендігін келтіріліп отырған тілдік деректерден де байқауға болады. Мысалы,

Брысбек со күлген бойда тұрып кете берді, Көлбай кереннің күркесінің алдынан өтіп бара жатып, кілт тоқтады да:

– Уа, Көлеке, ашуланып, тұлданып кімді қиратасың. Қой ондайыңды! Жұр, бірге отырып шай ішелік, ағайынбыз зой, – деді айқайлап сөйлеп. – Тату болайық. Бір қатын ортамызға сыйып жүрер. Қайта сенің Әпішің бар зой, ал мен байғұста ондай Әпіш те жоқ (С. Мұратбеков).

– Өтірік десең өзінен сұра, – деді қолма-қол жуасып, жасып қалған Кенжек төмен қарап (М. Мағауин).

Жұрт көңілін айрандай ұйытып, мұңды, зарды төгіп, тұңғыық терең қараңғыны одан арман шымыратқандай... (І. Жансүгіров).

Эмоцияны білдіретін, бейнелейтін лексикалық және фразеологиялық синонимдік бірліктер сөйлем ішінде, сөйлеу процесінде қатар да қолданыла береді. Ойда айтылатын эмоциялық реңкті бояуын солғындатпай жеткізу үшін тұрақты тіркестер үлкен қызмет атқарады. Олар қолданыста қатар келген бірнеше синонимнің алдыңғысы болады да, соңғысын анықтап, мағынасын күшейтіп отырады. Мысалы,

Жанайды адам гұрлы көрмегені, менсінбегені сөйлеген сөз, көзқарасынан білініп-ақ тұрды (С. Мұратбеков).

Әйтеуір бір қатты онық жеу, өкіну болатын сияқты көрінеді де тұрады (С. Мұратбеков).

Әйтеуір аяқ асты өз теріме өзім симай, тырыса қалғаным (С. Мұратбеков).

Лексикалық синонимдерден гөрі фразеологиялық синонимдерді қолдану сөз әсерін күшейте түседі, *менсінбеді* дегеннен *гөрі адам зұрлы көрмеді* деу, *ашуланды* дегеннен гөрі *қаны қайнап кетті* деу, *қорықты* дегеннен гөрі *үрейі ұшты* деу, *ренжіді* дегеннен гөрі *көңіліне ауыр алды* деу, *қуанды* дегеннен гөрі *мәз-мейрам болды* деу, *ұялды* дегеннен гөрі *жер болды* деу, *тырысып отыр* дегеннен гөрі *терісіне сыймай отыр* деу әлдеқайда әсерлі екендігі даусыз.

Эмоционалды мағына беретін синоним сөздер тілде қосарланып та қолданылады. Олар қосарланып қолданылғанда сөйлемде айтылатын ойдың, білдірілетін ұғымның мағынасы кеңейе түседі. Мысалы,

Мұнан ары Дәнеш ештеңені ойланбастан, бәрін ашу-ызамен істеді (С. Мұратбеков).

Ұйықтап жатыр деген Қамар жеңгейім ағаш төсек үстінде басын көтеріп отыр. Қолында әбден сарғайған, шет-шеті тозған күйеуінің суреті, соған қарап сөйлеп отыр. Қарсы алдында күйеуінің өзі отырғандай өкпе-назын айтып отыр (С. Мұратбеков).

Жоғарыда келтірілген зерттеушілердің еңбектерінде синонимдік қатардың ішінде бір сөздің немесе тіркестің негізгі болатындығы туралы пікір айтылады. Ол еңбектерде синонимдік қатарға қатысты *доминант* (А.Н. Гвоздев), лексика-семантикалық өріске қатысты *ядро* (З. Ибадильдина) терминдері қолданылады. З. Ибадильдина зерттеу жұмысында адамның белгілі бір эмоциялық күйін білдіретін *таңдану* сөзінің семантикалық ерекшелігі мен сөз табы ретіндегі құрылымына талдау жасайды. Қазақ тіліндегі таңдану жағдайына қатысты әр түрлі жағдаятқа орай *таңдану*, *таңырқау*, *таң қалу*, *қайран қалу* тілдік бірліктерінің қолданылатындығын айта келіп: «Ближнюю периферию ядра микрополя эмоции *таңдану* составляют глагольные и именные слова, дающие глобальное обозначение ситуации, т.е. это первичные предикаты эмоций с исходной категориально-эмотивной лексической семантикой типа *таңдану*, *таңырқау*, *гажаптану*, *ажаптану*, *таң қалу*, *қайран қалу* и др.», – деп жазады [20, 75]. Әр зерттеушінің еңбегіндегі талдауларға қатысты қолданылған терминнің де, айтылған ойдың да мәні түсінікті жеткізіліп тұр.

Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиұлы еңбегінде синонимдік қатардың ішіндегі негізгі ұғымды беретін сөз *тірек сөз* терминімен беріледі. Авторлар: «Синоним болып жұмсалатын мәндес сөздердің тобын *синонимдік қатар* немесе *синонимдік ұя* деп атайды. Синонимдік қатарға енген сөздердің ішінен бір сөз басқаларын мағына жағынан ұйыстыруға ұйытқы болатын тірек сөз деп таңдалынып алынады. Бұл тіл білімінде доминант (тірек сөз) деп аталады. Доминант сөз мәндес сөздерді мағыналық жағынан ғана топтастырып қоймайды, сонымен

бірге синонимдік қатарларды әліппе жүйесіне келтіру үшін де мәнді қызмет атқарады. Доминант сөзді дұрыс анықтап, белгілеп алмай синонимдерді тәртіпке келтіру мүмкін емес» [11, 109]. Төмендегі сөйлемдерде қолданылған ұялу, қымсыну, қуыстану, қысылу, жер болу эмотивтерінің ішінде тірек сөз әрине ұялу. Тірек сөз синонимдік қатардағы басқа сөздермен салыстырғанда мағыналық жағынан айқын, стильдік тұрғыда бейтарап, жалпы халыққа танымал болуы керек. Мысалы,

– *Кенжекеңнен ұялам, – деді қыз сәл бөгеліп барып (М. Мағауин).*

Қуланған кескінмен Тананың тұрған тұрысына, бас-аяғына қайта-қайта қарай берген. Қымсынған Тана да қызара күліп алақанымен оның көзін басты (С. Мұратбеков).

Келгеннен бері байыз табар емес. Өзінен-өзі қуыстана береді (С. Мұратбеков).

Ұзақ осы тұста ғана қатты қысылды (С. Мұратбеков).

«Апырай, әкем байғұс жер боп қалды-ау,ә», – деп қойды ішінен (С. Мұратбеков).

Сөйлемдерде қолданылған ұялу, қымсыну, қуыстану, қысылу, жер болу эмотивтерінің арасында логикалық бірлік бар. Ортақ мағына – істелген іс-әрекет, айтылған сөз т.б. байланысты жайсыз психологиялық күйді бастан кешіру. Бір синонимдік қатарға кіріп отырған ұялу, қымсыну, қуыстану, қысылу, жер болу эмотивтері мағыналық жағынан жақын болғанымен, қолданысы жағынан бірдей емес. Бұлар эмоционалдылық тұрғысынан алғанда дәрежесі жағынан бірдей емес. Ұялу эмотивінің эмоционалды деңгейі орта, стильдік мәні негізінен бейтарап, қымсыну эмотивінің эмоционалды деңгейі төмен, гендерлік сипаты басым, негізінен әйел адамдарға қатысты қолданылады, қуыстану мен қысылу эмотивтерінің эмоционалды деңгейі орта, ал жер болу эмотивінің деңгейі жоғары.

Белгілі бір іс-әрекетке, процеске немесе айтылған сөзге т.б. қатысты туған жағымды эмоцияны білдіретін ұнату эмотивінің синонимдік қатарына көңілі құлау, есі кету т.б. тілдік бірліктерді жатқызуға болады. Мысалы,

Әйтсе де кітабының басынан бір-екі жол оқыған соң ұнап кетті білем, көзі жайнап аттан түсе қалды (Ж. Аймауытов).

Отардың көңілі бұл жолы құдаға қатты құлады (С. Мұратбеков).

Енді, міне, әлгі қыз машинаның тез табылғанына қуанғандай қызара күліп кеп, қасына отырғанда, аңыра қарап есі кетті (С. Мұратбеков).

Эмоционалды құбылыстарға қатысты қолданылатын лексикалық және фразеологиялық синонимдер эмоцияның әр түрлі деңгейін, эмоциялық-экспрессивтік бояуының солғындығын немесе күштілігін білдіру үшін жұмсалады. Эмоцияны білдіру және бейнелеу үшін жұмсалатын синонимдік қатардағы сөздер ішінде доминант мағынаны эмосемалы сөздер иеленеді. Эмоционалды мағынаның реңкін күшейте түсу үшін синонимдік қатарға кіретін сөздер бір сөйлем ішінде немесе сөйленіс барысында жеке ғана қолданылып қоймайды, ыңғайластырылып та, жұпталып та, қосарланып та қолданылады.

2.3 Эмоционалды тілдік бірліктердің қарама-қарсы мағынасы

Антоним термині гректің *anti* «қарсы» және *onyma* «ат, атау» деген сөздерінен қалыптасқан. Тілдегі мағыналары бір-біріне қарама-қарсы сөздер антонимдер деп танылады. Антонимия құбылысы дегеніміз бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірліктердің семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия барлық тілдерге тән универсалды құбылыс. Барлық тілдердегі антонимдердің семантикалық және құрылымдық жіктелуінің ұқсастығы олардың қарама-қарсы мағыналарының жалпы құрылымына байланысты болады. Антонимияға адамның объективті дүниедегі заттар мен құбылыстар туралы ұғымдарды салыстыру және қарама-қарсы қабілеті негіз болды. Антонимияның психологиялық негізі адамның ой санасындағы контрастылы байланыстар болып табылады.

Тілдегі антонимия эмоционалды мәні бар сөздерге де тән. Заттың және құбылыстың негізгі және жалпы белгілері ұғым болып тек сөз арқылы ғана қалыптасады. Яғни сөзде заттың немесе құбылыстың ортақ белгілері мен айырықша белгілері жинақталып беріледі. Ұғым тілдегі сөздер арқылы жарыққа шығады. Сөз дегеніміз ұғымның материалдық көрсеткіші, шындық өмірдегі көрінісі болып табылады. Сөздің негізгі қызметі – заттар мен құбылыстардың, әрекеттің негізгі белгілерін атап, білдіру болып табылады. Бірақ тілдегі сөздердің барлығы бірдей логикалық ұғымды білдірмейді. Мәселен, эмоционалды лексика құрамында қарастырылатын одағай сөздер белгілі бір ұғымды білдірмейді, бірақ мағынаға ие. Мысалы, *қан, әттеген-ай* одағайларын алатын болсақ, оларда белгілі бір ұғым жоқ, бірақ өкіну мағынасын береді. Сондай-ақ, шылауларда да затты, құбылысты, әрекетті білдіретіндей ұғым жоқ болғанымен, олардың бірқатары басқа сөздермен тіркесіп, эмоционалды мағына тудырады. Мысалы, *сен-ақ десек, -ақ* демеулігі арқылы жақтыртпау мағынасы туып тұр.

Диалектикалық логика заңы бойынша сыйыспайтын ұғымдар, қайшылықты ұғымдар және қарама-қарсы ұғымдар бірін-бірі жоққа

шығарады. Болмыстағы қайшылықты ұғымдарды тануға тілде болымдылық және болымсыздық категориясы құрал ретінде қызмет етеді. Яғни, түрлі зат, құбылыс, қимыл және оның түрлі сапа белгілері шындық өмірден орын алған жағдайда олар тілден болымды түрде, ал олар шындық өмірден орын алмаған жағдайда болымсыз түрде көрініс табады. Ал қарама-қарсы ұғымдар тілде антонимдер деп аталады. Қарама-қарсы ұғымдар бегілі бір логикалық категориялардың шеткі екі мүшесі болып табылады. Ұғым логикалық, ал антонимия лингвистикалық категория болып табылады. Логикалық қайшылықты ұғымдар мен қарама-қарсы ұғымдарға қатысты айта кететін тағы бір мәселе, эмоционалды мағыналы сөздер арқылы берілетін қайшылықты ұғымдар бірін-бірі жоққа шығарумен ғана шектеліп, оның сапасына жаңа баға бермейді. Мысалы, *жылады – жыламады, күлді – күлмеді, абыржыды – абыржымады, алаңдады – алаңдамады* т.б. Яғни, келтірілген мысалдардан байқап отырғанымыздай қайшылықты ұғымдарымен қатар беріліп отырған *жылау, күлу, абыржу, алаңдау* эмотивтерінің сапалық ұғымы өзгеріп, оларға жаңа баға беріліп тұрған жоқ, тек ол құбылыстардың шындық өмірде болғаны және болмағаны туралы айтылып тұр. Бір сөзбен айтқанда, жоғарыдағы жұп құрып тұрған *жылау, күлу, абыржу, алаңдау* эмотивтерінің екі сыңарында да ортақ бір сапалық белгі бар. Бұл тілде болымдылық, болымсыздық категориясы арқылы көрінеді. Ал қарсылықты ұғымдар бірін-бірі жоққа шығарумен бірге олардың сапасына жаңа баға береді. Мысалы, *қайғыру – қуану, ренжу – сүйсіну* т.б. Қазақ тіліндегі *-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе* аффикстері арқылы жасалған *сүйді – сүймеді, күлді – күлмеді, жылады – жыламады, қуанды – қуанбады, шаттанды – шаттанбады* сияқты қайшылықты мағыналы эмотивтер антоним бола алмайды.

Эмоционалды сөздердегі антонимдік мағына қарама-қарсы сапалық ұғымдарды білдіретін немесе сапалық мәні бар сөздерге ғана тән болады. Эмоционалды сөздердің қарама-қарсылық сипаты тілдік таңбаның ассиметриялығына негізделген, яғни таза мәліметтік және эмоциялық қызметерге негізделеді. Яғни, эмоционалды антоним сөздерден жағымды және жағымсыз эмоциялардың қарама-қарсы мағыналары анық байқалып тұрады. Мысалы, *қайғы – қуаныш, реніш – сүйініш, қайғыру – қуану, ренжу – сүйсіну*. Эмотивті лексикалық антонимдердің көпшілігі зат есім мен етістіктен болса, эмотивті фразеологиялық антонимдердің көпшілігі етістіктен болады.

Лексикалық антонимдер сияқты фразеологиялық антонимдер де өз ішінде қарама-қарсы мәнде жұмсалады. Лексикалық антонимдерге қарағанда фразеологиялық антонимдердің эмоциялық бояуы басым

болып келеді. *Қайғыру* – *қуану* антонимдерін фразеологиялық бірліктермен беріп көрейік. Мысалы,

Қайғыру

қайғымен қан жұту

көкірегі шерге толду

шер жұту

жан дүниесі құлазу

сары уайымға салыну

Қуану

екі езуі екі құлағына жету

бөркін аспанға ату

қуанышы қойнына симау

жүрегі атиша тулау

жерден жеті қоян тапқандай болу

Қарама-қарсы эмоциялық құбылыстарды салыстыруда, оларды бір-бірімен қарсы қойып шендестіруде антонимдер айрықша қызмет атқарады. Олардың ойды ашық, айқын етіп көрсететін мағыналық реңкі, белгілі бір сөздермен тіркесу, тіркесе алмау мүмкіндігі контексте ғана көрінеді. Ғ. Мұсабаев қазақ тіліндегі антонимдік контекстің төрт түрін атап көрсетеді. Олар:

1. Антонимдердің бір сөйлем ішінде қатар қолданылуы.

2. Антонимдердің іргелес сөздерде қолданылуы.

3. Бірнеше антоним сөздердің бір сыңары одан кейін берілуі.

4. Антонимдерді аралас қолдану [14, 35].

Айтылатын ойдың эмоциялық бояуын күшейту мақсатында антонимдер бір сөйлемнің ішінде қатар да қолданыла береді. Мысалы,

– *Ия, тақсыр жеңеше, не бұйырасыз?*

– *Сені бастық ауылға келсін деді.*

– *Не шаруасы бар екен?*

– *Білмедім.*

– *Е, онда кейін өзі келгенде айта жатар.*

– *Жоқ, Ырысбек қарағым, бүгін жетсін деді.*

– *Неге шақырғанын айтыңыз, бәлкім, көңіліме қонса жүріп те кетермін.*

– *Өкіл екеуінің сөзіне қарағанда сені сайламақ.*

– *Мына мені ме?*

– *Иә сені.*

Ырысбек ысқырып жіберді.

– *Жоқ, жеңеше, басқасына көнсем де онысына көне алмаспын.*

Бригадирлігін желкемнің шұңқыры көрсін... Апырымай, а, мына мен, Ырысбек бригадирмін, ха-ха-ха... күлейін бе, жылайын ба?.. Ха-ха-ха... (С. Мұратбеков).

Тілде адамның жан дүниесінің сырына, түрлі эмоциялық күйіне байланысты философиялық ой, түйін, тұжырым түрінде келетін антонимдік контекстер де кездеседі. Мұндай контексте антоним сөздер сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады. Тілде осындай контекстердің қатарласып, жарыса қолданылу фактілері жиі ұшырасады. Олар

көбінесе нақыл сөздерде, фразеологиялық тіркестерде, поэзиялық туындыларда кездеседі. Мысалы,

Ашу – дұшпан, ақыл – дос;

Шабыспақ – оңай,

Табыспақ – қиын (Мақал).

Эмоционалды сөздердегі антонимдік мағына сөйлем ішінде барынша ашылады, олардың эмоционалдылығы ерекше сипат алады. Яғни олар тек қарама-қарсы қойылып қоймайды, сонымен бірге контексте эмоционалды мағынаны күшейту, толықтыру, нақтылау қызметтерін де атқарады.

2.4 Фразеологизмдердегі эмоционалдылықтың көрінісі

Фразеология термині белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы деген мағынамен қатар, тіл білімінің фразеологизмдерді зерттейтін саласы деген ұғымда да қолданылады. І. Кеңесбаевтың авторлығымен шыққан «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» қазақ фразеологиясына ғана емес, қазақ тіл біліміне қосылған елеулі үлес. Аталған сөздіктегі қазақ тілінің фразеологизмдері туралы жазған мақаласында І. Кеңесбаев фразеология туралы: «Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын лексикология деп атайтын болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін тіл білімі саласын фразеология деп атау әбден орынды», – деп жазады [57, 589]. Қазіргі қазақ фразеологиясы – зерттелген қырына қарағанда зерттелмеген тұсы әлі де көп тіл білімінің бір саласы. Автор аталған еңбегінде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің теориялық мәселелерін де жан-жақты қарастырып, болашақ ғылыми-зерттеу жұмыстарына бағдар боларлық ғылыми пікірлер айтқан. Қазақ тілінің фразеологиясын зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болмасын өз зерттеу жұмыстарында бұл еңбекті басшылыққа алады.

Қазіргі қазақ тіл білімінің бір саласы ретінде танылып отырған фразеология – құрылымы мен құрамы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын бейнелі тұрақты тіркестердің қазіргі жай-күйін және тарихи қалыптасуын зерттейді. Фразеология жеке лингвистикалық пән ретінде ХХ ғасырдың 40 жылдары қалыптасты. Фразеологияның теориялық негізін қалаушылар ретінде француз ғалымы Ш. Баллиді, Ресей академигі В.В. Виноградовты атауға болады. Ә. Болғанбайұлы мен Ғ.

Қалиев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбекте: «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалып жататын белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы», – деп жазады [11, 187]. Фразеологизмдерге тән бұл белгілер үнемі бір-бірінен айқын ажыратыла бермейді. Сондықтан фразеологизмдерді топтастыру тіл біліміндегі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Орыс тіл білімінде де, қазақ тіл білімінде де академик В.В. Виноградовтың классификациясын негізге алып бөледі.

Адамның эмоциясын жеткізуде жиі қолданылатын тілдік құралдардың бірі – фразеологизмдер. Тіл білімінде соңғы жылдары жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары этностың өткендегі өмір сүру тәжірибесі мен қазіргі болмысының табиғаты, рухани құндылықтарының көрінісі тілдің түрлі салаларында әсіресе, лексикалық және фразеологиялық құбылыстарда кездесетінін дәлелдеп отыр. Осыған орай тіл біліміндегі соңғы жылдары жазылған ғылыми-зерттеу жұмыстары тілдегі ұлттық рухты, ұлттық ерекшелікті, мінез-құлықты танытуға негізделген. Қазақ халқының өткені мен бүгінін танытатын лингвомәдени дерек ретінде тілдегі фразеологизмдер де түрлі қырынан қарастырылуда. Қазақ тіл білімінде фразеологияны ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі нысаны ретінде алған ғалымдар Ө. Айтбаев «Аудармадағы фразеологиялық құбылыс» (1975), Г. Смағұлова «Фразеологизмдердің варианттылығы» (1996), «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» (1998), С.К. Сатенова «Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты» (1997), Ж. Қоңыратбаева «XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер» (2002), Г. Сырлыбаева «Қазақ тіліндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалары» (2006), Б. Нағасбекова «Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің көпмағыналылығы» (2010), Қ. Қалыбаева «Салыстырмалы түркі фразеологиясы (Қыпшақ тобындағы тілдердің материалдары бойынша)» (2010), Б. Жұбатова «Қазақ тіліндегі араб-парсылық кірме фразеологизмдер» (2010) өз еңбектерінде зерттеу нысанына қатысты кейбірінде шолу, кейбірінде жанама түрде болса да фразеологизмдердің эмоционалды бояуына, экспрессивті қызметіне назар аударады. Аталған авторлардың фразеологизмдерді түрлі аспектіде қарастырған зерттеу жұмыстарындағы эмоционалды реңкті тұрақты тіркестерге қатысты мәселелерді қозғаған тұстарына тоқтала отырып, айтылған пікірлер мен жасалған талдауларға қатысты қысқаша шолу жасап, өз ой-тұжырымдарымызды білдірмекпіз.

Қазіргі тілдік қорда қолданылып жүрген фразеологизмдердің бірі тобы адам эмоциясына қатысты. Адам эмоциясына қатысты фразео-

логиздердің бір тобы жеке тұрып адамның түрлі көңіл-күйін білдіретін болса, енді бір тобы контекс ыңғайына қарай эмоциялық реңкке ие болады. Біреудің қорыққандығын айтқымыз келсе *жүрегі ұшты, зәресі ұшты, үрейі ұшты, иманы қапты, көзі шарасынан шықты, көзі алақандай болы, жүрегі тас төбесіне шықты, зәресі зәр түбіне кетті, жаны мұрнының ұшына келді*, деген фразеологизмдерді, ал біреудің қатты таң қалғандығын *аузын ашып, көзін жұмды*, рахаттанғанын *айызы қанды*, қуанғанын *екі езуі екі құлағына жетті, жерден жеті қоян тапқандай болды*, құмартқанын *аузының суы құрыды, аузынан суы ақты, аузынан сілекейі шұбырды*, ұялғанын *кірерге тесік таппады, бет моншағы үзілді, беті күйді, бетінен оты шықты, құлағының ұшына дейін қызарды, жүзі шыдамады, жер шұқыды*, үрейленгенін *төбе шашы тік тұрды*, өкінгенін *санын соғып қалды* фразеологизмдері арқылы білдіреміз. Бұлардың барлығы ана тілінің шексіз байлығын, фразеологизмдердің эмоциялық реңк жасаудағы орамдылығын көрсетеді. Фразеологизмдер сойлем ішінде қолданылғанда стильдік ерекшелікті, эмоциялық реңкті айқын көрсетуге қызмет етеді. Мысалы, *қуанды* деген сөз бен *екі езуі екі құлағына жетті* фразеологизмінің, *қорықты* деген сөз бен *жүрегі тас төбесіне шықты* фразеологизмінің, арасында мағыналық сәйкестік болғанымен, бұл сәйкестік толық балама бола алмайды себебі *қуанды, қорықты* сөздерінде фразеологизмдердегідей экспрессивті реңк жоқ. Бұл жөнінде І. Кеңесбаев өз ойын былай тұжырымдайды: «Жеке сөз өздігінен барлық жағдайда ауыс, бейнелі мағынада жұмсалуды міндетті емес (басқаша айтқанда, сөздің бұл жерде факультатив қабілеті бар да, бірақ оның әрдайым сырттай көрінуі басты шарт емес). Ал фразеологизмнің бейнелі (дәлірек айтқанда, туынды) мағынада жұмсалуды – өн бойы кездесер қағида. ФЕ (ф. түйдек те, ф. тіркес те) т у ы н д ы мағынаны білдіреді де, сөз т ү б і р мағынаны білдіреді. Осыдан шығатын тағы бір түйін: ФЕ мен сөз бір-біріне баламалық байланыста емес, жанамалық қатынаста болады деген топшылауды қолдаймыз. Яғни белгілі бір ФЕ-нің ішіндегі сөздердің бірде-бірі дербес мағынаның референті бола алмайды. Басқаша айтқанда ФЕ құрамындағы белгілі бір компонент дербес мағынаны білдіре алмайды. Ал, жеке сөз өзінің референттік қасиетін сақтамауы мүмкін емес. Осыдан келіп, біраз ғалымдар ФЕ-нің мағынасын фразеологиялық мағына деп, сөз, еркін тіркес мағынасын лексикалық мағына деп атауды лайық көреді. Бұған келтірер үлкен дәлел: ФЕ тікелей мағынада емес, туынды мағынада ғана жұмсалады» [57, 597].

Бұл мәселе туралы С. Сатенова сөз бен оған мағыналас фразеологизмдердің қолданыс ерекшелігіне қатысты білдірген пікірінде фразео-

логизмдердің ойдың астарлы, бейнелі болуына ықпалын айта келіп: «...*іші өлген, сырты сау* қос тағанды фразеологиялық тіркесін «*қайғылы, уайымды, шерлі*» тәрізді лексикалық эквиваленттерімен ұйқасын, үйлесімін тауып ауыстырғанымызбен, фразеологиялық тіркес қолданысындағыдай әсерлі, сазды болуы және жаны күйзелген адамның сезім дүниесін соншалықты дәл жеткізуі екіталай болар еді», – деп жазады [58, 88]. Тілдік қордағы фразеологизмдердің дәстүрлі қолданысынан басқа, жекелеген авторлардың фразеологизмдерді, оның ішінде эмоционалды реңкті фразеологизмдерді де құбылтып қолдануы жиі болмаса да шығарма тілінде кездесіп қалатын құбылыс. Бұл жөнінде С. Сатенова: «...тұрақты сөз оралымдарын автордың өңдеп, құбылтып, контекске сай орынды қолдануы ең алдымен пайдаланып отырған фразеологиялық тіркеске өзгеше түр-сипат беріп, микротекстің мәнділігін арттырып, экспрессивін күшейтеді. Кейде тіпті тың бағытта қолданылып, мүлде жаңа мағына туындауы мүмкін», – деп қос тағанды фразеологизмдердің құрамындағы соңғы компоненттің басқа лексемамен ауыстырылып берілуіне дастандар жинағынан: «*Сыртым – бүтін, ішім шоқ*», – деген мысал келтіреді. Автордың пікірінше, сырттай жайдары көрінгенмен, іші толы уайым-қайғы ұғымындағы *сырты бүтін, іші түтін* фразеологиялық тіркесінің құрамындағы соңғы компонентінің өрістес, тақырыптас «*шоқ*» сөзімен ауыстырылуы ұйқасқа, эмоционалды-экспрессивті реңк беруге, бейнелілігін, мәнін арттыруға, фразеологизмге өзгеше сипат беруге негізделген [58, 88].

Ө. Айтбаев жоғарыда аталған еңбегінде фразеологизмдер және олардың зерттелу жайы, фразеологиялық бірліктердің қызметі және эмоционалды-экспрессивтік бояуы, фразеологизмдерді аудару мәселелері, бейнелі сөз тіркестерінің көркем шығармалардағы стильдік қызметі және оларды аударудың кейбір амалдары т.б. да мәселелерге назар аударады. Фразеологиялық бірліктердің эмоционалды мән беруі туралы: «Қандай тілде болмасын фразеологиялық единицалар астарлы, образды мағынада қолданылады. Олардың қай-қайсысында да мәнгерлеп, бейнелеп айту қызметі күшті. Кейбір жеке сөздердегі тәрізді, тұрақты сөз тіркестерінде де эмоционалды-экспрессивтік бояу мол. Көбіне осы өзгешелік басым. Яғни фразеологизмдердің көпшілігі айрықша образды, экспрессивті қызмет атқарады. Экспрессивтік-эмоционалды бояуы бұрыннан бойында бар фразеологиялық единицалар көркем қолданылып, сөйлеушінің адамзат, құбылыс турасындағы өз көзқарасын мәлім етеді. Экспрессивті тұрақты тіркестер сезімге айрықша әсер етеді», – деп жазады [59, 388]. Автордың пікірінше фразеологиялық тізбектердің құрамындағы сөздердің өзі

қатысқан тіркестегі мағынасында қолданылу шеңбері тар болады. Мысалы, *қуанышқа бөлену, шаттықа бөленудегі бөлену* сөзі осы аталған тіркестерде ғана кездеседі.

Г. Смағұлова: «Тұрақты тіркестер қазақ лексикасының ең өнімді бай қабатын құрайды. Осындай ұлан-ғайыр тілдік қордың ішінде кездесетін фразеологиялық факторлар табиғи тіл дамуының ажырамас көрсеткіші болуы керек. ...Жалпы фразеологизмдердің пайда болуы, жасалуы туралы сөз қозғалғанда осындай образдылықтың адамның жан-дүниесіне әсері, одан шығатын эмоциялық қорытынды үнемі тұрақты сөз тіркестерінің ерекшеліктерін айқындайтын талаптар екенін ескерсек, онда синоним фразеологизмдердің қатарларының өсуі мен кемуінің себептерін де іздеген жөн», – деп жазады [60, 93]. Автор фразеологизмдердің тақырыптық семантикалық түрлерінің ерекшеліктерін айта келіп, осылардың ішінде мағыналас фразеологизмдерді қалыптастыратын көбінесе көңіл-күй, яғни эмоциясы жоғары фразеологизмдер екендігіне тоқталады. Еңбекте *ашулану, ұрсу, ұру, төбелесу, жек көру, қызғану, күлу, жылау* сияқты тақырыптық семантикалық түрлерінің алты жүзден асатынын дәлелдейтін тілдік фактілердің бар екендігі айтылады. Тіліміздегі адамның көңіл-күйіне қатысты фразеологизмдердің бай қабатының болуы «ұлт тілінің ерекшелігі емес, ұлт болмысының ерекшелігі. Қазақ ұлты тым әсерленгіш, сыншыл. Түрлі теңеулер мен салыстыруларға келгенде қиыспайтын жерде қиысатын логика, ауыспайтын жерде ауыс қолданылатын метафоралық тіркестерден осындай ой түюге болады. Синоним фразеологизмдер арқылы ойымызды дәл, анық жеткізу үшін кей жағдайда мағыналас фразеологизмдердің көмегімен ситуация одан бетер айқындала түседі, айтайын дегенін сипаттау барысындағы дәлдік, бейнелегіштік, эмоциялық әсер, әрине, синоним фразеологизмдердің үлесіне тиеді» [60, 95].

Фразеологизмдер көркем әдебиет тілінің қажеттілігін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын танытатын ең күшті тілдік құралдардың бірі болып есептеледі. Тілдің әдебилігінің сипаттарының бірін, әдеби тілдің даму кезеңдерінің көркемдік ерекшеліктерінің бірін фразеологизмдер танытады. Көркем проза тілінде кейбір сөйлемдердің өлең жолдарындағыдай ұйқасып келетін ерекшелігі туралы «Қазақ прозасының тілі» еңбегінде Е. Жанпейісов, «Қазақтың халық прозасы» атты еңбегінде С. Қасқабасов арнайы тоқталады. С. Қасқабасовтың пікірінше «ешбір жанр саф алтындай таза күйінде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемделу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап кірігеді» [61, 22]. Ж. Қоңыратбаеваның зерттеу жұмысында ХХ

ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдердің жалпы сипаты, тақырыптық-семантикалық, кезеңдік-құрылымдық, стилистикалық қолданыс ерекшеліктері қарастырылады. Автор ХХ ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдерді жалпы мағынасына қарай және ұйытқы болатын сөздерге қарай тақырыптық топтарға жіктейді. Фразеологизмдерді жалпы мағынасына қарай: 1) Адамды сипаттайтын фразеологизмдер; 2) Алғыс және қарғыс мәнді фразеологизмдер; 3) Қоғамдық-әлеуметтік факторға байланысты туындаған фразеологизмдер; 4) Діни наным-сенімге, салт-дәстүрге байланысты туындаған фразеологизмдер; 5) Өлшемдік ұғымдарды білдіретін фразеологизмдер; 6) Табиғат құбылыстарына байланысты фразеологизмдер деп бөле отырып, кейбір фразеологизмдер мағынасы жағынан бірнеше топқа қатысты болатындықтан, оларды мұндай тақырыптық топтарға бөлудің шартты екендігін ескертеді. Дегенмен де белгілі бір топтағы сөздердің мағыналық жағынан іргелес екенін де жоққа шығаруға болмайды. Автор фразеологизмдердің бейнелі, синонимді табиғатын көркем шығарма тілінің стильдік, стилистикалық сипатымен байланысты қарастырады. Еңбекте адам эмоциясына қатысты фразеологизмдер бөлек аталып, арнайы қарастырылмағанымен, адам сезімдерін, ішкі психологиялық халін, әсерлері мен ойларын нақтыландыру амалы ретінде қолданылған *әзірейіл шеңгелі тигендей, ұрмақтың отына жылынғандай, у жеген қасқырдай* фразеологизмдеріне талдау жасалады.

Ж. Қоңыратбаева фразеологизм сыңар-ларының дағдылы орнын алмастырып, инверсия жасау тәсілін ХХ ғасыр басындағы қазақ жазушыларының тілінде ең бір өнімді жұмсалған құбылыс ретінде қарастырады. Автор еркін тіркестерге тән мұндай тәсілдің фразеологизмдерде қолданылуын трансформацияға түсуден гөрі өлең сөздің шарттарына байланысты деген тұжырым жасайды. *Біза болды, кектенді* мағынасында жұмсалатын *тісін қайрау* фразеологизміне қатысты

«Босағама бір келер күні болса,
Көремін!» – деп *қайраған* күйеу *тісті* («*Кім жазықты*») 34 б),

деген мысал келтіріп, «Көріп отырғанымыздай, сөздердің бұлай орын ауыстырып келуі фразеологизмге стильдік те, мағыналық та өзгеріс беріп тұрған жоқ. Сондықтан біз де фразеологизмнің бойындағы бұл секілді өзгеше қолданыстарды өлеңнің ырғағын, әуезділіктің «шырқын» бұзбау, тармақтарының үйлесімді ұйқасын сақтау қажеттілігінен туған, яғни өлең шартынан болған құбылыс деп түсінеміз. Қазақтың алғашқы қара сөз үлгілері деп есептелетін ХХ ғасыр басындағы

көркем прозаның бойында өлең сөзінің кездесіп отыратыны белгілі жайт», – деп жазады [62, 22].

Қазақ тілінде белгілі жағдайға байланысты адамның ішкі жан-дүниесінің күйін білдіретін *әр түрлі қиялға түсірді, ойға қалдырды* мағынасында қолданылатын *ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті* фразеологизмі бар. Автордың пікірінше С. Торайғыровтың «Қамар сұлуындағы» *ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті* фразеологизмінің *ойы онға, ақылы алтыға бөліну* түрінде қолданылуы (*Ойы онға, ақылы алтыға бөлініп әуреленіп жүрген кезінде, Ахметтен тағы хат алды* (88 б) жазушының жеке шығармашылық мақсатынан туындап отыр. Ол мақсат – халық тілінде әбден қалыптасып, тұрақталған құбылыстың жаттанды, үйреншікті қалыбын бұзу арқылы ойды күшейту, тұрақты тіркеске өзгеше оң жамау, басқаша реңк беру. «Бұл тәсілдердің алғашқы қазақ прозасы тіліндегі нақты көрінісі – эмоционалды-экспрессивті қызмет атқару» [62, 25].

Фразеологизмдер мән-мағынасы жағынан бір-біріне синоним болып жұмсалыумен қатар, бір-біріне қарама-қарсы болып та қолданылады. Тіліміздегі мағыналары қарама-қарсы мәнде жұмсалатын тұрақты тіркестер фразеологиялық антонимдер деп аталады. Қазақ тіліндегі фразеологиялық антонимдерді екіге бөліп қарастырған Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиевтің ұстанымына сүйене отырып эмоциялық реңкті фразеологиялық антонимдерді де екіге бөлуге болады деп ойлаймыз. Бірінші түрі эмоциялық реңкті фразеологизмдердің өз ішіндегі компоненттерін басқа сөздермен алмастыру арқылы жасалады. Мысалы, *бетінен оты шықты* (қызарды, қысылды, ұялды) – *беті бүлк етпеді* (ұялмады, бедірейіп тұрды, арсыздығын көрсетті), *үміт етті* (күдерін үзбеді, дәме қылды) – *үмітін үзді* (күдерін үзді, болады-ау деген ойынан шықпады) т.б.

Екінші түрі құрылым-құрылысы жағынан мүлдем бөлек эмоциялық реңкті фразеологиялық антонимдер. Мысалы, *соры сорнадай қайнады* (бақытсыздық тап болды, қасіретке ұшырады) – *көзі ашылды* (сордан арылды, жолы ашылды, қолайлы жағдай туды), *сабыр етті* (шыдам, төзім білдірді, асығыстық жасамады) – *дегібірі қалмады* (шыдамсызданды, асып-састы) т.б. Қазақ тілі тек эмоционалды реңкті ғана емес, бұдан басқа да қарама-қарсы мәнді фразеологизмдерге өте бай. Бұл тілдегі сан алуан стильдік қолданыстармен тығыз байланысты. Лексема көлемінде қарастырылатын антонимия құбылысын фразеологизмдердің ауқымында қарастыру жан-жақты зерттеуді, ерекшеліктерін ашуды қажет ететін тың мәселе.

Г. Сырлыбаеваның «Қазақ тіліндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалары» атты кандидаттық диссертациясында тіліміз-

дегі қарама-қарсы мәнде жұмсалатын фразеологиялық антонимдердің жасалу жолдары, олардың лексикалық антонимдермен ұқсастығы және айырмашылығы, сондай-ақ контексте берілу сипаты мен стильдік, прагматикалық қызметі талданады. Қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалық қарым-қатынастарының семантикалық ерекшеліктері синонимия, полисемия құбылыстарымен байланысы негізінде ішкі мағына қарама-қарсылығы тұрғысынан айқындалады. Зерттеуші: «Қазақ тілінде *бағы жану – бағы жанбау, бас ию – бас имеу, көз ілдіру – көз ілмеу, селт ету – селт етпеу, ыңғайы келу – ыңғайы келмеу, кіріптар болу – кіріптар болмау, бүйірі шығу – бүйірі шықпау, сабыр қылу – сабыр қылмау, сөз беру – сөз бермеу* сияқты компоненттері бірдей сөздерден келіп, болымсыздық аффикстері арқылы жасалған жұптар ұшырасады. Біздіңше компоненттері бірдей сөздерден болған, тек сөз түрлендіруші жұрнақтар арқылы жасалған фразеологизмдерге антонимдік қасиет тән емес. *Бағы жану – бағы жанбау* деген фразеологиялық жұптар *бақытты – бақытсыз* деген мағынаны білдіреді. Мұндағы *бағы жану* фразеологизмі *бағы жанбау* деген фразеологизмнің мағынасын жоққа шығарады, бірақ адам халіне жаңа баға бермейді. *Бағы жану* деген фразеологизмге *сорлы* мағынасында жұмсалатын фразеологизм антоним ретінде жұмсалуды тиіс. Сонда, *бағы жану – соры арылмау* – фразеологиялық антонимдер болса, *бағы жану – бағы жанбау* қайшы мәнде қолданылып, тек бірін-бірі жоққа шығару қасиетіне ғана ие фразеологизмдер болып табылады», – деп жазады [63, 9]. Фразеологиялық антонимдерге қатысты бұл түйінді автордың антонимия құбылысына қатысты айтылған Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасов, Т. Әбдіғалиева т.б. да ғалымдардың «Антоним мен грамматикалық тәсіл арқылы жасалатын болымды-болымсыздық мағына бір емес. Оларды былайша салыстырып көрсетуге болады: Антоним: *сулы – құрғақ, көңілді – қапа, ал – бер, жақсы – жаман. Болымды-болымсыз: сулы-сусыз, көңілді – көңілсіз, ал – алма, жақсы – жақсы емес*» [64, 86], «Антоним сөздерге болымды, болымсыз мағыналы сөздер жатпайды: *барады, бармайды, таулы, таусыз* т.б.» [64, 66] сынды тұжырымдарын басшылыққа ала отырып жасағандығын байқауға болады.

Қорыта келгенде, адамның түрлі ситуацияларға байланысты туындап отыратын көңіл-күйі тілдегі фразеологиядан да өз көрінісін табады.

2.5 Эмосемалы фразеологизмдердің қызметі

Қазақ тіл білімінде фразеологияны ғылыми-зерттеу жұмыстарының негізгі нысаны ретінде алған ғалымдар І. Кенесбаев, Ө. Айтбаев,

С.К. Сатенова, Г. Смағұлова, А. Нұрмаханов, Ж. Қоңыратбаева, Г. Сырлыбаева, Б. Нағасбекова, Қ. Қалыбаева, Б. Жұбатова т.б. өз зерттеу нысанына қатысты кейбірінде шолу, кейбірінде жанама түрде болса да фразеологизмдердің эмоционалды мәніне назар аударады. Аталған авторлардың, атап айтқанда, І. Кеңесбаев, А. Нұрмаханов, Б. Нағасбекова, Қ. Қалыбаева, Б. Жұбатованың фразеологизмдерді түрлі аспектіде қарастырған зерттеу жұмыстарындағы эмоционалды реңкті тұрақты тіркестерге қатысты мәселелерді қозғаған тұстарына тоқтала отырып, айтылған пікірлер мен жасалған талдауларға қатысты қысқаша шолу жасап, өз ой-тұжырымдарымызды білдірмекпіз.

Қазақ тіл білімінде омонимия мен полисемия құбылыстары көбінесе жеке лексикалық бірліктерге қатысты қарастырылады. Егер тілдегі бір сөз алғашында тек бір ұғымды білдіру үшін қолданылған болса, кейіннен адам баласының өмірді тануы, білуі, сезінуі нәтижесінде ол сөздің мағына жағынан дамуы, бірнеше ұғымды білдіру үшін қолданылу құбылысы пайда болады. Әрине, ол сөздің мағына жағынан дамуына оның алғашқы, негізгі мағынасы тірек болады. Сөздің негізгі мағынасынан келіп, қосымша басқа да мағыналардың тууы адамның ойлау қабілетімен және уақыт факторымен тікелей байланысты екендігі даусыз. Тілдегі жеке сөздер сияқты фразеологизмдердің де кейбіреуі көпмағыналы болып келеді. Мысалы, Адамның жағымсыз эмоциясының басылуын *ашуы басылды* деген мағынаны білдіретін *зәрі қайтты* фразеологизмімен бейнелеп жеткіземіз. Бұл фразеологизм, сонымен қатар, бойдағы удың таралуын немесе қайтуын білдіру мағынасымен қоса, *Күннің зәрі қайтты* контекстінде табиғат құбылысына қатысты *жыли бастады* деген мағынада да қолданылады.

І. Кеңесбаев жеке лексикалық бірліктер мен фразеологизмдердің көпмағыналылығы турасында: «...полисемия мен омонимия құбылыстары әдетте жеке сөздердің төңірегінде көзге айқын байқалады. Ал, фразеологизмдерге келгенде бұл құбылыстар өзгеше реңкке түседі. Полисемия құбылысы әредік фразеологиялық тіркестер арасында байқалып қалады. Фразеологиялық түйдектерге келсек, олар омонимия құбылыстарын мүлдем бойына дарытпайды, тіпті полисемия құбылыстарының өзі де фразеологиялық түйдектер аясында кездесіп жарымайды», – деп жазады [57, 592]. Ә. Болғанбайұлы мен Ғ. Қалиевтің пікірінше: «Омонимия мен көп мағыналық (полисемия) құбылыстары негізінен жеке сөздердің арасында жиі ұшырасады. Ал фразеологизмдерге бұл құбылыс онша тән емес. Дегенмен, бұлардың арасында да ара-тұра кездесіп қалады. Әсіресе, омонимия құбылысы фразеологизмдерден сирек байқалады», – деп жазады [11, 202].

Тіл білімінде омонимия құбылысына қатысты түрлі көзқарастар бар. Зерттеушілердің көпшілігі мағына алшақтығын негізге алады. І. Кеңесбаев омонимия мен көпмағыналылықты ажыратуға қатысты өз ойын: «Біздің ойымызша, омоним болу үшін тек айтылуы бірдей келген тұлғалар ғана емес, жеке сөздердің де, фраземалардың да түп төркіні бөлек болуы қажет. Мәселен, *аузын ашты* тіркесінің «сөйлей бастады», «таң қалды» деген мағыналарынан басқа, ораза күні «кешкі астың алдынан дәм татты» деген діни мағынасы да бар. Ол алғашқы мағыналардан алшақ, кереғар жатыр. Осы тұрғыдан қарасақ, фразеологиялық тіркестер ішінде омоним табылмайды емес. Көптеген авторлардың омонимия ретінде қарастыратын құбылысының өзі осындай жарыса туған екі мағынаның ең алшақ типі. Бірақ, жоғарыда айтқандай, бұл тіркестердің түп төркіні біреу-ақ. Сондықтан осы типтегі жақындықты омонимия деп қарамай, полисемия деп білген жөн тәрізді. Әйтсе де мұның өзі әлі де ойлана, зерттей түсуді қажет ететін мәселе», – деп тұжырымдайды [57,592 б]. І. Кеңесбаевтың пікірінше белгілі бір фразаға тән көпмағыналылық екі түрлі жолмен, жарыса және жалғаса жасалады. *Ақ иық* тіркесі *мұз балақ қыран* мағынасын береді, ал ол тіркестің *асыл адам*, *ер жігіт* мағыналары онымен жалғаса туған. Ал *Айыл тұрманын тартты* тіркесінің *қамданды*, *жиналды* мағынасымен жарыса *ашу қысты*, *тас түйін болды* мағыналары туған.

Фразеологизмдердің көпмағыналылығы Б. Нағасбекованың «Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің көпмағыналылығы» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында арнайы қарастырылады. Ізденуші зерттеу жұмысының мақсаттары ретінде І. Кеңесбаев атап көрсеткен көпмағыналы фразеологизмдердің жалғаса және жарыса туындау арқылы жасалу жолдарының көпмағыналылықтың пайда болуына негіз бола алатынын нақтылауды, сонымен қатар, фразеологизмдердің көпмағыналылық құбылысының стильдік және прагматикалық қызметін анықтауды көрсетеді. Ізденуші адам бейнесі мен мінез-құлқының сан алуан қырларын сипаттайтын фразеологизмдерді көпмағыналылық жағдайында көрінуіне байланысты топтастырады. Бірінші топта бірінші мағынасы да екінші мағынасы да адам сипаты мен жағдайына байланысты айтылатын фразеологизмдер қарастырылса, екінші топта алғашқы мағынасы нақты затқа, өмір құбылыстарына қатысты пайда болып, екінші мағынасы сол құбылыстар мен әрекеттердің немесе деректі заттың сын-сипатына ұқсастыру арқылы адам бойындағы түрлі мінез-құлықтарға балау арқылы таралған көпмағыналы фразеологизмдер қарастырылады. Автор: «Фразеологизмдердегі стильдік ерекшелік олардың эмоционалдылығы мен экспрессивтілігін таныту мақсатында

жүзеге асса, көпмағыналы фразеологизмдердің стильдік қызметі төмендегідей: 1) әр туынды мағына тудыру арқылы қосымша мағына үстеу; Мысалы, «ақ тер, қара тер болу» (ҚСФС-де тіркелмеген) – күні бойы еңбек етіп, қатты шаршау мағынасында ұғынылады. Сол сияқты жылқы малына байланысты бәйгеге қатысуға дайындап, жаратып жүрген атты немесе аса күшті жылдамдықпен шауып келген атты *«ақ тер, қара тер болды», «ақ тер, көк терге шыланды»* тіркестерімен жеткізеді. 2) негізгі мағынамен бірге кейін немесе қатар пайда болған екінші, үшінші мағыналардың стильдік реңктерін байқау; Мысалы, 1) *Бұрын барлық дүниесі суға ағып бара жатса да ләм демейтін Сәрсенбай Шолпанды неге сілейтін салды? (М.Жұмабаев); 2) Нұрланның ыза болғандығы соншалық, ішіп отырған арағын түгін қалдырмай, түбіне дейін сілейтін салды (Б. Түктібаев)*. Мұнда *сілейтін салу* тіркесі ұру мағынасында және *ішу* мағынасында екі жағдайды бейнелеген. Әрекет түрі әр түрлі болғанымен түпкі жақындық сақталып, стильдік реңктерді көрсетіп тұр», – деп жазады [65, 21].

Түркі халықтары ғасырлар бойы тығыз қарым-қатынаста болды. Бұл қарым-қатынас олардың дүниетанымында, мәдениетінде, тілінде айқын із қалдырды. Түркілер дүние жүзінің төрт бұрышына тегіс танылған, тереңге кететін тарихы, мәдениеті, әдебиеті бар халық. Бүгінде түркі халықтары өздерінің өткенін, бүгінгісін қайта саралап, тіл, дін мәселелерін көтеріп, түркі халықтарының төлтума болмысын, бұрмаланған тарихын, халықтың рухани қазынасын қалпына келтіруге ұмтылуда. Қазіргі түркі тілдерінің алдында тұрған міндеттердің бірі – түркі тілдерінің фонетикалық жүйесіне, сөздің құрамына, грамматикалық құрылысына байланысты өзекті мәселелерді салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеу. Түркітанушы ғалымдардың бүгінгі күнге дейін жасап кеткен ғылыми мұрасын ары қарай жалғастыру, байыту, толықтыру. Соңғы жылдары Қазақстанда да түркітану ғылымын өрістету үшін тың қадамдар жасалуда. Қазақ ғалымдарының еңбектерінде түркі халықтарының тілдерін салыстырмалы түрде зерттеу мәселесі үнемі жүргізіліп келеді деп айтуға болады.

Соңғы жылдары түркі фразеологиясына қатысты жазылған зерттеу жұмыстарының қатарында А. Нұрмаханов пен Қ. Қалыбаеваның еңбектерін атауға болады. Қ. Қалыбаева «Салыстырмалы түркі фразеологиясы (қыпшақ тобындағы тілдердің материалдары бойынша)» атты докторлық диссертациясында, осы зерттеу негізінде жарыққа шыққан «Салыстырмалы түркі фразеологиясы» атты монографиясында түркі тілдерінің қыпшақ тобына енетін қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай, балкар, құмық тілдерінің фразеологиялық материалдары негізінде зерттеу жүргізеді. А. Нұрмаханов

«Түркі фразеологиясы» атты еңбегінде өз бастауын түркі жазба ескерткіштерінен алып, сол халықтардың рухани мұрасы болған мақал-мәтелдерді, кейбір фразеологизмдерді қазіргі түркі тілдерімен салыстыра зерттейді. Олардың семантикалық-грамматикалық даму ерекшеліктерін анықтайды.

А. Нұрмаханов түркі тілдерінен жинақталынып алынған 10 000-дай мақал-мәтелдің дыбыстық жүйесіне, сөздік құрамына, грамматикалық құрылысына салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы талдау жасауды мақсат етіп қояды. Автор: «Қазіргі түркі тілдерін бір-бірімен салыстырғанда, олардың жалпылығымен қатар, кейбір өзгешелігін білу қиын емес. Ол өзгешеліктер фонетикалық, лексикалық, кейде грамматикалық дәрежеде де болуы мүмкін. Бұндай жағдайда «темір-қазық жұлдызымыз» – ескі түркі жазба ескерткіштері», – деп жазады [66, 11]. Еңбекте эмоционалдылық мәселесі арнайы сөз болмағанымен, адамның психикалық жай-күйіне қатысты айтылған кейбір тұстарына тоқталып кетуге болады. Автор келтірген деректерге қарағанда қазақ, қырғыз тілдерінде *шер* – уайым, қайғы, мұң мағыналарында қолданылса, татар тілінде ауру, сырқау мағынасында қолданылатын көрінеді. Мысалы, Татар тілінде: «*Чир китар, гадет китмас*» (*Ауру қалса да, әдет қалмайды*); *Чирен яшерган үлер* (*Ауруын жасырған өлер*) [66, 131]. Кейбір жағдайларда тұрақты тіркес – мақал-мәтелдердің құрамына еніп, олардың ажырамас бөлігіне айналып кеткендігі де байқалатындығы айтылып, *таяқ жеу* – *Түйенің үлкені көпірден таяқ жейді*; *жаны ашымау* – *Жаны ашымастың қасында басың ауырмасын* сияқты мысалдар келтіріледі. Зерттеуші еңбегін: «Бұл ғылыми еңбекте әдейі сөзбен түсіндірмей, қазіргі тілдерде мазмұны мен лексика-грамматикалық құрылысы бірдей болған мақал-мәтелдерді көптеп салыстыруға тырыстық. Түркі халықтары тілдерін «Алланың өзі сүйгендігі» (Махмуд Қашғари) болар, арадан қанша ғасырлар өтсе де, қаймағы бұзылмай, қазіргі дәуірге келіп жеткен бұндай «тілдер одағын» дүние жүзінен табу қиын. Тағдырдың өзі қазіргі түркі тілдес халықтарды қайтадан табыстырып, жақындата түсуде. Олардың жан-жақты байланыстары әлі де болса тереңдей бермек, өйткені зерттелмей жатқан ортақ қазыналары толып жатыр», – деп қорытындылайды [66, 227].

К. Қалыбаева зерттеу жұмысында қыпшақ тобындағы тілдердің фразеологизмдерін семантикалық топтарына қарай саралау арқылы тілдік образдар жүйесінде орын алатын түркілік сөз қазынасының этномәдени фонын айқындауға тырысады. Аталған тілдердегі фразеологизмдерді статистикалық тұрғыдан зерделеу арқылы түркілік негіздің сақталу дәрежесін айқындаумен қатар құрылымдық, семантика-

лық даму, өзгеру сырына зер сала отырып, туыс халықтардың тілдік даралану сипатын ашу мақсатында бірқатар тілдік деректер мен тұжырымдар ұсынады. Ізденуші қазақ тіліндегі *үрейін алу, үрейін ұшыру* секілді әдеби фразеологизмдер құмық тілінде диалект ретінде *юрейин алмак* түрінде кездесетінін айта келе, А.З. Абдуллаеваның *юрей* сөзін *жүрек* сөзімен байланыстыруға негіз болатын *з, й* сәйкестігі жайлы пікірін келтіреді.

Тілдегі фразеологизмдерді тақырыптық топтарға бөлуде зерттеушілер арасында қатып қалған ұстаным жоқ. Себебі фразеологиялық бірліктер лексикалық бірліктер сияқты тіршіліктің барлық саласын қамтымайды. Дегенмен де фразеологизмдерді зерттеушілер тұрақты тіркестерді шартты түрде болса да тақырыптық топтарға бөледі. Қ. Қалыбаева зерттеу жұмысында түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді: 1) адамның мінез-құлқына байланысты; 2) соматикалық; 3) зоонимдік; 4) нумеративті деп төрт топқа бөліп қарастырады. Еңбек авторы зерттеу нысаны ретінде алынып отырған түркі тілдерінің қыпшақ тобындағы адамның мінез құлқына байланысты фразеологизмдердің молдығына орай, «оларды түгел қамтуға мүмкіндігіміз жоқ болғандықтан біз олардың бағалауыштық қасиетіне қарай лингвистикада қаралып жүргендей жағымсыз мінезді бейнелеп көрсететін фразеологизмдер, жағымды мінез қылықты көрсететін фразеологизмдер деп бөліп қарастырамыз», – деп ескертеді [67, 127]. Біз аталған тақырыптық топтар ішіндегі адам эмоциясына қатысты фразеологизмдер турасында айтылған ғылыми пікірлер мен тілдік деректерге қысқаша тоқталмақпыз. Қазақ тілінде уайымдау, қайғыру мағынасында қолданылатын *ішкені ірің, жегені желім болу, көкірегі қарс айрылу, өзегі өртену, қайғыдан қан жұту* фразеологизмдері бар. Автор аталған фразеологизмдердің татар тіліндегі *«йөрөк өзөлә, қайғыға төшөү, қан йотоу, ут йотоу*, қарашай балқар тіліндегі *джюреги джер бла тенг болурғыа «жүрегі жердей болу», джюрегин сары суу алырғыа «жүрегін сары су алу», джанын джерге сугьарғыа «жанын жерге тығу», джюреги такьыр болурғыа «жүрегі тақыр болу», джюреги тарарғыа (таралырғыа) «жүрегі шымырлау», джюреги таш кибиқ кьатарғыа «жүрегі суу», кьан қусарғыа «қайғыдан қан құсу», джюреги кьара кесеу болурғыа «жүрегі қайғыдан қара көмір болу», кезюне кекден джурун керюнмезге «көзіне түк те көрінбеу», башына акь тьок чыгьарғыа «қайғыдан шашы ағару», башына аман кьон келирге «басына күн туу», карақалпақ тіліндегі *қабырғасы сөгілу* («уайымдау») т.б.» да варианттарын келтіреді [67, 143].*

Автор: «Жалпы, түркі тілдерінің фразеологизмдерін семантикалық тақырыптық топтарға бөліп қарастыру түркітану ғылымы үшін аса

маңызды. Түркі фразеологизмдерін осылайша тақырыптық түрлерге топтастыра қарастырғанда ғана біз жақын туыстас халықтардың тілі жайында ғана емес, халықтың дүниетанымындағы ортақтықтар мен түрлі дәрежеде қалыптасқан айырым белгілерінен мәлімет аламыз», – деген тұжырым жасайды [67, 156].

Халықтың белгілі бір дәуірдегі экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени өмірі, басқа елдермен қарым-қатынасы оның тілінен айқын сезіліп тұрады. Халық тарихындағы сан қилы факторлардың тілге тигізер әсері әр түрлі болады. Қазақ тілінің сөздік құрамында араб-парсы элементтері аз емес. Түркі тілдеріндегі араб-парсы элементтері жайлы мәселені бірқатар отандық және шетелдік ғалымдар ХІХ ғасырдың соңынан бастап күні бүгінге дейін зерттеу нысаны етіп келеді. Б. Жұбатованың «Қазақ тіліндегі араб-парсылық кірме фразеологизмдер» тақырыбындағы докторлық диссертациясында құрылымдық-жүйелі, салыстырмалы-тарихи және антропозектік тұрғыдан жүргізілген кешенді талдаулар арқылы қазақ тілінің фразеологиялық қорындағы араб, парсылық кірме қабаттар анықталады. Зерттеуші: «Кірме бірліктер теориясында одағайлар бір тілдік жүйеден екінші тілдік жүйеге онай өтетіні анықталған, мұның себебі олардың адамның ерік-жігерін оятып, белгілі бір эмоциялардың белгісі ретінде қызмет ететін мағыналарының табиғатымен, сондай-ақ, синтаксистік окшаулығымен, сөйлемнің «суррогаты» ретінде атқаратын қызметімен түсіндіріледі. Бұған тілдің ішкі заңдылықтарын да қосуға болады. Тілдің әлеуметтік рөлі мен оның қоғамдағы орны секілді факторлар да елеулі рөл атқаратыны мәлім», – деп жазады [68, 21]. Изденуші кірме фразеологизмдерді құрамындағы компонентіне қарай соматизмдердің қатысуымен жасалған, адамның эмоциялары мен олардың көріністерін бейнелейтін сөздер арқылы жасалған, аңдар мен құстардың атауымен келген, минералдар, металл атаулары арқылы жасалған, маталардың атауымен келген, фитонимдермен келген, жеміс-жидек атаулары арқылы жасалған, түр-түс атауларымен келген, діни наным-сенімдерге байланысты, қолөнерге байланысты, әдеби кейіпкерлердің атымен келген, сауда кәсібіне байланысты, иран және түркі тілдес халықтарға ортақ салт-дәстүрлерге байланысты, діни формулалар, этикеттік клишелер түріндегі фразеологиялық кірмелер деп топтастырады. Еңбек авторы тақырыптық тұрғыдан топтастырылған материалдардың ең көбі – адамның эмоциясы мен сезімдеріне қатысты топтарды құрайтын кірме фразеологизмдер екендігін атап өтеді. Еңбекте кірмелікті танытатын мотивті компоненттер мәселесі де қарастырылады. Автор: «Араб, парсылық кірме фразеологизмдер ішінде қайғы, қасірет, құса, уайым компоненттеріне құрылғандары ерекше көзге түседі.

Мұндай фразеологизмдер көбіне *жүрек* (дел), *жан* (джан) секілді тірек сөздердің маңына топтасып, «жанған жүрек», «ыстық темірмен таңба басылған жүрек», «жаралы жүрек» «дерт шалған жүрек» секілді метафоралық образдар жасайды. Мұндай метафоралық образдар әсіресе Шығыс әдебиетінің ықпалымен жасалған мәтіндерде мол. Шығыс халықтарының түсінігінде уайым, қайғыны «жүрекке қыздырылған темірмен салынған таңба» ретінде ұғыну бар»,– деп жазады [68, 34].

Енбекте адам эмоциялары тақырыбындағы кірме фразеологизмдердің бейнелі негізі семантикалық модельдер арқылы талданады. Автордың пікірінше «ашулану» тақырыпшасына кіретін кірме фразеологизмдердің прототипін талдау арқылы жасалған семантикалық модельдер *өті жарылу*, *өті қайнау/не еру*, *өтін әкету* фразеологизмдерінің негізінде халықтың «өт – адамның ағзасының жұмысын қамтамасыз ететін маңызды орган» деген түсінігі жатыр. «Өті жарылу фразеологиясында «өліп кете жаздады, өлімнің аз-ақ алдында болды» мағынасы бар, оның негізінде өлімнен қорқу сезімі жатыр», – деп жазады [68, 34]. Изденушінің пікірінше қазақ тіліне араб-парсы тілінен енген фразеологизмдерден ақылға бағынатын рационалды Европа мен рухани құндылықтарға басымдық беріп, ақылдан гөрі эмоцияға бағынатын Шығыс халықтарының дүниетанымындағы айрмашылықтар айқын байқалады. Шығыс мәдениеті эмоционалдығымен, алуан түрлі бояуымен, бейнелілігімен ерекшеленсе, фразеологизмдер осы мәдениеттің тілдегі айқын бейнесі болып табылады.

Қазақ тілінің фразеологизмдері бүгінгі күнге дейін көркем шығармада қолданылуы тұрғысынан, мағыналық-тақырыптық топтарына қатысты, сондай-ақ, жекелеген тілдермен салыстыра, салғастырыла зерттеліп келеді. Фразеологиялық зерттеулердегі адам эмоциясына қатысты бірліктердің қарастырылуы қазақ фразеологиясының теориясына өзіндік үлес қосады, қазақ тіл біліміндегі эмоционалдылық мәселесінің одан әрі зерттелуіне белгілі бір дәрежеде бағыт-бағдар береді.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҮЛҒАЛАР МЕН ТӘСІЛДЕРДІҢ ЭМОТИВТІ ӘЛЕУЕТІ

Қазақ тілінде адамның сезіміне, эмоциясына қатысты тілдік бірліктер дегенде ең алдымен одағай сөздер мен еліктеуіш сөздер негізге алынады. Себебі одағайлар мен еліктеуіштердің адам эмоциясымен байланысы осы кезге дейін жарық көрген еңбектердің барлығында дерлік айтылып келеді. Одағайлар мен еліктеуіштер әуезділікке, ырғаққа, эмоционалдық құбылмалылыққа бейім, интонацияға бай сөздер ретінде сипатталады. Адамның мінезін, қалпын, күйін сипаттауда еліктеуіштердің мүмкіндігі жоғары. Бұлардан кейін қазақ тілінде сезімге, эмоцияға қатысты тілдік бірліктер ретінде қуаныш, қайғы, реніш, ашу сияқты эмоция атаулары, зат есім сөздер мен эмоцияны процесс ретінде сипаттайтын қуану, режу, жылау, ашулану сияқты етістіктер, түрлі эмоциялық күйді ерекше бейнелеп жеткізу қасиетіне ие тұрақты сөз тіркестері аталады. Бірақ, аталған сөздерден басқа, қазақ тілінде белгілі бір жүйе негізінде қалыптасқан грамматикалық топтар болып табылатын басқа сөз таптарының да тілдегі эмоционалдылыққа қатысты өз қызметтері бар. Сөз ұғымды білдірудің көрсеткіші болса, ойды білдірудің көрсеткіші сөйлем болып табылады. Сондай-ақ тілдің басқа бірліктерінің де өзіндік мәндері, атқаратын қызметтері бар. Осы қасиеттері арқылы тіл адам сезімінің түрлі қырларын көрсете алатын эмоционалдылықты адамның санасына, объективті шындыққа, ол шындықтың адам санасындағы бейнесіне қатысты жеткізеді. Дыбыс пен морфеманы былай қойғанда сөзді ең кіші тілдік единица деп танытын болсақ, оның өзі тілдің фонетика, лексика, сөзжасам, морфология, синтаксис салаларының барлығына қатысты болып келеді.

Сөйлемдер дүниедегі болмыс туралы пікірді хабарлап қана қоймайды, ол сөйлеушінің болмысқа қатысты туған эмоциясын да білдіреді. Сөйлеушінің эмоциясын білдіруге тілдегі грамматикалық құралдардың барлығы қатысады. Мәселен, зат есімдер адамның ақыл-

ойы арқылы ғана танылатын *ашу, аярлық, таба, қастық, тебіреніс, мүсіркеу, аяу* т.б. эмоцияларды, эмоцияға қатысты туған абстракт ұғым атауларын атап көрсетсе, сын есім тудырушы жұрнақтар абстракт мағыналы лексемаларға жалғанып *ашулы, ызалы, сорлы, мұңлы, мұңды, көңілді, кекесінді, қорқынышты, ренішті, жиіркенішті* сияқты туынды сын есім тудыру қабілетіне ие. Бұл атауыш сөздер мен туынды сын есімдердің жұмсалыу мақсаты, атқаратын қызметтері әр алуан. Экспрессивтілігі, эмоциялық бояуы, стильдік ерекшеліктері төмен бірліктер ретінде қарастырылатын сан есімдердің де өзіндік сезім білдірушілік, экспрессивтілік тудырушылық қасиеті бар. Мәселен, *бір тілек, бір жүрек, бір қуаныш, бір қайғы* сияқты эмоцияға толы тіркестердің жұмсалыуы, грамматикалық ерекшелігі сан алуан болғанымен оларда сан есімдердің үлесі жоқ деп қалай айтуға болады. Адамның эмоциялық күйін бейнелейтін *екі жағғы суалып, екі тізесін құшақтап, екі иығы бүлкілдеп, екі қолымен бүйірін таянып* т.б. да тіркестердегі сан есімдердің қызметі өз алдына бір төбе. Бұл тарауда қазақ тіліндегі түрлі грамматикалық формалардың эмотивті потенциалына талдау жасалып, егістіктің рай, шақ, болымдылық, болымсыздық категориялары эмоционалдылыққа қатысты қарастырылады.

3.1 Есімдердің эмоционалды аспектілері

3.1.1. Зат есімнің эмотивті қызметі

Зат есім – лексика-семантикалық өрісі кең сөз таптарының бірі. Тікелей сезім арқылы тануға болатын дүниедегі нақтылы нәрселерден бастап, адамның тек ақыл-ой қабілеті арқылы ғана танылатын түрлі абстракт ұғымдардың аттарын да білдіре алады. Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімдердің бір тобы эмоциялы реңкі бар, эмотивті мағынасы бар немесе эмоцияның атауы ретінде қызмет ететін сөздер болып табылады. Лингвистикалық еңбектердің бірқатарында эмоция-экспрессив реңі бар зат есімдер, эмоционалды-экспрессиялы зат есімдер деп берілгенімен, ол сөздердің барлығының экспрессиясы бар немесе барлығының бойынан эмоционалдылық көрінеді деп тұжырым жасай аламаймыз. Мәселен, эмоция-экспрессив реңі бар зат есімдердің қатарына жатқызылып жүрген қуаныш, ашу, күмән, қасірет сөздерінің бойында жеке тұрғанда ешқандай эмоционалдылық жоқ, олар тек эмоцияның атын ғана атап, атауыштық қызмет атқарып тұр, ал бұл сөздердегі экспрессивтілік туралы сөз қозғаудың өзі артық. Бұл пікір эмоционалды-экспрессиялы зат есімдер деп беріліп жүрген тілдік бірліктердің барлығына қатысты емес. Жеке тұрғанда-ақ эмоциялы, экспрессивті немесе эмоциялы-экспрессивті реңк, мағына беріп тұратын сөздер де бар. Бұл мәселелерге байланысты пікірлер жұмыстың басқа параграфтарында да егжей-тегжейлі сөз болады. Сондықтан

қазір эмоцияға қатысты деп қарастырылатын тілдік бірліктердің барлығын жұмыста эмоциялы-экспрессивті деп атамайтындығымызды, олардың бірқатарының бойында жеке тұрған кезде аталған сипаттардың көрінбейтіндігін, сол себепті ол терминнің орнына эмоционалдылыққа қатысы бар тілдік бірліктерді эмотивтер немесе эмотивті тілдік бірліктер деп атап отыратындығымызды ескертеміз.

Зат есім сөздердің барлығы заттық ұғымды білдіргенімен іштей айырмашылықтары бар. Төмендегі екі сөйлемге назар аударайық.

Бұл жолы да қоржыным тоқ: жездеме костюм, әпкеме көйлек: шай-шақпыт, тәтті-мәтті тағы бар (М. Мағауин).

Сол бір қарастың өзінде қаншама қасірет, мұң бар еді (С. Мұратбеков).

Бірінші сөйлемдегі *костюм, көйлек, шай-шақпыт, тәтті-мәтті* деген зат есім сөздерді оқығанда, айтқанда олардың ішіндегі *костюм* мен *көйлектің* киетін киім ретіндегі формасы, түсі, үлкен-кішілігі сияқты қасиеттерін бірден көзге елестетуге болады. *Шай-шақпыт, тәтті-мәтті* дегенде олардың жейтін тағам ретіндегі түр-түсі, үлкен-кішілік, ұсақ-ірілік сияқты қасиеттері адамның көз алдына елестеп, түрлі дәмі туралы мәліметтер санада белгілі болады. Оларды басқа заттармен ешкім шатастыра алмайды. Оларды көзбен көріп, қолмен ұстауға болады. Санада қалыптасқан бейнесі де бар. Ал екінші сөйлемдегі *мүсіркеу, аяу* деген зат есім сөздердің мағынасында ондай нақтылық сипат жоқ. Ол сөздерді оқыған немесе айтқан адам олардың мағынасын түсінеді бірақ алдыңғы сөздердегідей адам санасына нақтылы ақпарат келмейді. Себебі олардың нақтылы түрі, түсі, формасы жоқ, тек адамның ақыл-ойы арқылы ғана танылады. Осыған байланысты эмотив зат есімдердің негізгі бөлігі (барлығы емес) деректі, дерексіз деп үлкен екі топқа бөлінетін зат есімдердің дерексіз тобына кіреді. Барлығы емес деп отырған себебіміз, *қасірет, мұң, таба, күмән* сияқты эмотивтер дерексіз болғанымен, *агажан, көкетай* сияқты эмотивтер деректі болып табылады. Деректі зат есімдер деп көзбен көріп, қолмен ұстауға болатын, түрі, түсі, тұлғасын көзбен елестетуге болатын адамды қоршаған нақтылы заттардың атауы саналады. Эмотивтердің ішінде бұл топқа түрлі реңк мән тудырушы жұрнақтар арқылы жасалған *апатай, ағатай, көкетай, атажан, агажан, көкежан* және т.б. да зат есімдер жатады. Ал мағынасы оймен танылатын, заттық ұғымды білдіретін сөздер дерексіз зат есімдер болып саналады. Эмотивтердің ішінде бұл топқа эмоцияның атауы ретінде танылатын *қуаныш, ашу, ыза, кек, мазақ, қорлық* және т.б. да зат есімдер жатады.

Қазақ тілінде эмотив зат есімдердің бірқатары сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық және субстанция тәсілдері арқылы жасалады. Синтетикалық тәсіл туынды эмотивтерді, аналитикалық тәсіл күрделі эмотивтерді, субстанция тәсілі субстантив эмотивтерді жасайды. Субстантив эмотивтер өзінің құрылымы жағынан түбір де, туынды да, күрделі де болып келеді. Қазақ тілінде есім негізді зат есім эмотивтер де етістік негізді зат есім эмотивтер сияқты жұрнақ арқылы одағайдан да өзге сөз таптарынан да жасалады. Қазақ тілінде өнімді жұрнақтардың қатарында аталатын *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік* қосымшасы арқылы жасалған зат есімдер семантикалық жағынан әр тарап болып келеді. Солардың қатарына эмоцияға қатысты абстракт ұғым атаулары да кіреді. Мысалы, *кердеңдік, даңғойлық, долылық, есерлік, қияңқылық*. Бұл эмотивтер негізінен номинативті, яғни эмоцияның атауын білдіруші сипатта болады. Мысалы,

Бишікті үйіріп-үйіріп, ысқырып жіберді, бойындағы бүкіл долылық, ыза атаулы ысқырық боп шыққан болу керек (С. Мұратбеков).

Саулығын сұрап, халін білуге келетіндер көп. Ағайын-туған, бірге жүріп, бірге тұрған жолдас-жоралар. Біреулері жылап-еңіреп, бұл қорлықтың есесін қайыруға іштей бекініп кек түйіп, көкіректері ерімес мұз боп қатып, ашынып келсе, біреулері азаматтық кеуілді бетке ұстап, кешірімділік, жақсылық дегендерді көлденең тартып, ағайын арасына бітім тілей келеді (С. Мұратбеков). Содан кейін Өрік бірталайға дейін Ақбілекпен араздығын ұмытқан кісідей, сөйлесіп, жылы ұшырап, жылмаңдай қалды (Ж. Аймауытоа).

Қазақ тілінде аталған қосымшалар арқылы арабтық кірме түбір сын есімдерден жасалған абстракт зат есімдер бар. Олардың бірқатары эмотивті тілдік бірліктерге жатады. Мысалы, *аярлық, қапалық, құмарлық, іңкәрлік, қастандық* т.б. Бұл сөздердің қазақ тіліндегі колданылу өрісі мейілінше кең, адамдар арасындағы қарым-қатынастың сан қырлы жағын камтиды. Мысалы,

Енді аярлық екенін Ақбілек сезді:

– Мен киуші ме ем? Өлшесең, өз бойыңа өлшей бер! – деп, кемзалын шешіп, лақтырып жіберді (Ж. Аймауытоа).

Аталған қосымшалар арқылы жасалған эмотивтердің бірқатары парсылық кірме сын есім сөздерден пайда болған. Мысалы, *беймазалық, кербездік, бетпақтық, нақұрыстық*. Қазақ тілінде кербез лексемасының кәрбоз нұсқасы да бар. Зерттеушілердің пікірінше: «...кербез сөзі мен Карбоз антропонимі парсы тілінде бір-ақ сөз (кербоз), яғни бұл екеуіндегі -без, -боз форманттары ретінде ғана сипатталуы тиіс. ...Қазақ тілінде екі тұлғада қалыптасқан: кербез және кәрбоз. Алғашқысы – сингармонизм заңының нәтижесі» [9, 294].

Қазақ тіліндегі сөзжасамдық қабілеті күшті жұрнақтардың бірі - *шы*, *-ші* негізінен адамның кәсібін, атқаратын қызметін, белгілі қасиетін білдіретін туынды зат есім жасайды. Бірақ қазақ тілінде *-шы*, *-ші* жұрнақтары арқылы жасалған ешқандай кәсіппен, мамандықпен байланысы жоқ зат есімдер бар. Ол зат есімдердің бірқатары эмоционалды сөздерден жасалған туынды түбірлер болып келеді. Мысалы, *айқай-шы*, *қошемет-ші*, *қуану-шы*, *жұбату-шы* т.б. Мысалы,

Жаңа үйдің салынғанына қуанушылар көп болар, ескі үйдің құлағанына кім қайғырмақ (М. Мағауин).

Үшінші күні жұбатып, басу айтушылардың бірі боп ауыл ақсақалдарымен бірге Кәмендікіне мен де бардым (С. Мұратбеков).

Сөйтіп, Күнікейге үйден де, түзден де аңдушы табылып Байманға жолықтырмады (Ж. Аймауытов).

Қазақ тілінің байырғы есім сөздерімен сөзжасамдық қатынасқа түспейтін, бірақ тілдегі кірме зат есімдермен қосылып туынды зат есім жасайтын *-ым*, *-ім* жұрнақтары бар. Зерттеушілердің айтуынша бұл жұрнақтар арқылы жасалған сөздер саны қазақ тілінде үшеу ғана. Олардың үшеуі де эмотивті зат есімдер: *мейірім*, *қайырым*, *қарым*. «Бұлар қазақтың өзінің төл сөзі негізінде жасалмаған. Үшеуін де мотивациялап, яғни негіздеп тұрған – кірме сөздер. Бұл үш дериваттағы *қайыр* – араб сөзі. *Мейір* – парсы текті лексема, ал *қар* – моңғол тілі элементі. Қазақтың байырғы есім сөздерінен *-ым*, *-ім* форманты арқылы туынды сөз жасалмайды дейтініміз міне осы себепті» [9, 302].

Қазақ тілінде *-ыл*, *-іл* жұрнағы арқылы қалыптасқан эмотив зат есімдердің бір тобы еліктеуіш негізден жасалған. Мысалы, *күңкіл*, *шіңкіл*, *ыңқыл*, *бырқыл*, *жырқыл*, *шаңқыл* т.б.

Зат есім тудырушы *-л* өнімсіз жұрнағы қазақ тілінде санаулы сөздердің ғана құрамында кездеседі. Соның бірі – етістік негіз арқылы жасалған, эмоция атауы ретінде қолданылатын *болжа-л* лексемасы. Нақтылы бір атау мәнін алған бұл тілдік бірліктің қазақ тілінде *болжам* нұсқасы да қолданылады. Бұл екі тілдік бірлік семантикалық дублеттер болып табылады. *Кеке-сін*, *өксі-к*, *тіле-к*, *сез-ік*, *күй-ік*, *түсін-ік* сияқты эмотивті тілдік бірліктер де етістік негізді туынды зат есімдер тобына жатады.

Қазақ тіліндегі эмоционалды мағына жасалуының бір жолы – сөзге түрлі реңк мән тудырушы жұрнақтардың жалғануы. Солардың бірі – зат атауларына түрлі реңк мәнін қосу. Зерттеушілердің пікірінше адамдар арасындағы түрлі қарым-қатынасқа байланысты туатын сан алуан мәндегі көңіл-күй, ризалық, үлкенге құрмет, сый, ілтипат білдіру, жақсы көру, кішіні еркелету сияқты адамның ішкі сезімін

білдіретін реңк мәнді жұрнақтар зат есім сөздердің өзіне жалғанып, оның лексикалық мағынасын құбылтады [9, 320].

2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» зат есімнің лексикалық мағынасын түрлендіріп, оған түрлі реңк мәнін қосатын 24 жұрнақ көрсетіледі. Бұл жұрнақтардың ішіндегі *-еке, -қа, -ке, -й, -тай, -жан, -шақ, -шек, -шық, -шіу, -ш, -сымақ* өнімділер қатарында, ал *-шығаш, -шигеш, -ес, -қа, -пат, -пан, -анақ, -қалақ, -ақай, -ек, -жын (-жін), -ат, -қал* жұрнақтары өнімсіз жұрнақтар қатарында аталады. Еңбек авторлары: «Зат есімнің лексикалық мағыналарын түрлендіруші сөзжасамдық мағыналары басқа сөз таптарында жоқ, олар тек зат есімдерге ғана қатысты. Зат есімнің бұл мағыналарының белгілі құрамы, ол мағыналарды жасаушы белгілі сөзжасамдық жұрнақтар бар. Олар зат есімнің реңк мәнін тудыратын жұрнақтар деп аталады», – деп жазады [9, 321].

Зат есімнің түрлі реңк беруші жұрнақтарының ішіндегі эмоционалды реңк беруші түрлеріне және ол жұрнақтарының тілдегі қолданысы, әрқайсысының мағыналық ерекшелігі мәселелеріне тоқталайық. Адамдар арасындағы күнделікті қарым-қатынас кезінде таныс, бейтаныс адамдармен, ағайын-туыспен, отбасы мүшелерімен, әріптестерімізбен, дос-жаранмен тіл арқылы ақпарат алмасу үрдісі жүреді. Қарым-қатынас кезіндегі ақпарат алмасу барысында тек жалаң мәлімет беріліп қана қоймайды, сонымен қатар адамның түрлі көңіл күйі де беріледі. Тілдік қарым-қатынас барысында адамдар көп жағдайда екінші адамға жағымды әсер етуге, оған сый-құрмет білдіруге де тырысады. Ол қызметтің бірқатарын зат есімнің түрлі реңк мән туғызушы жұрнақтары атқарады.

Эмоционалды мағына беретін морфологиялық құралдарға экспресивті морфемдердің үлкен арсеналы кіреді: ең бірінші диминутивті (кішірейту, еркелету мәніндегі) және аугментативті (үлкейту, дөрекі реңк үстеу мәніндегі) жұрнақтар. Қазақ тілінде өзінен жасы кішілерге, жас балаларға мейірлене, ықыласты сөйлеген кезде олардың атына *-жан, -тай* секілді морфологиялық элементтерді қосып айту дәстүрі бар. Мысалы, *Марат – Маратжан, Асыл – Асылжан, Болат – Болатжан* т.б. Бұл жұрнақтар үлкен кісіге қарата айтылатын *аға, апа, көке, ата* сияқты зат есімдерге қосылып ізет, құрмет, кейде жалыныш мәнін білдіреді. Мысалы, *апатай, ағатай, көкетай, атажан, ағажан, көкежан* т.б.

Қазақ тілінде жиі қолданылатын *-тай* және *-жан* жұрнақтарының жақсы көру, еркелету реңктері бар. Бұл екі жұрнақ өзара мағыналас, тілде синоним ретінде жұмсала береді. Мысалы,

– *Сәрсенжан, шырағым, сабыр қыл (М. Жұмабаев).*

– **Ақбілекжан**, қонақтарыңды аттандыр! (Ж. Аймауытов).

– **Е, жеңешетайым!**

– **Е, бауырым-ай!** – десіп, қуанғаннан көздерінен жас ырышып, құшақтасып, қайта-қайта сүйісіп жатыр (Ж. Аймауытов).

– Қайырлы болсын, **ағатай**, хат салып тұрасыңдар ғой? (Ж. Аймауытов).

Мұндай есімдердің эмоциялы-экспрессивті мәнінің айқындала түсуі олардың контексте қалай қолданылуына байланысты. Бұл жұрнақтар қолданылу жағдайына қарай кейде жалыныш мәнін де білдіреді. Мысалы,

– **Ораз-ау!.. ағажан-ау!.. Өлтірді-ау!.. Келсейші!** (Ж. Аймауытов).

– **Ағатайлар...** бірдеме қылыңыздар... Нашар, жетім едім... Оқуға ынтық едім... – деп Қартқожа жалына бастады (Ж. Аймауытов).

– **Жаным, ағатай!** Өзім барайын... Қай жерге, қай жерге, – деп, елбектеп ере берді (Ж. Аймауытов).

Қазақ тіліндегі *-й* жұрнағының да сыйлау, құрмет көрсету, ілтипат білдіру, ізет көрсету реңктері бар. Бұл жұрнақ қарым-қатынастың сипаты, коммуниканттардың жас ерекшелігіне байланысты кейде үлкен тұту, құрметтеу мағынасын да береді. *-тай* және *-жан* жұрнақтарымен салыстырғанда *-й* жұрнағының қолданыс аясы кең. Себебі *-жан* және *-тай* жұрнақтары көбінесе туыстық, достық т.б. жақындығы бар адамдар арасында қолданылса, *-й* жұрнағы қарым-қатынастың сипатына қарамастан қолданыла береді. Мысалы,

– **Жүріңіз, ағай, бүгінше бізбен бірге болып, қонақ болып кетіңіз.** Жас отаумыз (С. Мұратбеков).

– **Күлзейне жеңгей,** осы сізді, құданың құдіреті, жақсы көріп жүргенім... – дедім (І. Жансүгіров).

Қарым-қатынас кезінде *апай*, *ағай* тілдік бірліктерін қолдану адамдар арасындағы байланысты жұмсартып, екі жақты жақындастыруға ықпал етеді.

Еркелету, жақсы көру реңктерін *-қан*, *-қай* және *-ш* жұрнақтары білдіреді. Аталған жұрнақтар қолданылу жағдайына қарай аталған реңктермен бірге кішірейту реңкін де береді. Мысалы,

– **Дәл таптың, балақан,** – деді профессор риза болып (М. Мағауин).

Ақбілек жүруге жарамайтынын білдірді.

– **Ә, балақайым,** көзің мөлдіреп, табаның үлдіреп... шаршап қалдың ба? А, балақайымды арқалап алайын. Кел, міне ғой! – деп арқасын тосты (Ж. Аймауытов).

– **Мұқаш,** мен не мініп барайын?

– *Тор байталды ұстап мін. Қинамай бар. Барған соң демін алдырып, жылқыға жібер, – деді Көрпебай (Ж. Аймауытов).*

Бұл жұрнақтардың қолданылу аясы бірдей емес, *-қан* жұрнағына карағанда *-ш* жұрнағы жиі қолданылады. *-ш* жұрнағы туыстық атауларға да, адам есімдеріне де жалғанады. Туыстық атауларға жалғанған *-ш* жұрнағы тәуелденген тұлғада қолданылады. Мысалы, *анашым, көкешім* т.б.

-шақ, -шек жұрнақтары кішірейту, еркелету, жақсы көру, өзімсіну реңктерін береді. Мысалы, *құлыншақ, інішек* т.б.

Тек Оралбаев кеп «інішек» деп арқамнан қаққаннан кейін ғана қойдым. Аудан адамы зой... (С. Мұратбеков).

-ек, -бай, -сымақ, -шығаш, -шігеш жұрнақтары кекету, мұқату, кемсіну, қомсыну, менсінбеу реңктерін береді. Мысалы, *жетімек, сөлтөкбай, салтақбай, желтөкбай, күйеусымақ, батырсымақ, байшыгеш, ершігеш* т.б.

Өзің тілемсектеніп келгенсің, нағыз жарымаған, жетімек! Қара мұны!.. (С. Мұратбеков).

Қорыта келгенде, зат есімнің эмоциялы реңк беруші жұрнақтары тек екінші жақта жағымды эмоция тудыру немесе өзінің жағымды эмоциясын білдіру үшін ғана емес, сондай-ақ жағымсыз эмоцияны білдіретін кекету, мұқату, кемсіту, қомсыну, мазақ қылу мағыналарын білдіру үшін де қолданылады. Аталған жұрнақтардың ішінде өнімділері де, санаулы сөздерде ғана қолданылатын өнімсіздері де бар. Қазақ тіліндегі *-й, -тай -жан* жұрнақтарының сыйлау, құрмет көрсету, ілтипат білдіру, ізет көрсету реңктері бар. Бұл жұрнақ қарым-қатынастың сипаты, коммуниканттардың жас ерекшелігіне байланысты кейде үлкен тұту, құрметтеу мағынасын да береді. *-тай* және *-жан* жұрнақтарымен салыстырғанда *-й* жұрнағының қолданыс аясы кең. Зат есімнің реңк мәнін тудырушы *-й* жұрнағы арқылы жасалған басқа есімдерден *апай, ағай* тілдік бірліктерінің қолданысында еркшелік бар. Ол бұл зат есімдердің ресми қарым-қатынас кезінде де қолданылатындығы. *-қан, -шақ, -шек* жұрнақтарының жағымды эмоция білдіру, тудыру мағыналарынан басқа кішірейту мағынасын да бере алатын қабілеті бар.

3.1.2 Сын есімнің эмотивті мүмкіндіктері

Сын есімдер – заттың, құбылыстың түрлі сапасын, белгісін, түсін, көлемін, затқа, құбылысқа іс-әрекетке қатысын білдіретін сөз табы. Сын есімдер морфологиялық құрамы жағынан негізгі және туынды болып бөлінеді. Қазақ тіліндегі туынды сын есімдердің бір тобы *-лы, -лі, -ды, -ді, -ты, -ті* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

Аталған жұрнақтар арқылы жасалған сын есімдер өздерінің білдіретін мағыналары жағынан біркелкі емес. Қазақ тіліндегі сөз таптарына, сөзжасамға қатысты жазылған еңбектерде олардың түрлі мағына ортақтығына қарай топтастырылған түрлері көрсетіледі. Олардың ортақ ерекшелігі негізінен нақты зат атауларына жиірек жалғанып отырдығы. Ал абстракт мағыналы лексемаларға жалғанып туынды сын есім тудыру қабілеті салыстырмалы түрде төмен. Аталған жұрнақтар қазақ тіліндегі абстракт лексемалардың бір тобы *ашу, ыза, сор, мұң, көңіл, кекесін, қорқыныш, реніш, жиіркеніш, жиреніш* сияқты эмоция-номинативтерге жалғанып туынды сын есім жасайды. Бұл қатарда *ашулы, ызалы, сорлы, мұңлы, мұңды, көңілді, кекесінді, қорқынышты, ренішті, жиіркенішті, жиренішті* т.б. сөздерді атауға болады. Бұл туынды сын есімдердің жұмсалыу мақсаты, атқаратын қызметтері әр алуан. Адамның көңіл күйін сипаттау қызметін атқарады. Мысалы,

Көкбай болса ашулы (С. Мұратбеков).

Эмоцияның сипатын білдіру қызметінде. Мысалы,

Егер аузын ашар болса ызалы айқай мен боқтық сөздер гана шығатын сияқты (С. Мұратбеков).

Мені сол сәт мұңды бір ойлар билеп алды. Не ішіп, не қойғаным есімде жоқ (Ж. Түменбаев).

Адам эмоциясының бет әлпетіндегі, кескініндегі сипатын көрсету қызметінде. Мысалы,

Сәмбет мұны ренішті кескінмен қарсы алды (С. Мұратбеков).

Түтіге тершіген бет-аузы, тарбия делдиген танауы, шешек шалған қарашұбар өңі соншалықты жиренішті еді (М. Мағауин).

Бақыт пен Қарашаш суланған маңдай шаштары беттеріне жабысып, флягтарды қораның аузына апарып тізіп қойып жүр. Жүздері көңілді (С. Мұратбеков).

Сөз қуаттылығы оның өз бойындағы мән мен мағынасына ғана емес, қолданысына да байланысты. Сөздердің бір қолданысы құбылысты, болған оқиғаны атап қана қойса, енді бір қолданысы ақпараттық қызметпен бірге сол құбылысқа қатысты эмоцияны да айқын жеткізеді, оқып отырған немесе тындап отырған адамның көңіл күйіне де әсер етеді. Мысалы,

Бердібектің жиренішті құшағынан әрең құтылды (М. Мағауин).

Сөйлемдегі *жиренішті* сөзінің қолданысындағы ерекшелік сол сәттегі екінші адамның (құшақтан әрең құтылған) эмоциясынан да, автордың жағымсыз бағасынан да хабар беріп тұр. Әдетте жағымды эмоциядан хабар беретін *ыстық, отты, жалынды, сағынышты* сияқты сын есімдерімен тіркесетін *құшақ* сөзінің *жиренішті* сөзімен тіркесуі де сөйлемнің эмоционалдылығын күшейтіп тұр.

Зерттеушілердің пікірінше *-лы* және *-лық* жұрнақтары бірінің орнына бірі қолданылады, яғни семантикалық жақтан өзара сәйкестікте жұмсалады [9, 343]. Бұл пікірдің дәлдігіне *мұң* эмотивно-номинативінен жасалған туынды сын есімдердің қолданысын талдау арқылы да көз жеткізуге болады. Тілімізде *мұңды* және *мұңлы* түрінде кездесетін туынды сын есімдердің *мұңдық* және *мұңлық* тұлғалары да бар. «...яғни сын атауы жұрнағы қызметін *-ды/-лы* да, *-дық/-лық* та атқара алады» [9, 343]. Бұл екі жұрнақтың бірінің орнына бірі қолданылатындығына көркем шығармалардан алынған тілдік деректер де дәлел бола алады. Мысалы,

«Оң жақта күйеу мұңдық, байлаулы бұзау мұңдық» – жеңгесінің қолында Қартқожа мұңдық. ...Жеңгесін «қатыным» деп айтуға батылы бармайды, көпке дейін «жеңгей» деп жүреді. Қартқожа үйде отырғысы келмейді. Жоқты сылтауратып ел кезіп кетеді (Ж. Аймауытов).

Бұл микромәтіндегі *мұңдық* сөзі *сорлы, шерлі, қайғылы, мұңды* мағыналарын беріп, ағасынан қалған балалардың, кәрі шешесінің қамын ойлап, қайтыс болған туған ағасының әйелін амалсыз алған Қартқожаның ішкі жан дүниесіндегі күйзелісті суреттеу үшін қолданылған.

Туынды сын есім жасаушы *-сыз, -сіз* жұрнақтары арқылы туған сөздердің бірқатары эмоциялық процестің сипатын, қалай жасалғандығын білдіру үшін де қолданылады. Мысалы, *Бақыт дамылсыз күле берді (С. Мұратбеков).*

Туынды сын есім жасаушы *-дақ, -дек, -тақ, -тек* жұрнақтары есім, етістік негіздермен қатар еліктеуіш сөздерге жалғанып жаңа сын атауын білдіре алады. Бұл жұрнақтар еліктеуіш сөздерге *-ыл, -іл* жұрнақтарына кейін де, тікелей де жалғанады.

– Ә! Бәсе! Әйтпесе, о шіркін сүйінші сұрап өзі жетіп келер еді, ендігі, – деп Кәмен маз боп күлді. – Ол шіркіннің мінезі сондай, аңқылдақ (С. Мұратбеков). Бұл сөйлемде айтушы мінезінің аңқылдақтығын айту арқылы күйеу баласына риза екендігін білдіріп, әрі үйге келген адамға оны мақтап та, өзі ол үшін мақтанып та тұр. Мұндағы *аңқылдақ* туынды сын есімінің морфологиялық құрылымын мүшелейтін болсақ *аңқ* (еліктеуіш) + *-ыл* (затесім тудырушы жұрнақ) + *-дақ* (сын есім тудырушы жұрнақ) болып шығады. Б. Жонкешов зерттеу жұмысында еліктеуіштерді әдеттегі дыбыстық және бейнелеуіш деп бөлуден өзгеше топтастыруды ұсынады. Зерттеушінің пікірінше еліктеуіш сөздер адамның сырттағы ақпаратты қабылдауында барлық қабылдау мүшелерінің (психологиялық түрде түйсік) қатысуы арқылы жасалады сондықтан оларды топтастыруда да адамның қабылдау мүшелерінің

барлығы ескерілуі керек. Ал дыбыстық және бейнелеуіш деп бөлген кезде көз бен құлақ қана қамтылып, иіс сезу мүшесі арқылы қабылданған *мұңқ, аңқ* сияқты, дене сезімі арқылы қабылданған *дiр, шым* сөздері еліктеуіштің шеңберінен шығып қалады, сондықтан еліктеуіш сөздердің қалыптасуында эмоцияның әсері жоғары болғандықтан оларды төрт топқа бөлуді ұсынады. Олар: 1) дыбыс еліктеуіш (*топ, ыр* т.б.); 2) бейне еліктеуіш (*жыбыр, жалт* т.б.); 3) иіс бейнелеуіш (*мұңқ, аңқ* т.б.); 4) дене бейнелеуіш (*дiр, шым* т.б.) [22, 53]. Б. Жонкешовтың пікірін негізге алатын болсақ, жоғарыда талданған *аңқылдақ* туынды сын есімінің түбірі иіс бейнелеуіш сөз болып шығады.

Сын есім тудырушы өнімді жұрнақтардың бір тобы – *-ақ, -ек, -ық, -ік, -қ, -к*. Бұл жұрнақтар эмоциялық құбылыстың атын, эмоция әсерінен жасалатын түрлі іс-әрекеттің атын (қимыл есім) білдіруші *жылау, тырнау, қорқу, есіру* сияқты тілдік бірліктерге қосылып сын атауын жасайды. Бұл қатарға *жылау-ық, тырнау-ық, қорқ-ақ, есір-ік* сөздерін жатқызуға болады. Аталған жұрнақтар *-зақ, -гек, -қақ, -кек* жұрнақтарымен генетикалық байланыста қарастырылады. Эмоциялық құбылыстың атын, немесе эмоция әсерінен жасалатын іс-әрекеттің атын білдіруші етістіктерге қосылған бұл жұрнақтардан жасалған туынды сын есімдердің ортақ сипаты – сол эмоцияға немесе сол әрекетке бейімділік сапасы. Яғни, *қорқақ* қорқуға бейім тұратын адамның сипатын, *тырнауық* тырнауға бейім тұратын адамның сапасын, *жылауық* жылауға бейім тұратын адамның сапасын, *есірік* есіруге бейім тұратын адамның сапасын білдіріп тұр. Мысалы,

Қосым төбелескенде ылғи баж етіп кеп бетті тырнайтын, сондықтан оны тырнауық дейтінбіз, өзінен көп балалар қорқатын (С. Мұртабеков).

Кәдімгі ұрысқақ Мәлике (С. Мұртабеков).

Осы кеткеніміз кеткен зой: біріміз боқтампаз, біріміз арызқой, біріміз қорқақ.. (С. Мұртабеков).

Аталған жұрнақтар туынды сын атауын тек етістікке жалғанып қана жасай алады. Яғни, мұндай сын есімдер субъектінің белгілі бір әрекетке бейімділігін білдіреді. Осы сипаттағы мағына тудырушы жұрнақтардың қатарына *-сақ, -сек, -шақ, -шек* қосымшаларын да қосуға болады. Бұл жұрнақтар да эмоциялық құбылыстың атын, немесе эмоция әсерінен жасалатын іс-әрекеттің атын білдіруші етістіктерге қосылады, *мақтану – мақтаншақ, ұялу – ұялшақ, қызғану – қызғаншақ, ашулану – ашуланшақ, ұрыну – ұрыншақ* т.б. Мысалы.

Қатты айта алмайды, айтуға бата алмайды. Беті ашылған сақа қатын мен нәресте жанды, ұялшақ Қартқожа қалай ұрысар? (Ж. Аймауытов).

– **Мақтанишақ!** Үлкен болғаныңа мақтанасың ғой, брр... – деп мазақтап сыртқа қашиа жөнелетін (С. Мұратбеков).

Сын есімдердің эмоция білдірушілік қызметін сөз еткенде **қатты**, **жаман**, **шексіз**, **ауыр**, **көп** сын есімдерінің қызметіне тоқтала кеткен орынды. **Қатты** сын есімі үстеу мағынасында жұмсалғанда өз бойына **өте**, **аса** сияқты сөздердің мағыналарын үстей отырып эмоцияның күштілігін білдіреді. Мысалы,

Қалаға алғаш барған жылы ол ауылды **қатты сағынатын**; сәл сылтау табылса бір-екі күнге болса да шауып жетіп келетін де тұратын (С. Мұртабеков).

Жүрегі дүрс-дүрс соғып, елдің бәрі өзіне қарап тұрғандай **қатты қуыстанды** (С. Мұратбеков).

«Шіркін-ай, – деп мен оған іштей **қатты риза болдым**, – шіркін-ай, күнінде болған-ақ азаматсың-ау» (Ж. Түменбаев).

Әбілда періуатшіктің стражнікті жеңіп кеткеніне **Қартқожа қатты сүйсінген** (Ж. Аймауытов).

Негізгі мағынасы ұшы-қиыры жоқ, кең-байтақ сөздерінің синонимі болып табылатын **шексіз** сын есімі де эмоцияның күштілігін білдіреді. **Жігіттердің осында қалғанына, қардың жауғанына шексіз қуанышты** (С. Мұратбеков). Бұл қолданыстағы **шексіз** сын есімі өлшеусіз, өте көп, асыра мағыналарын білдіріп тұр.

Эмоцияның күштілігін білдіру үшін сапасы төмен, құнсыз мағыналарын беретін **жаман** сын есімі де жұмсалады. Мысалы,

– Мен сені күтпей кетіп қалар ма екен деп **жаман қорықтым**, – деді Бақыт алқынған демін баса алмай (С. Мұратбеков).

Қорыққанымнан **столдың астына басымды тығып алдым. Жаман зәрем ұшты** (С. Мұратбеков).

Соны айтқанда, жаңа апасы:

– Келе ғой, – деп алақанын жайып еді, Сара **онан жаман үрейленіп**, Ақбілекке тығыла түсті (Ж. Аймауытов).

Бұл келтірілген мысалдардағы **жаман** сын есімі өте мағынасын білдіріп тұр.

Салмақтық өлшемді білдіретін **ауыр** сын есімі де эмоцияның күштілігін білдіру қызметін атқарады. **Ауыр** сын есімі эмоцияның күштілігін көбінесе **күрсіну**, **дем алу** тілдік бірліктерімен тіркесіп келіп білдіреді. Мысалы,

Теріс айналып, жаулығының шетімен көзін сүртіп жатқан кемпіріне қарады да Жұмағұл ауыр күрсінді (М. Мағауин). Бұл қолданыс **ауыр** сын есімінің қиыншылығы, азабы мол, мехнаты көп, қайғылы, мұңды, катал, төзуге болмайтын сияқты мағыналарды беру үшін ауыспалы қызмет атқаратындығына да байланысты. Мысалы,

ауыр қайғы, ауыр хабар, ауыр іс, ауыр ой, ауыр жаза т.б.

Қазақ тіліндегі мол, қыруар мағынасын беретін *көп* сын есімі сөйлемде эмотивтермен қатар қолданылып, эмоцияның ұзаққа созылғандығын білдіреді.

Ақбілек бұл қайғысын тірі жанға сездірмей көп жүрді, көп күтті, көп дәмеленді (Ж. Аймауытов).

Сөйлемде қайталау амалының қолданылуы арқылы бірнеше коммуникативтік мақсат жүзеге асырылып тұр. *Көп* сөзін бірнеше рет қайталау арқылы айтушы тыңдаушының назарын Ақбілектің ішкі жандүниесіндегі құбылысқа аудартып отыр, сөйлемге ырғақ беріліп, ерекше экспрессивтілік туып отыр. Мұндай сөйлемдер ерекше интонациямен айтылатындықтан, *көп* сөзіне екпін түсіріліп, Ақбілектің қайғысын сездірмей *көп жүргені, көп күткені, көп дәмеленгені* құлаққа ажырап, анық естіледі.

Қатты, ауыр, жаман, шексіз, көп сын есімдері эмоцияның күштілігін білдірсе, *сәл* сын есімі азғана, сәл, болмашы мағыналарында қолданылып эмоцияның әлсіздігін білдіреді. Мысалы,

Мені сәл таңдандырған – отын бұтап жүрген адам болды. Әдетте мұндай шаруаны ең жақын туыс-туғаның атқаруы тиіс, ал біздің үйдің отынын Тоқтар жарып жүр (С. Мұратбеков).

Кез келген нәрсенің ішіндегі заттың кемеріне келіп тұрғанын, лықылдап тұрғанын білдіретін *толы* сын есімі де эмоцияға, оның деңгейіне қатысты қолданылады. Мысалы, *Өмірдің өшуінің өзінде мұңға толы, мәңгі жасар поэзия бар ғой (М. Мағауин).*

Сөз таптары арасында бір-біріне алмасу процесі болып тұрады. Сондай процестердің бірі сындық белгіні білдіретін эмосемалы сын есімдердің заттық ұғымда қолданылуы. «Сын есімнің көптеліп, септеліп, тәуелденіп келіп, зат есімге ауысып, заттанып қолданылуы – субстантивтену процесі деп аталады» [9, 467]. Сын есімнің негізгі қызметі заттың сынын, сипатын, сапасын, белгісін білдіру болғандықтан, ол жеке қолданылмай, әдетте өзі анықтап тұратын зат есіммен тіркесе жұмсалады. Ал сын есімдер субстантивтенген кезде зат есім түсіріледі де сын есім сол түсірілген зат есімнің қызметін де қоса атқарады. Мысалы,

Жұмыс аяғы тақазан сайын жұрт сағатына қарағыштай береді. Батылдары бес минут, именшектері тым құрыса екі-үш минут ерте кетуге тырысады. Тұлымхан батылдардың да, именшектердің де тобына жатпайды. Ол дәлдікті сүйетін. Алты да нөл-нөл (М. Мағауин). Бұл келтірілген мысалдардан *батыл, именшек* деген эмосемалы сын есімдерден кейін қолданылуы тиіс *адам* немесе *қызметкер* сөздерінің түсіріліп, *батыл, именшек* сын есімдерінің субстантивтеніп

тұрғандығын байқауға болады. Бұл жерде субстантивтенген эмосемалы сын есімдердің мағыналары кеңейіп, олардың сындық мағыналарының үстіне заттық мағына үстеліп тұр. Егер бұл мысалдардағы субстантивтеніп тұрған эмосемалы сын есімдердің қасына анықталушы сөздерді қоятын болсақ (*адам* немесе *қызметкер*) олар қайтадан сындық сипатқа ие болып, анықтауыштық қызмет атқара алады.

Сын есімдердің сөйлеу стиліндегі қолданысын сөз ете отырып Д. Әлкебаева: «Сын есімдердің сөйлеу стиліндегі қарапайым формасы да кездеседі. Мысалы, *сұлу* – көркемдік бейнемен айтылады, ал *сұлусымақ* деген кекесінді түрде айтылады. *Сұлу* – сөзі сын есім, ол өзі анықтайтын сөзбен тіркесіп *сұлу қыз*, *сұлу жігіт* деп нақты адамның кескін-кейпін анықтайтын сөз ретінде алынады, бір қарағанда *сұлу қыз*, *сұлу жігіт* сын есімдері эмоционалдық қызметімен жігіт пен қыздың бейнесін ажарландырып тұр. Ал осы сөз таза стильдік айшыққа айналып эстетикалық бейнелілікке көтеріле алады, онда *сұлу* сөзі стилистикалық басқа мағыналық тіркеске еніп стилистикалық образға айналады», – деп жазады [69, 150].

3.1.3 Сан есімдердің эмотивті сипаты

Сан есімдер өзіндік лексикалық мағынасы, морфологиялық белгілері, синтаксистік қызметі бар сөз табы. Сан есімдер зат есіммен тіркесіп, оны сандық тұрғыда анықтап, есебін, ретін, мөлшерін білдіреді, қолданылу ерекшеліктеріне қарай болжалдық, жинақтылық, шамалық, бөлшектік т.б. ұғымдарды да білдіре алады. В.В. Виноградовтың пікірінше сан атаулары зат есім мен сын есім сөздерден қалыптасқан [70, 19]. Мұндай пікірді басқа да ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады. Мәселен, Н.А. Баскаков: «Сан есімдер – есімдерден бөлініп шыққан сөз табы, олар сын есім, үстеу сияқты белгі мағынасын білдіреді», – деп жазады [71, 19]. Ә. Хасенов «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер» атты еңбегінде: «Түркі тілдеріндегі негізгі сөздік қорға жататын сан атаулары өмір шындығынан, конкретті заттан алынған, яғни, зат есімдерден шыққан. Әрине, бұл жалпы сандық ұғымдардың дамуы математика ғылымының дамуымен байланысты, адамзат қажеттігінен туды деген пікірге ешбір қайшы келмейді, қайта оны толықтыра, растай түседі. Екіншіден, белгілі бір құбылыстың өткен тарихын қазіргісімен салыстыра, оның қазіргі формаларын зерттей отырып ашуға, тануға болады дейтін қағиданы басшылыққа алсақ, қазіргі тілдік фактілер, мәселен жоғарыда келтірілген сандық семантикалық есімдер мен сөз тіркестері, түркі тілдеріндегі негізгі сан атаулары зат есімдерден бөлініп шықты деген жорамалымызды жоққа шығармайды, қайта растайды», – деп жазады [72, 20].

Сан есімдер негізінен зақтың есебін, ретін, мөлшерін т.б. да сандық ұғымдарын білдіріп, көп жағдайда өзінің тура мағынасында қолданылатын болғандықтан тілдік бірліктердің экспрессивтілігі, эмоциялық бояуы, стильдік ерекшеліктері мәселесі сөз болғанда реңк тудырушы, стильдік түрленуі төмен бірліктер ретінде бұл сөз табына аса назар аударылмайды. Бірақ қазақ тіліндегі эмоционалдылық мәселесін жан-жақты зерделей отырып, аталған мәселеге байланысты дереккөздерден жиналған тілдік фактілерге назар аудара отырып, сан есімдердің сезім білдірушілік, экспрессивтілік тудырушылық қасиеті төмен немесе мүлдем жоқ деген пікірдің негізсіздігіне көз жеткізуге болады. Д. Әлкебаева сан есімдердің стилистикалық қызметі турасындағы өз пікірін былай тұжырымдайды: «Сан есім әруақытта өзінің семантикалық күшін тұрақты сақтайды, ауыспалы мағынаға өзінің стильдік қуатын жібермейді, сонымен қатар метафоралық мағынаға да жиі жұмсалмайды, яғни, кейбір ауыспалы мағынаға ауысуға ерекше белсенділік танытпайды, соған қарамастан өзінің нақты, дәлелді, сандық қасиетімен барлық стильде бірізділік пен стильдік тәртіптілік мәнерін түзуде сөз таптарының ішінде сан есім бірінші орын алады. Сондықтан сан есімнің экспрессивтілігі туралы мәселе «құрғақ», «жансыз», «сезімсіз» күйде қалады деген пікір ұшқары ойдың жемісі деп айтуға болады» [69, 151]. Автор пікірінен байқағанымыздай, жасалған тұжырым біздің жоғарыда келтірілген ойымызбен үндес екен, яғни, сан есімнің стильдік бояуы солғын, эмоционалды, экспрессивті қызметі әлсіз деген пікірлерді әлі де болса саралай түсу керек.

Сан есім тұрақты тіркес құрамында да, нақты сандық ұғымда тұрып та, көптеген сөйлеу жағдаяттарында, мәтін контекстінде нақты мәліметтерді көрсетуімен де сөйлеудің эмоционалдылығын көрсетіп, экспрессияның қайнар көзі бола алады. Мысалы,

Қазір сол Тұржан жүгіріп жеткен бойда, қораның артында төрт бүктетіліп шырқырап жатқан Аянды дәу табан кирзі етігімен теуіп кеп жіберді (С. Мұратбеков).

– *«Мың теңге тап» дейсіз. Ондай мың теңге табатын сомалы кісі болсам, жатпас па едім, Жетісуға қаңғырып нем бар еді? (І. Жансүгіров).*

Қазақтар жоқ. Кеңсенің қағазын мәңгі тықырлатып келе жатқан хатшы орыс, машине басушы әйелдер бар екен. Оларда да жұмыс жоқ, екеу-екеу, сыбыр-сыбыр (Ж. Аймауытов).

Расында қажылар бес жылға договор жасасағанда – жол расхоты ауылға алып барғанша өзімізден бола берсін – деп, басында солай айтқан еді. Сонымен мұғалім қажылар қалтасының есебіне Мысырдан ерген, Меккеге, Мәдинаға, Шамға алып жүрген еді. Стамбулды,

Құдысты, Әдісті аралатқан еді. Енді осының барлығы бүгін расхот болып есептелетін болса – мұғалімнің шашы шақ келмейтін еді. Оның үстіне қажылар берілген қарыз ақшасына **процент дауласа** – мұғалімнің халі харап еді. Екі жылдан бергі жылына кескен **900 сомнан** ақшасын қажы есептеп жіберсе, қайта сыпырып алатын еді. Оның үстіне қажылар кезінде берген шай, қант, кездеме, дәптер қарындашына шейін шектен тыс бағалап, қымбаттатуға өз еркі еді. Осымен мұғалімнің тынысы тарылды (І. Жансүгіров).

Есептік сан есімдердің ішінде бір сан есімінің қолданыс ерекшелігі сан алуан, адам эмоциясын білдірудегі қызметі де ерекше. Мысалы,

– Менің сізден **бір тілегім** бар, соны беретін болсаңыз... (І. Жансүгіров).

Бір сан есімі етістіктің алдында келген кезде оның сандық мағынасы көмескіленіп, күшейткіш мағынаға ие болады да сөйлемнің эмоциялық бояуын беруде маңызды қызмет атқарады. Мысалы,

Ойымнан: жарғақ сары тоны қаудырлаған, тобығы тайған сол аяғын сүйрете жүгіретін, шілбиген арық, ақсақ қара бала **бір кетпейді** (С. Мұратбеков).

Өшетіл қырағы жігіт екен, Қартқожаны **бір көргеннен-ақ** ішіндегісін біле қойғандай болды (Ж. Аймауытов).

Сын есіммен тіркескен кезде сындық мағынаны одан әрі күшейту қызметін атқарып, аталған жайтқа немесе адам, я құбылысқа деген айтушының жағымды/жағымсыз эмоциясын білдіреді. Мысалы,

Осы елдің **бір** сыйлы адамы. Әділетшіл деп өзін үлкен де, кіші де мақтайды (С. Елубаев).

Эмосемалы сөздермен, эмоция атауларымен тіркескен кезде эмоцияны, адамның ішкі сезімін одан әрі күшейте білдіру қызметін атқарады. Мысалы,

Бір қуанышы – осы Қаракері. Ауыздығын сүзіп, далиган көкжиектің апишысын қуыруға бар, тізгінін босатсаң (С. Елубаев). Бір тойым болары анық(М.Мақатаев).

Бір сан есімі қолданыс ыңғайына қарай басқа да лексикалық мағыналарды білдіре алады, ол сан есімге қосымшалар қосылуы арқылы, сондай-ақ, қосарлану басқа сөздермен бірігіп қолданылу арқылы жаңа сөздер жасай алады. Н. Оралбаева «Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі» атты еңбегінде: «Сан атаулары – өте көне заманнан келе жатқан сөздер, оларды барлық көне жазба ескерткіштерден кездестіруге болады. Сан есімдердің көнелілігіне байланысты тілдегі барлық сан атауларының қалай жасалғаны анық көріне бермейді. Сан есімдер де өзіндік сөзжасам жүйесі бар сөз табы және сан есімнің сөзжасамдық жүйесі өте ертеде қалыптасқан. Сан

есімнің сөзжасам жүйесінің өзіндік сөзжасам элементтері, модельдері, типтері бар», – деп жазады [73, 20].

Эмоцияны бейнелейтін, білдіретін фразеологизмдерде *бір* саны жиі қолданылады. *Бір тәуір жері (бір тәуірі)* фразеологизмі жақсы жері, жақсысы деген мағынада адамның көңіліне ұнаған жайды, жағымды ренкпен айту мақсатында қолданылады. Мысалы, *Бір тәуірі Бапай да, оның кемпірі де біздің сөзімізге құлақ салмайтын (С. Мұртабеков)*. *Бір жасау (жасап қалу)* фразеологизмі рақаттанып қалу, құмардан шығу, мерейі өсу мағыналарында қолданылады. *Бір көзінен қан, бір көзінен жас ағу* фразеологизмі қатты қайғырып жылау, зарлау эмоцияларын бейнелейді. Сондай-ақ, *бір* саны төмендегі фразеологизмдерде де адам эмоциясының түрлі реңкін бейнелі түрде жеткізу үшін қолданылады:

Бір көруге зар болу – ынтығу, сағыну, аңсау;

Бір тарының қауызына сыйғызу – қатты қинау, қысу;

Бір қызарып, бір бозару – қатты қысылу, қатты ұялу, қатты ызалану;

Бір ернімен жер, бір ернімен көк тіреу – менменсу, менсінбеу, дандайсу.

Адамның көңіл күйіне ерекше әсер ету үшін қолданылатын гипербола, литота тәсілдері сан есіммен байланысты қолданылғанда тыңдаушыға күшті әсер етумен бірге, адамның ішкі жай-күйінен, жағымды я болмаса жағымсыз эмоциясынан да хабар беріп отырады. Мысалы,

Осы қуанышқа Шегенің арқасында жетіп отырғанын бір секунд та ұмыта алмайды (С. Елубаев).

Бір жапырақ Қауқаш көпшіліктің шауқымынан шошып кетіп «не істеп қойдым?» дегендей алақтап бастықтарға қарады (С. Елубаев).

«Литота зат. әдеб. Белгілі бір затты, құбылысты әдеттегісінен көрі кішірейте суреттеу тәсілі. Әсірелеудің бір түрі литота. Әсірелеу (гипербола) мен литота бір нәрсенің екі жағы. Екеуінің айырмасы: әсірелеу бір құбылысты өте үлкейте суреттесе, литота бір құбылысты өте кішірейтіп суреттейді (Қ. Жұмалиев)» [74, 70]. А. Байтұрсынұлы: «Әсерлеу деп сөздің әсерін күшейтіп сөйлетуді айтамыз. Әсерлеу көңіл күйінен шығып, көңілге күй түсіреді. Көңіл қалыпты тыныш күйінде тұрғандағы адамның аузынан шыққан сөз бен көңіл көтеріңкі я бәсең уақытта адам аузынан шыққан сөздің екеуі бірдей болмайды. Әсерлеудің асылы осыдан шығады», – деп жазады [2, 167].

– *Қажылардың менде бір тиын алашағы жоқ. Керісінше берешегі көп, – деді (І. Жансүгіров)*.

Осының бәрі қанша көп білім болса да, көп еңбекпен табылса да, не әкесін не өзін қорлық-зорлықтан арашалауға **бір тиындай** да пайдасы болмады (Ж. Аймауытов).

Бірінші сөйлемдегі **бір тиын** айтылған сөздің әсерін күшейтумен бірге, айтушының бір жағынан ақталып, екінші жағынан күйініп, ызаланып тұрған кездегі эмоциясын да жеткізіп тұр. Екінші сөйлемдегі **бір тиындай** да қолданысы айтылған сөздің әсерлі шығуына ықпал етіп қана қоймай, айтушының ішіндегі ащы өкініштен, күйіктен де хабар беріп тұр. Үшінші сөйлемдегі **бір тиын бермеймін** тіркесі де айтылған ойдың әсерін арттырумен бірге айтушының ерегесіп, ызаланып айтылған сөздерінің реңктерін күшейту үшін қолданылып тұр. Келтірілген сөйлемдердегі **бір тиын алашағы жоқ, бір тиындай пайдасы болмады, бір тиын бермеймін** тілдік бірліктерінің қолданысы мағыналық жағынан **түк алашағы жоқ, түк пайдасы болмады, түк бермеймін** қолданыстарымен синонимдес.

Төменде келтірілген мысалдағы **мыңыншы рет ақталып, жүз рет айттым** тіркестері айтушының эмоциясының күштілігін білдіру үшін автор тарапынан өте асырып айтылып тұр. Бұлай айтудағы мақсат сөздің әсерін күшейту, әсірелеу.

«Арашаламадың көкемді. Қарақан басыңды ғана қорғадың», – дейді. Бүкіл өкпесі сол. «Оу, мен тұрмақ көкеңді арашалауға Анапастың күші жетпеді емес пе?» – дейді бұл **мыңыншы рет ақталып, Хансұлу жауап қатпайды...** (С. Елубаев). Ол турасында **жүз рет айттым емес пе?**

Қазіргі қазақ тілінде семантикалық жағынан сан есімге жақын біраз сөздер тобы бар. Бұл сөздер сандық мағынада қолданылғанымен, лексика-грамматикалық ерекшеліктері жағынан басқа сөз таптарына жатады. Ол сөздердің ішіндегі бір санының мағынасын білдіретін **жеке, дара, жалғыз, жалқы** сөздері көбінесе айтылған ойдың эмоционалды, экспрессивті әсерін күшейту үшін қолданылады. Мысалы,

Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен **жалғыз** алыстым, кінә қойма! (Абай).

М. Әуезов бұл өлең жолдары туралы: «Өсер ұрпақ, келер дәурен, туар тарих қауымына ақын арнап кеткен мұнды, сырлы бір сәлем, наз сәлемі осы еді. Шөл ғасырлардың қу медиен, құла түзінен болар заманға, жарқын заманға қарай жалғыз аяқ жол тартқан ақын болатын. Сахараны басқан қара түн-түнекті қақ жарып, жалғыз қолда жалынды жалғыз шырақ ұстап, халқына бет нұсқап: «таңың белден атады, күнің

сонау жақтан шығады» деп кеткен ақын еді», – деп жазады [75, 206-209]. Қазір мыңдаған, миллиондаған адамдар қадір тұтатын Абайдың басындағы жалғыздық өзінің күңірене отырып жазған:

Моласындай бақсының,
Жалғыз қалдым тап шыным, –

деген өлең жолдарынан да көрінеді.

Жалғыз сөзі көркем әдебиетте кейіпкердің басындағы ауыр көңіл күйді суреттеу үшін де қолданылады. Яғни қолданылған сөздің оқушыға әсері басты назарда болады. Автор аталған тілдік бірлікті белгілі бір мақсат үшін қолданады да, оқушыға өзіндік ықпал етіп, белгілі бір реакция тудыруды көздейді. Мысалы,

Ертеңіне Аяның әжесі жерленді. Жұрт ат қойып зираттан қайтқанда, Аян әжесінің қабірінің басында елдің ең соңынан шошайып жалғыз қалды (С. Мұратбеков).

С. Мұратбековтың «Жусан исі» атты повестіндегі Аян әке-шешесі жоқ, ағасы соғысқа кеткен, әжесінің қолында тәрбиеленіп жүрген бала. Автор әжесі қайтыс болғаннан кейінгі Аяның мола басында жалғыз отырған сәтін суреттегенде *жалғыз* сөзін қолдану арқылы оның сол сәттегі ауыр көңіл күйін ғана емес, жалпы өмірдегі жалғыздығын, жетімдігін, енді әжесі өлгеннен кейін тіпті жалғыз қалған жағдайын оқушыға өн бойында стилистикалық амал-тәсілдер бірге жүретін тілдік таңба арқылы беріп отыр.

Заттың саналу ретін, орын тәртібін білдіріп, *нешінші?* деген сұраққа жауап беретін, стильдік бояуы әлсіз, стилистикалық тұрғыдан қарағанда белсенді топқа жатпайтын сан есімдердің бірі – реттік сан есімдер. Бірақ реттік сан есімдердің өзі қолданысына қарай сөйлемге түрлі эмоциялық реңк бере алатындығын байқауға болады. Мысалы,

Аян екеуміз бір партаға отырғанбыз. Бірінші күннен-ақ ол зеректігімен көзге түсті (С. Мұратбеков).

«Мен ақыммақпын, – деп ойлады жігіт осы кеште екінші рет. – Менің орнымда батылырақ біреу болса, осыныша мылжыңдаспай, баяғыда-ақ...». Қаны қызып, жүрегі лүпілдеп кетті (М. Мағауин).

Бірінші реттік сан есімінің орнына жүретін, семантикалық жағынан сан есімге жақын *тұңғыш*, *алғаш рет* т.б. да сөздер мен сөз тіркестері *бірінші* сан есімнің орнына жұмсалып, сөйлемнің эмоциялық реңкін күшейту қызметін атқарады. Мысалы,

Сол жазға, өміріндегі тұңғыш зобалаң жазға асықпай келе жатқан – жалғыз Хансұлу (С. Елубаев).

А. Байтұрсынұлы: «Екі нәрсе қатар яки қарама-қарсы келгенде, арасындағы айырым көзге көбірек түседі. Биік пен аласа, ұзын мен

қысқа, көрікті мен көріксіз, шебер мен олақ, ғалым мен надан қатар келгенде араларындағы айырмасын анық көреміз. Жайдағы қайғыдан қуаныш үстінде көрген қайғы жанға көбірек батады. Жарлылық қиындығы жасынан жарлы болғаннан гөрі байдан жарлы болғанға көбірек сезіледі. Көріксіз бетіндегі дақтан көріктінің бетіндегі дақ көзге көбірек түседі. Тәттінің артынан ащылық, дәмдінің артынан дәмсіздік артығырақ білінеді. Сөздің әсерін күшейту үшін табиғаттың бұл заңын сөз шығарушылар көп қолданады. Байдың аса байлығын анық көрсету үшін елін кедей қылып көрсетеді. Батырдың халық үшін жанын қандай бәйгеге тігетінін көрсету үшін өлдім-талдым дегенде көрген шал мен кемпірдің аяулы баласы қылып, оның үстіне байлығын да қоса көрсетеді. Алпамыс, Қобыланды, Сайын – бәрі де байдың жалғыз балалары», – деп жазады [2, 167]. Айтылатын сөзді әсерлі етіп көрсетудің бір тәсілі – қарама-қарсы алшақ екі ұғымды, екі затты, көріністі, бетпе-бет қойып суреттеу тәсілі.

Биыл 19 майда өмірімде бірінші рет, бәлкі соңғы рет үлкен кісіге өтініш білдірдім (М. Мақатаев).

Бұл тәсіл – шендестіру деп аталды. Автор бірінші реттік сан есімі мен соңғы сын есімін қолдану арқылы ойдың эмоциясын әсерлеп жеткізіп тұр. Сөйлемдегі бірінші реттік сан есімінің стильдік бояуы да соңғы сын есімі арқылы айқын көрініс беріп тұрғандығын байқауға болады.

Қазақ тіліндегі екі саны да адамның көңіл күйін, ішкі сезімін, эмоциясын бейнелеу үшін жиі қолданылады. Олар айтайын деген ойға ерекше реңк, мәнерлі сипат береді. Адамның қуану, ренжу, күйзелу сәттерін, бір сөзбен айтқанда, психологиялық сезім күйлерін беруде өзіндік қызмет атқарады. Мысалы,

Бақырауық жарбаймен қой соңында итеңдеген Шеге ойын-оспаққа жоқ. Зауықсыз. Үні шықпайды. Екі жағы суалып, көзі кіртііп жүдеу келеді (С. Елубаев).

Мен үйдің бұрышында күншуақта екі тіземді құшақтаған күйі ұзақ отырдым. Үйдің ішінен жылаған дауыс шыққанда селк ете түскем, әжем екен жоқтау айта бастаған (С. Мұратбеков).

Хансұлу «Апаны, апалап» жас балаша еңкілдеді, шешесін құшақтап. Сырға бәйбіше екі иығы бүлкілдеп үнсіз жас төкті (С. Елубаев).

Жамал бәйбіше дауыс салды. Екі қолымен бүйірін таянып, үрген местей етжеңді бәйбіше дауыс етіп теңселді (С. Елубаев).

Фразеологизмдер адам эмоциясын, оның әр алуан түрлері мен сәттерін бейнелеп, танымдық тұрғыда тұжырымдауға негіз болады. Олар өзіндік ерекшелігі бар тілдік құрал ретінде адам эмоциясының түрлі қырын көрсете алады. Фразеологизмдер бейнелік қуаты, прагма-

тикалық әсері күшті тілдік құрал болғандықтан тілге өткірлік сипат беріп, оны жандандыра түседі. І. Кеңесбаев фразеологизмдерге ұйытқы болатын сөздер жайында жазған мақаласында фразеологизмдерге кейбір сан есімдердің де ұйытқы болатындығы туралы атап көрсетеді. Автор: «Тұрақты сөз тізбектерінің біраз бөлігі (ФЕ-лер, мақал-мәтелдер, т.б.) жеті, үш, тоғыз, қырық сияқты бірқыдыру сан есімдердің төңірегінде топталып жүреді. Бұл сөздердің белгілі бір тізбек, тіркестерге түп қазық болу себебі халықтың ежелгі дәуірдегі ұғым-түсінігімен, салт-санасымен ұштасып жатыр», – деп жазады [57, 612]. Эмоцияны білдіретін, бейнелейтін фразеологизмдердің ішінен сан есім сөздер ұйытқы болған түрлерін талдай отырып, ол сан есімдердің көбіне-көп адамның дене мүшесімен, ішкі ағзасымен байланысты қолданылатын сөздермен тіркесіп келетіндігін байқауға болады. Ол фразеологизмдердің адамның дене мүшесімен байланысуының өзі адамның сезім мүшелері арқылы түрлі реакцияны қабылдауының, ол реакцияларға өзінің жағымды, не жағымсыз эмоциясын білдіруінің көрінісі болып табылады. Күнделікті өмірде болып жатқан түрлі жағдайларға байланысты туатын түрлі эмоциялардан адамдар көптеген ортақ немесе бір-біріне ұқсас көріністер байқап, солардың негізінде төмендегі фразеологизмдер қалыптасқан. Мысалы,

«Жарлылық, «бержабайлық» ешкімнің есінде жоқ. Ертіс пен Еділ болып, екі езуі екі құлағында. Әңгімені соғып отыр (І. Жансүгіров).

Шыдай алмай, жүгіріп сырғанаққа бардым – міне қызық, шана теуіп жүрген – Аян екен. Ай жарығында анық көрінді: жүзі жайнақ қағып, екі иінінен алқына дем алады (С. Мұратбеков). Ол көзі жасаурап, ақсақ аяғын сүйреткен күйде екі иіні салбырап кете барды (С. Мұртабеков).

– Шеге! – деп, мәз-мейрам екі беті балбырап жанып үйге Хансұлу кірді. Көңілді. Әрине оқыған жігіт қолтығынан ұстағасын көңілденбей қайтсін (С. Елубаев).

Адам эмоциясын білдіруде басқа сан есімдермен салыстырғанда бір және екі сандары ұйытқы болған фразеологизмдердің сан жағынан көптігін байқауға болады. Олардың көпшілігі адамның жағымсыз эмоциясын бейнелейді. Мысалы,

Екі көзі атыздай болды – таң қалу, қорқу, үрейлену, шошу.

Екі көзі шарасынан шықты – таң қалу, қорқу, үрейлену, шошу.

Екі иіні салбырау – көңіл күйдің түскен кезін бейнелеу.

Екі иығын жұлып жеу – долдану, қатты ашулану, ызалану.

Екі аяғын бір етікке тығу – жанын қинап жіберу, қатты ұрысу.

Екі қолын мұрнына тығып қалу – алданып, шарасыз күйде қалу.

Бір және екі сан есімдерінен басқа сан есімдер ұйытқы болған адам эмоциясын бейнелейтін фразеологизмдер:

Үш ұйықтаса түсіне кірмеу – таң қалу.

Жерден жеті қоян тапқандай – қатты қуанышты бейнелеу

Қырық пышақ болды – араздасу, ұрсысу.

Алтыс екі тамыры босау/шо – қатты толқу, елжіреу.

Қорыта келгенде, сан есімдер де басқа сөз таптары сияқты адамның түрлі эмоциясын білдіруде өзіндік қызмет атқара алады. Сан есімдердің айтылатын ойға түрлі эмоционалды мағына экспрессивті реңк беруіне түрлі тілдік тәсілдер мен формалар ықпал етеді. Олар эмоцияның жағымды да, жағымсыз да түрін білдіру, бейнелеу қасиеттеріне ие. Сан есімдердің қатысуымен адамның ішкі сезімі ғана білдіріліп қоймайды, сондай-ақ түрлі эмоциялық күйінің бейнесі де беріледі. Сан есімнің түрлі семантикалық прагматикалық мақсатта жұмсалуды үшін басқа сөз таптарының қосымшалары да пайдаланылады. Бұл құбылыс тіл заңдылығында негізгі орын алмағанымен жиі кездесетін жағдай. Тілдік элементтер өзінің негізгі қызметінен басқа да түрлі қызметтер атқарып отырады.

3.1.4 Есімдіктердің эмотивті потенциалы

Эмоционалды мағына беруде өзіндік қызмет атқаратын сөз табының бірі – есімдік. Өзіндік ерекшелігімен айрықшаланып, өзге сөз таптарына қарағанда мағыналық жалпылығымен көзге түсетін есімдіктер туралы ғылыми пікірлер Қ. Жұбанов, А. Байтұрсынұлы, М. Томанов, А. Ибатов еңбектерінен өзіндік орын алған. Есімдікті есім сөздерден бөліп алып, өз алдына дербес сөз табы ретінде танытқан Қ. Жұбанов есімдіктердің өзіндік ерекшеліктерін былай көрсетеді: «Есімдіктің сөз таптарының бәріне орынбасар бола алатындығы. Қай сөз табының орнына жүретініне қарай тап-тап болатыны: зат есім, сан есім, мезгіл есім, етістер орынбасарлары болатын есімдіктер» деп, бұл сөз табын жеті топқа топтайды [76, 390]. А. Байтұрсынұлы: «Есімдік дегеніміз есімдердің яғни зат есімінің, сын есімнің, сан есімнің орнына жүретін сөздер» – деп жазып, есімдіктердің бес түрін көрсетеді [77, 226]. Қазақ тілін жан-жақты мүмкіндік туған кезеңнен бері қарай есімдіктер туралы Н. Сауранбаевтың, Ш. Сарыбаевтың, А. Төлеуовтың, А. Ысқақовтың т.б. да ғалымдардың еңбектері жарық көрді. Қазақ тіліндегі есімдіктері арнайы зерттеу нысаны етіп алып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген А. Ибатов болды. А. Ибатовтың «Қазақ тіліндегі есімдіктер», «Қазақ тіліндегі есімдіктер тарихынан» атты еңбектерінде есімдік жеке сөз табы ретінде ғылыми-практикалық тұрғыдан жан-жақты қарастырылады. Аталған еңбектерде есімдіктер-

дің синтаксистік қызметі, олардың сөз тіркесінің қатарларында жұмсалуды, басқа сөз таптарымен тіркесу қабілеті т.б. мәселелер сөз болады [78; 79]. Қазақ тіл білімінде соңғы жылдары жазылған диссертацияларда да есімдіктер құрылымдық тіл білімі тұрғысынан қарастырылады. Олардың қатарында Б. Омарованың «Сұрау есімдіктері, оның грамматикалық ерекшеліктері» (1999), Г. Мейірманованың «Есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметі» (2008) тақырыбында қорғалған кандидаттық диссертацияларын атауға болады. «Қазақ грамматикасында» қазіргі қазақ тіліндегі есім-діктер төмендегіше сипатталады: «Есімдіктер – мағынасы тым жалпы сөздер. Есімдік сөздер сөйлемнен тыс жеке-дара тұрғанда немесе сөйлем ішінде қолданылғанымен өзіне қатысты басқа сөздер және оқиғалардан бөлек алынғанда, мағыналары қашан да дәл нақтылы болып келмей, өте жалпылама қалыпта кездесіп отырады. ... Есімдік-тердің мұншалық тым жалпы мағынада қолданылуын, әрине, олардың реальдық нақтылықтан қаншалық алшақтап, қаншалық абстракциялану дәрежесіне жету шегінің көрінісі деп ұғынған жөн. Абстракцияланудың тым жоғары дәрежеде болуымен тығыз байланысты бұл мағыналық жалпылық барлық есімдіктерге бірдей тән қасиет болып саналады» [9, 480].

Есімдіктерді автор тарапынан шеберлікпен қолдану олардың стилистикалық мүмкіндігін көрсетумен қатар, кейіпкерлердің ішкі-жан дүниесін, сол сәттегі көңіл-күйін көрсетудің де таптырмас құралы екендігіне дәлел бола алады. Мысалы,

Алғашқы күннен бастап Аянмен етене жақын дос болуды әркімақ ойлай бастаған. Бірақ ол ешкімге ерекше ықылас білдірген жоқ. Бірімізден-бірімізді бөліп-жарған жоқ. Бәрімізбен де жақсы дос болды (С. Мұратбеков).

Б. Омарова сұрау есімдіктеріне қатысты жазған зерттеу жұмысында сұрау есімдіктерінің лепті сөйлемдерде жұмсала отырып, әр түрлі эмоциялық қатынастарды білдіретіндігін, ондайда әр сұрау есімдігінің өзіне тән қызметі, мағыналық сипаты болатындығын жазады. Еңбекте олар төмендегідей мағыналық топтарға қатысты қарастырылады: «1. Шағтану, масаттану, мақтан ету мағынасында жұмсалатын сөйлемдер. Ондай кезде қандай, қалай, қанша, не, неғылды, не деген, неткен сұрау есімдіктері қатысады. 2. Ренжу, өкіну, қорқу, сескену, аяу мағынасын білдіретін лепті сөйлемдер. Ондайда не, немене, неткен, не деген, қайтсін есімдіктері қатысады. 3. Бұйрық, қалау, сұрақ түрінде баяндалатын, ерекше эмоциялық сарынмен айтылу арқылы құралған сөйлемдер. Ондайда кез келген сұрау есімдіктері қатыса алады» [80, 20].

Қазақ тіліндегі сұрау есімдіктері жұмсалуды тұрғысынан қарастырғанда ерекше назар аударуды қажет ететін сөз табы. Сұрау есімдіктері заттар мен құбылыстардың атын, санын, сапасын, мезгілін, амалын т.б. білдіру мақсатымен айтылады. А. Байтұрсынов, Н. Сауранбаев, К. Аханов, А. Ысқақов, Ә. Хасенов, Ғ. Әбуханов, А. Ибатов еңбектерінде сұрау есімдіктері олардың тұлғалық ерекшеліктеріне, жалғау мен жұрнақ қабылдау қасиетіне байланысты мәселелер сөз болады. Сұрау категориясы лингвистикада да, логикада да негізінен семантикасына байланысты қарастырылады. Сұраулар арқылы сөйлеуші өзіне белгісіз нәрсе туралы ақпаратты талап етіп, соған жауап күтеді. Жауап арқылы белгісіз нәрсе айқындалып, жаңа хабар, ақпарат пайда болады. Лингвистикада да, логикада да сұрау белгілі бір ақпаратты талап ету мақсатында жұмсалатын бірлік ретінде қарастырылса, эмоционалдылыққа байланысты қарастырған кезде сұраулардың айтушының жағымды, я болмаса жағымсыз көзқарасын білдіру қызметін атқаратындығын байқауға болады. Мәселен, сұрау есімдіктеріне жататын *кім? не? қай? қайсы? қандай? қалай? қайда? қашан? қанша? неше? нешінші? қаншасы?* сөздері сөйлемнің жалпы мағыналық ерекшелігі мен қолданылу өзгешелігіне қарай кейде өзінің сұраулық мағынасын бермей, эмоционалдық қызмет те атқарады. Ондай қолданыс кезінде бұл есімдіктерге жауап болатын сөздер де, нақтылы жауап та қажет етілмейді. Ол жауап – сұрау есімдігінің өз бойындағы эмоционалдық, экспрессивтілік мағыналары арқылы сөйлеушінің жағымсыз көзқарасын білдіру, тыңдаушыларға жеткізу. Мысалы,

Көп жылқыдан, бос жүрістен күдер үзгелі қашан (Ж. Аймауытов).

Өрікті қадірлеп, ешкім еріп келмегені де қатындарға сөкетті көрінді.

– Соқа басын сопитып қоя бергені несі? – десті (Ж. Аймауытов).

– Бір жаққа барам десең бірдеңесін қыстырып жіберетін әдеті емес пе, қашаннан, – деп Көкбай қабағын кіржитті (С. Мұратбеков).

Қатты ашу кезінде сұрау есімдігінің сөйленіс кезінде бірнеше рет қайталануы эмоцияның күштілігін көрсететін тілдік тәсілдердің бірі болып табылады. Мысалы,

– Төрт емес, он метр алсаң да сен неге маған алдын ала айтпайсың, неге ақылдаспайсың, неге менің алдымнан өтпейсің, ә?! – деп долданған апасы шақ ете қалды. Көз жасын төгіп те жіберді (С. Мұратбеков).

Р. Әмір сөйлеу процесінде кездесетін қайталау түрлерін талдай отырып, ол туралы былай деп жазады: «Сөздердің сөйлем ішіндегі бұл тәрізді қайталануы кездейсоқ, сөйлеу үстінде инерциямен пайда бола

қойған құбылыс емес. Ол белгілі қалыптасқан тәртіп бойынша құралады. Және бұл қайталауға жүктелген арнаулы қызмет бар. Сондықтан да қайталауды арнаулы тәсіл деп санаймыз» [81, 184].

Сұрау есімдіктерінің ішіндегі *қандай? қалай? қайда?* деген түрлері сөйлеу жағдаятына қарай кейде эмоцияның күштілігін, таңданысты, тамсануды, таң қалуды, арман, тілекті білдіру үшін де қолданылады. Мысалы,

Енді бес-алты күннен соң келеді деп отырған Шәрипа қандай қуанар екен (М. Мағауин).

Қараңғы түнде елден адасқан адам алыстан жылыт еткен от ұшқынын көзі шалғанда қандай қуанады; Қартқожаға да бүгін қараңғы елдің ішінде «оқу» деген нәрсенің жарық сәулесі жылыт еткендей болды. Қуантты. (Ж. Аймауытов).

Ол бір стражникпен орысшаласып-орысшаласып, жеңіп кеткені қайда! (Ж. Аймауытов).

Қазақ тіл білімінде есімдіктердің құрылымдық сипатына қатысты ғылыми еңбектердің жарыққа шыққандығына қарамастан, бұл сөз табы әлі де арнайы зерттеуді қажет етеді. Себебі, есімдіктердің, оның ішінде сұрау есімдіктерінің жұмсалы өрісі өте кең. Жұмсалы аясының, қолданылу ерекшелігінің көрінетін бір саласы тілдегі эмоционалдылыққа байланысты. Сұрақтың қойылу мақсаты, грамматикалық және логикалық сұрақ, сұрау есімдіктерінің лексика-грамматикалық сипаты мәселелері қазақ тіл білімінде өз деңгейінде ашылымаған тақырыптардың біріне жатады. Бұл бағытта жүргізілетін зерттеу жұмыстары тіліміздегі сұрау есімдіктерінің ғана емес жалпы есімдіктер табиғатын терең тануға мүмкіндік берер еді. Сұрау категориясының құрамдас бөліктері – сұрау есімдіктерінің, сұраулық шылаулардың, сұрау интонациясының эмоция білдірушілік қызметі де зор. Сұрау категориясы, оның ішінде сұрау есімдіктері де эмоция білдіруші қызмет атқаратын тілдік құралдардың бірі.

Кем дегенде екі заттың немесе одан да көп біртекті/әрқилы заттар мен құбылыстардың жиынтығын жалпылай көрсете алатын сөздер жалпылау есімдіктерін құрайды. Қуаныш, қайғы т.б. да эмоция түрлері адамдардың барлығына ортақ болған кезде ол құбылыс жалпылау есімдіктері арқылы білдіріледі. Мысалы,

Тегінде бүгінгі көңілді өткен күнге сауыншы қыздар тегіс қуанышты еді (С. Мұратбеков).

Нар үстіндегі кемпір, бала-шағалар, көш жетектеген атты келіншектер, қапталдаса жортықан топ атты бозбала, бойжеткендер – түгел көңілді (С. Елубаев).

Сілтеу, нұсқау, көрсету мағынасын білдіретін сілтеу есімдіктерінің негізгі қызметі аралық қатынасты көрсету болып табылады. «Қазақ грамматикасында» сілтеу есімдіктерінің аралық қатынасты білдіру ерекшеліктері жайында: «Сілтеу есімдіктерінің аралық қатынастарды білдіру жағынан ішінара жақын-алысырақ, алыс-жақынырақ сияқты қарама-қарсы мағыналарда қолданылатын сөздер болып бірнеше жікке бөлінеді. Сілтеу есімдіктерінің бұл аралық қатынастарды білдірудегі мағыналық жіктері әрқашан бір есімдік пен екінші бір есімдікті салыстыра қолданылуда, қарама-қарсы ұғымдардағы сөздердің мағыналық айырымдарын салыстыра көрсету амалы арқылы ғана айқын көріне алады», – деп түйінделеді [9, 484]. Бұл амал әсіресе *анау* мен *мынау*, *әне* мен *міне*, *сол* мен бұл сияқты есімдіктердің арасында айқын көрінеді. Сілтеу есімдіктерінің қарама-қарсы салыстыру амалы сөйлеудің эмоционалдылығын күшейту мақсатында жиі қолданылады. Мысалы,

Келер әлі бұның заманы да қайта айналып. Әңгір таяқты ойнатар сонда «өкіметпін» деп шелтеңдеген Шәріптің төбесіне. Сол Шәріптің азу тісі біліне бастаған әнебір Шеге деген «күшігінің де» жон арқасынан тіліп алар таспаны (С. Елубаев).

Сол Әзбергеннің де әкіреңдегенін көтере алмайды бұл (С. Елубаев).

Сілтеу есімдіктері белгілі бір құбылысты немесе затты бөліп алып, соған тыңдаушының көңілін, назарын ерекше аударту қызметін де атқарады. Төменде келтірілген мысалдан *осы* есімдігінің *-ау* шылауымен келген қолданысы мағыналық нақтылықпен қатар айтушының қалаға қатысты оң көзқарасы мен жағымды эмоциясын, атап айтқанда, көңілі кету, тамсану, сүйсіну, риза болу реңктерін беріп тұр.

– Шіркін, қала деген осы-ау. Жаныңа не керек бәрі табылады (І. Жансүгіров).

Бұл, мынау, анау т.б. сілтеу есімдіктері көп жағдайда айтушының белгілі бір затқа, адамға, құбылысқа деген жек көрінішін, менсінбеушілігін де білдіре алады. Мысалы,

Бұлардың мылтығын, қаруын керек қылып тайқаған да жоқ (І. Жансүгіров).

Бұл сөйлемдегі автордың оқушыға жеткізіп тұрған «қорықпады» деген мәліметі *бұлардың* деген сілтеу есімдігі мен *де* шылауы арқылы келген *-ған жоқ* құрылымы арқылы менсінбеушілік мәнге ие болып тұр. Сөйлемдегі *бұлардың* сілтеу есімдігінің тағы бір қызметі – алдыңғы мәліметті, яғни оқырманға алдыңғы мәтіннен, сөйлемдерден таныс адамдар туралы мәліметті керексіз қайталай беруді қысқарту болып табылады. Сілтеу есімдіктерінің бұл қызметі туралы Г.

Мейрманова: «Сілтеу есімдіктері анафоралық (айтылғанды сілтеу) қолданыста кеңінен жұмсалып, мәтін, сөйлем элементтерін байланыстырады және сөйлемдегі керексіз қайталауларды ауыстырады», – деп жазады [82, 18].

Есімдіктердің ішінде адам эмоциясын беруде, мәтіннің эмоционалды-экспрессивті реңкін күшейтуде белгісіздік есімдіктерінің қолданысы өз алдына ерекше. Көркем әдебиетте белгісіздік есімдігін қолдану арқылы автор адамның нақтылы кім екенін ашып айтпайды, жағымсыз эмоцияны білдіру мақсатында әдетте белгісіздік есімдіктері қолданылады. Мысалы,

Иықтаған кісіні билер көтерген бе, бірі о деп, бірі бұ деп, жау егердің желкесіне мініп алып, Мысыр түгіл Жетішәрден оқып келсе де мұғалімнің аяғын бұра бастырмай тұсады (І. Жансүгіров).

В.В. Виноградов: «В структуре литературно-художественного произведения острые экспрессивно-образные функции могут выпасть даже на долю семантически нейтральных, совсем без образных местоименных слов», – деп жазады [83, 52].

Айтушының жағымды, жағымсыз эмоциясын білдіруде өздік есімдігі де қызмет атқарады. «Өздік есімдіктері – сөйлеушіні не сөйлемдегі субъектіні өзге субстанциялар мен құбылыстардан бөліп алып көрсетуші сөздер» [9, 489]. Тәуелдік жалғауларымен қолданылатын өз есімдігі эмоциялы сөйлемдерде қолданылған кезде іс-әрекетті, затты, құбылысты меншіктенуші жақты көрсетумен қатар жақсы көру, тамсану, сүйсіну, жек көру, жақтыртпау т.б. да эмоцияларды білдіреді. Мысалы,

Өзі нағыз қазмойын екен, шашын тоқпақтай қып желкесіне түйіп апты (С. Мұратбеков). Бұл сөйлемде қызға көз салып ұнатып отырған жігіттің ішкі сезімі берілген.

Жағымсыз эмоцияны білдіру, оның реңкін күшейту мақсатында қолданылған өз есімдігі сөйлемде *өзіңнің* тұлғасында келіп тыңдаушы жаққа немесе ол істеген іс-әрекетке, айтылған сөзге, ал *өзі* тұлғасында келіп бөгде жаққа немесе ол істеген іс-әрекетке, айтылған сөзге деген жағымсыз көзқарасты екінші жаққа қарата айтады. Мысалы,

– *Жігітің бар ма?*

Қыз тағы үндеген жоқ.

– *Сен неге сөйлемейсің? Өзіңнің тілің бар ма? – деді шарап басына шығып, қызыңқырап алған Ұзақ. Қыз теріс қарап отырған бойы дірілдеп кетті (С. Мұратбеков).*

Бұл есімдік тәуелдіктің үшінші жағында тұрып та екінші жаққа қарата қолданыла береді.

Айтылғандарды қорыта келгенде, есімдік – эмоционалдық мағына беруде өзіндік қызмет атқаратын сөз таптарының бірі. Қатты ашу кезінде сұрау есімдігінің сөйленіс кезінде бірнеше рет қайталануы эмоцияның күштілігін көрсететін тілдік тәсілдердің бірі болып табылады. Сұрау есімдіктерінің ішіндегі *қандай? қалай? қайда?* деген түрлері сөйлеу жағдаятына қарай кейде эмоцияның күштілігін, таңданысты, тамсануды, таң қалуды, арман, тілекті білдіру үшін де қолданылады. Есімдіктер даралау, жинақтау, аралық жақындық пен алыстықты білдіру т.б. қызметтерімен қатар адамның белгілі бір құбылысқа, затқа деген жағымды я болмаса жағымсыз эмоциясын білдіру қызметін де атқарады. Адам эмоциясын білдіруге есімдіктердің мағыналық топтарына қатысты тілдік бірліктердің барлығы қатысады. Сөйлеу тілінде өте жиі қолданылатын сөз табы болғандықтан, есімдіктердің түрлі жағдаятқа байланысты адамның көңіл күйін білдірушілік қызметі зор.

3.2 Етістіктердің эмотивті потенциалы

Етістік – қазіргі қазақ тіліндегі ең күрделі сөз табы. Оның күрделілігі лексика-семантикалық ерекшелігінен ғана емес, етістік түбіріне қосылатын грамматикалық формалардың көптігі мен күрделілігіне, категорияларының әр түрлілігіне, жаңа сөз жасау жүйесі мен қолданылу аясының кеңдігіне де байланысты болып табылады. Етістіктер семантикалық тұрғыдан алғанда қимылды, процесті, әр түрлі өзгерістер мен құбылыстарды білдіретін сөздер. Бұл қатарға адамның эмоциясы деп аталатын күрделі құбылыстың қимыл-әрекетпен, қозғалыспен байланысты түрлі ерекшеліктері де жатады. Етістік өзінің жақ, рай, шақ, етіс категориялары арқылы адамның эмоциялық құбылыстарына қатысты сан алуан әрекет пен қозғалысты, процесті мүмкіндігінше реалды түрде бере алады. Етістіктің ерекшеліктері оны тек лексика немесе тек морфология я болмаса синтаксис тұрғысынан ғана қарауға тарлық етеді. Етістік шеңбері әлдеқайда кең және әр қилы. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктер жан-жақты зерттелгендігіне қарамастан оның лексика және грамматикалық ерекшеліктерін, морфологиялық рөлін, синтаксистік қызметін, тарихи қалыптасуы мен стильдік қолданысын сөз ету бүгінгі күнмен аяқталмайтыны белгілі. Өйткені, ғалымдардың пікірінше, қазақ тілі сөз байлығының тең жарымы дерлік етістіктер болып табылады. Бүгін біз етістіктің адам эмоциясын білдірудегі, бейнелеудегі, белгілеудегі қызметіне тоқталмақпыз.

Басқа сөз таптары сияқты етістік сөз табында да ең алдымен қарастырылатын, ең басты мәселе етістіктің негізгі түбірі мен туынды түбірлерге қатысты, одан әрі олардың қолданысқа қарай түрлену мәселелері сөз болады. Себебі *күл, жыла, ая, сүй, мақта* т.с.с. адам

эмоциясына қатысты қолданылатын етістіктер іс-әрекет, құбылысты білдіру мағыналарымен ғана емес, морфология мен синтаксиске тән жүйелі қасиеттерімен де ерекшеленеді. Эмоцияны таңбалайтын етістіктер түбірі қай сөз табынан болса да етістік тудырушы жұрнақты қабылдап сол сөз табының құрамына өткеннен кейін етістіктің морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерін түгелімен бойына сіңіреді. *Ойбай* мен *ойбайла*, *аттан* мен *аттанда*, *айқай* мен *айқайла*, *мазақ* пен *мазақта*, *таба* мен *табала*, *күңкіл* мен *күңкілде*, *күркіл* мен *күркілде*, *өкпе* мен *өкпеле*, *зәбір* мен *зәбірле* сияқты эмотивтерді алып, олардың алғашқылары мен соңғы, жұрнақтыларын салыстырсақ айырмаларын анық байқауға болады. Мысалы,

Айдарлым кетсе, Күнікей жалғыз жатады күркілден:

– *Уһ... алла-ай!.. – деп күңкілден* (Ж. Аймауытов).

Етістік ең үлкен сөз табы болғандықтан етістік тудырушы жұрнақтардың да саны көп екендігіне дау жоқ. Соңғы мәліметтерге сүйенсек, туынды түбір етістік жасайтын жұрнақтар «фонетикалық варианттарымен қоса, екі жүзден асады» [9, 378]. Шығу тегі, жасалу жолдарына қарай туынды эмотив-етістіктерді сөзжасамда қалыптасқан жүйе бойынша туынды түбір эмотив-етістіктер және күрделі құрамды туынды эмотив-етістіктер деп бөлеміз. Туынды түбір эмотив-етістіктерді есім негізді және етістік негізді деп бөлуге болады. Есім негізді туынды түбір эмотив-етістіктерге етістіктен басқа барлық сөз таптарынан жұрнақтар жалғану арқылы жасалған туынды эмотив-етістіктер жатады. Мысалы, *бақ-ыр*, *іңгә-ла*, *аһ-ла*, *уһ-ле* т.б.

Қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды лексиканың тілдік табиғатын қарастыра отырып Б. Жонкешов: «Тілдегі эмоция арқылы пайда болған сөздер тобын зерттеу эмоционалды лексиканы жете тану үшін өте маңызды болып табылады. Себебі тарихи тұрғыдан эмоционалды лексика қалыптасу жолында өз бастау бұлағын осы негізден алатыны сөзсіз. Бұндай сөздерге адамның эмоциясын білдіретін одағай сөздермен бүгінде түбір күйінде мұндай қасиетінен айырылып қалған, тек етістік тудыратын жұрнақтар арқылы ғана қандай да бір эмоционалды мәнге ие болатын еліктеуіш сөздерді жатқызамыз. Бұл екеуін бір-біріне жақындастыратын жағы бұлардың пайда болуында (тарихи тұрғыдан) адамның эмоциясы қатысады», – деп жазады [22, 41].

Тіл білімі қағидасы бойынша бір сөз табынан екінші сөз табының жасалуы тарихи және аса өнімді құбылыс болып табылады. Қазақ тілінде есімдерден етістік тудыратын өнімді жұрнақ болып есептелетін *-ла*, *-ле*, *-да*, *-де*, *-та*, *-те* қосымшалары эмотив-етістіктерді тудыруда есімдердің барлығына бірдей жалғана бермейді. Негізінен зат есім, сын есім, одағай, еліктеуіш сөздерге жалғанады. Зат есім, сын есім негізді-

лердің көпшілігі сабақты, одағай, еліктеуіш негізділері салт етістік болады. Мысалы,

Жұрт гу-ле-п кетті. Қолдап та жатыр. Қарғап та жатыр (С. Елубаев).

– *Жаратқан ием, сақтай гөр!*

Қираған шаңырақты көріп, Ждақайға қатты ұрысты Асан бәлшебек. Ждақай без-іл-де-п қоя берді (С. Елубаев).

Ол үлкендігін істеп бағынғысы келмей қиқаң-да-мақ болған (С. Мұратбеков).

Бұл күндерде өзі қолы тимейтін болуы керек, біздің үйді жиі торуыл-да-у-ын қойған (С. Мұратбеков).

Мен болсам жұрт біраз қызық-та-й түссін деп жирен айғырды тың сақтап, шеттеу жүргем (С. Мұратбеков).

Аталған жұрнақтар арқылы жасалған туынды эмотив-етістіктердің ішінде адамның дене мүшелерінің негізінде жасалғандары да бар. Олар: *өкпе-ле, тіл-де, жұдырық-та, шапалақ-та, тіс-те, алқым-да* т.б. Мысалы,

Дауыстап жылап жібере жаздап, өзімді-өзім зорға тежеп тістеніп, бетімді екі тіземе бастым (С. Мұратбеков).

Біреуге ренжу, өкпесін арту мағынасын беретін *өкпе-ле* туынды етістігінің негізі тура мағынасында адамның дем алатын мүшесі, өкпе болғанымен, наз, кінә мағынасын береді. Осы модель бойынша жасалған *көз-де* етістігі тура мағынасында қолданылғанда, эмотивті мән бермегенімен ауыспалы мағынасында жұмсалғанда адамның ішкі ниетін, пиғылын көрсетіп эмотив-етістік қызметін атқарады. Бұл жөнінде А. Хасенова: «*Көз-де* етістігінің «мылтықты көз-де-п тұрып атып жіберді» деген сөйлемде қолданылуымен, «қайткенде осы араға қызметке орналастыруды көз-де-ді» дегендегі *көзде* деген етістіктерді алсақ, олар екі түрлі мағынада қолданылып тұр. Алғашқыда *көз* деген тура мағынасында, соңғыда жанама мағынада айтылып барып, содан жасалып тұр», – деп жазады [84, 118].

Мадақ-та, дәріп-те, ақ-та, қара-ла туынды түбір эмотив-етістіктер объектілерді рухани сана тұрғысынан өзгерту мағынасын береді. *Кінә-ла, құрмет-те, сый-ла, зор-ла, күш-те, айып-та, күн-де, жүн-де* етістіктері субъектінің белсенділігі мен объектінің бейтараптығы негіз болып тұрған іс-әрекет мағынасын береді.

Туынды түбір эмотив-етістіктердің бірқатары қазіргі тілдегі қолданысы тұрғысынан алғанда эмоцияны білдіру, бейнелеу, белгілеу қызметтерін атқарады, оларды туынды түбір деп танығанымызбен түбір мен қосымшаға жіктеу қиындық тудыратындай өзгеріске ұшыраған. Себебі бірқатар жұрнақтар өздері қосылған сөздермен етене

кірігіп, қосылып кеткен немесе түбірлердің негізінде дыбыстың түсірілуі, басқа дыбысқа ауысуы сияқты өзгерістер болған. Мысалы, *егілу, елжіреу, одыраю, ожыраю, ақыраю, ажыраю* т.б.

Есім негізге де, етістік негізге де жалғанып, туынды эмотив-етістік жасайтын *-ла, -ле, -да, -де, -та, -те* жұрнақтары эмоциялық процестің өту сипатын да, яғни қайталану мәнін де береді. Мысалы, *тепкіле, ұрғыла, төмеште, жұлқыла, тістеле* т.б.

– *Ей, Дәнеш-ау, Қайрақ қайда? Қайрақ қайда қалды? – деп ферма бастығы жұлқылады* (С. Мұратбеков).

Мысалдардан байқап отырғанымыздай бұл жұрнақ эмоция әсерінен жасалатын қимыл-әрекеттің қайталану мәнін білдіріп тұр.

Етістіктің мағынаға бай түрінің бірі – етіс. А. Ысқақов етіс категориясына анықтама бергенде етістің амал-әрекеттің субъекті мен объекті арасындағы қарым-қатынасты білдіруімен байланыстырса, И. Маманов оны салт, сабақты етістіктермен байланыстырады. «Қазақ грамматикасында» етіс – қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы (семантикалық-синтаксистік сипаты) әр түрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы деп анықталады [9, 507].

Етіс категориясының мағынасына негіз болатын аффикстерді сөз тудырушы жұрнақ деп қарау керек пе жоқ әлде грамматикалық форма тудырушы жұрнақ деп қарау керек пе, болмаса сөйлемдегі сөздерді байланыстырушы жалғау деп есептеу керек пе деген мәселе түркологтар арасында түрлі пікір туғызды. 1957 жылы Уфа қаласында өткізілген бүкілодақтық кенесте түрік тілдеріндегі етіс категориясына байланысты талас мәселе кеңінен талқыланып, етіс аффикстері етістіктен туынды түбір етістік жасайтын бірлік ретінде қарау керек деген пікірді көпшілік түркологтар, оның ішінде қазақ тілі мамандары да қуаттады. Түркі тілдеріндегі етіс категориясы туралы Э.В. Севортян оғыз тобындағы түрік және азербайжан тілдерінің етіс категориясын зерттей келіп, етіс категориясының сөзжасам категориясынан бірте-бірте сөз түрлендіруші категорияға ауысып бара жатқандығын, бірақ бұл үрдіс түркі тілдерінің әрқайсысында әр түрлі даму сатысын басынан кешіріп отырған құбылыс деген пікір айтады [85, 17]. А. Хасенова өз зерттеуінде аталған мәселеге байланысты: «Жұрнақ қатарында қаралатын етіс аффикстерінің де түбір сөзді басқа жаңа сөзге айналдырмай, жалғау ретінде ғана қолданылатын жағдайы жоқ емес. Осыларды ескере отырып, оны тарихи жағынан қазіргі түркі тілдерінің лексикасы мен грамматикасына қатысы тұрғысынан етістіктердің сөз жасаудағы синтетикалық тәсіліне қосуға болады», – деген пікір айтады [84, 107].

Қазақ тіл білімінде етіс категориясы туралы жазылған ғылыми мақалалардың, қорғалған кандидаттық диссертациялардың саны аз емес. Ол еңбектерде етіс категориясы түрлі мақсатта, түрлі жоспарда зерттеу нысаны болған етістіктің валенттілігімен, сөйлемдегі қызметімен, етістіктің салт, сабақтылық қасиеттерімен байланысты т.б. Біз етіс категориясы жұрнақтарын эмоционалдылық құбылысына қатысты сөз етеміз.

Қазақ тіліндегі *намыс-тан, екі-лен, ашу-лан, қайғы-лан, құшыр-лан, мақтан-шақ-тан, дол(ы)-дан, батыл-дан, сұқтан* т.б. да эмотивтердің құрамындағы жұрнақтар көп жағдайда бөлшектенбейді, яғни, қазіргі қазақ тілінде *намыс-та, екі-ле, ашу-ла, құшыр-ла, дол-да* деген қолданыстар жоқ. Соған қарамастан *-лан, -лен, -дан, -ден, -тан, -тен* жұрнақтары *-ла, -ле* арқылы туындаған күрделі жұрнақтар ретінде қарастырылады. Бұл жұрнақтардың құрамы *-ла, -ле* мен өздік етістің *-н* аффиксінен күрделеніп қалыптасқан тұлға ретінде танылады. Бұл етістіктер негізінен субъектінің өз басындағы эмоциялық құбылысты белгілеу үшін қолданылады.

Мысалы,

– *Осы жұрт сұқ-тан-ба-са жүре алмайды-ау деймін түге* (С. Мұратбеков).

Жанай іштей қорланып, намыс-тан-ды (С. Мұратбеков).

Боз аты, ақ киімі рауақтанып көрінді ме, ұлық келгендей, ақсақал азырақ қорынайын деді (Ж. Аймауытов).

Өз ойынан өзі шошынып, өне бойы түршігіп кетті (М. Мағауин).

Кәмен мен әйелі бұл қыздарын ұзатарда да Әйкен қашып кеткендегідей қатты қапаланды (С. Мұратбеков).

Бірақ оның менмен көңілі қатты қорланып қалған еді (М. Мағауин).

Басқа етіс формаларынан өздік етістің айырмашылығы да онда істі істеуші (субъекті) де, объекті де бір адам болып шығады. Сөйлем ішінде аталған формалардың үстіне тағы да етіс жұрнақтары үстеліп қолданылатын жағдайлар да тілде жиі кездеседі. Мысалы,

Екі күн өткенше қарындасым маған үлкен жұмбақ болды. Өзімді қапаландырған жайды сұрауға еш мүмкіндік болмады (С. Мұратбеков).

Мұндай құбылысты екі немесе одан да көп субъекті арасындағы ортақ қимылды білдіретін ортақ етіс формалы эмотив-етістіктерден кейін қосылатын өзгелік етіс жұрнақтарынан да байқауға болады. Мысалы, *төбелестір, соғыстыр, татуластыр* т.б. Өздік етіс формалы эмотив-етістіктерге кейін ортақ етіс жұрнақтарының қосылуы да аталған құбылыстың көрінісі. Мысалы, *ұғыныс, түсініс, ілігіс* т.б.

Эмотив-етістіктер ортақ етіс формасында келген кезде эмоциялық процестің бір емес бірнеше субъектіге ортақтығын, бірнеше субъект арқылы іске асатындығын білдіреді. Мысалы,

Бөксесі тоқ, кеудесі шалқақ, орылуын күтіп тұрған күзгі егін түстес қолаң сары шапты даяшы қызбен қалжыңдасты (М. Мағауин).

Кешке суретке барып, ең арттағы ложаға отырып, электр сөнгенде, құшақтасып сүйісіп отырдық (Ж. Аймауытов).

– Бердібекпен төбелестім, – деді Едігенің бетіне тік қарап (М. Мағауин).

« - Ау, енді қашан? Ән салмайсыңдар ма?» – деп айғайласты жердегі жұрт (М. Мағауин).

Ортақ етісті эмоциялық процесс субъектілерінің қимылға ортақтығы әр түрлі болады. Субъект көп жағдайда көптік тұлғадағы адамзатқа қатысты атаулар болады. Мысалы,

– Жақсылықтың нышаны болса жарар еді... – десіп күңк-іл-де-с-ті кәрілер (С. Елубаев).

Қыздар жыртаңдасып өзара күліп тұр (С. Мұратбеков).

Жан-жақта саңқылдай күлісіп, бір-бірімен әзілдесіп қыздар жүр, шананың үстінде әрбір әперген шөпті қағып алған сайын жымың қағып қойып Моторбай тұр (С. Мұратбеков).

Ортақ етіс формалы эмотив-етістіктер эмоция немесе эмоцияны бейнелейтін қимыл атауы болуға бейім тұрады. Мысалы, *төбелес, сүйіс* т.б.

3.2.1 Көсемшелердің эмотивті потенциалы

Адамның жағымды немесе жағымсыз эмоциясын бейнелеуде, сезімді анықтауда етістіктің көсемше формаларының қызметі зор. Әсіресе адамның қасы мен қабағын, көзінің түрліше құбылуын айтушы тарапынан суреттеуде көсемше формалы сөздер түрлі стильдік реңк алып, сол құбылысқа деген айтушының бағасын, көзқарасын, түрлі сезімін бойына сыйдыра алады. Мысалы,

Көзі күліп, қасы жылмиып алыстан адамның тәбетін тартатын сүйкімді жігіт екен (І. Жансүгіров).

Шеркес Қали отты, өткір жігіт. Алдында қанша жау тұрса да көзі қанталап көрмей кететіні бар (І. Жансүгіров).

Қазіргі қазақ тілінде көсемше тұлғалары ретінде *-а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі* қосымшалары танылады. 1967 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикасында» да, 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» да көсемшеге анықтама берілмейді. 1967 жылғы академиялық грамматикада: «Көсемше мағынасы мен атқара-

тын қызметі жағынан үстеулер мен етістік сөз таптарын ұштастырып аралық категория есепті қолданылады. Оның үстеумен тікелей қатынасы көсемше формалы етістіктердің одан әрі грамматикалық тұлғалануға түспей, сөйлем ішінде дара тұрып айтылуында айқындала түседі», – деп көрсетіледі [86, 183]. «Қазақ грамматикасында» көсемше туралы: «Көсемше атауын қазақ тіліне А. Байтұрсынұлы енгізген. Бұл сөздің мағынасы көсем сияқты үнемі алдында тұрады дегенді білдіреді. Көсемшелер тұлғалық жағынан да, мағыналық жағынан да тиянақсыз болғандықтан, қысқа қайырылып, өзінен кейін тиянақтаушы етістікті қажет етіп тұрады да, кем дегенде екі сыңардан құралып, жаңа мағына түзетін күрделі етістіктердің көп-теген түрін жасауға негіз болады», – деп жазылады [9, 529]. А. Байтұрсынұлы: «Көсемше дейміз – екі етістік қосарынан сөйленгенде, алдында тұрып айтылатын етістіктің қысқа түрін. Мәселен, *жаза бер, қарап тұр, жүрiп келедi* дегенде алдыңғы сөздер көсемше етістік болады», – деп көрсетеді [77, 245].

И. Мамановтың анықтамасына назар аударайық: «Іс-әрекеттің, қимылдың себебін, амалын көрсететін қосымша қимылды білдіретін етістіктің формасы көсемше деп аталады» [87, 91]. И. Маманов көсемшенің қимылдың себебін, амалын көрсету қызметіне басты назар аударса, А. Ысқақов оның модальдық, шақтық мағынамен байланысына басты назар аударады. А. Ысқақов көсемшеге берген анықтамасында: «Етістік негіздерінен арнаулы қосымшалар арқылы жасалынып, тиісті дәрежеде шақтық, модальділік және басқа мәндерді білдіретін ерекше формалар көсемше категориясы деп аталынады», – деп жазады [88, 31]. П.М. Мелиоранский өз еңбегінде көсемшенің қосалқы, жанама мағынаны білдіретіндігіне тоқталған болатын. Көсемшенің бұл ерекшелігіне басқа тілші ғалымдар да назар аударады. Н. Оралбаева көсемшеге берген анықтамасында: «Көсемше деп сөйлемдегі негізгі қимылдың жай-күйін, жанама қимылды білдіретін етістіктің түрі аталады», – деп жазады [89, 253].

Етістіктің көсемше деп аталатын түріне берілген анықтамаларға шолу жасай отырып, әр анықтаманың өзіндік маңызы, әр анықтамада көсемшенің негізгі деген сипаттарының ерекшеліктері мен атқаратын қызметтерінің бар екендігін байқауға болады. Мәселен, төмендегі сөйлемдердегі көсемше формалы сөз қимылдың мақсатын білдіріп, сол қимылды жасаушы адамның ішкі ниетінен, ойынан мәлімет беру қызметін атқарып тұр. Келе жатқандағы мақсаты – азғыру. Келгендегі мақсаты – көңілін сұрау.

– *Өткеннің маған керегі жоқ, – дедім. Азғырғалы келе жатқанын білдім (Ж. Аймауытов).*

Бір күні Ақбілектің көңілін сұрағалы Ұрқия келді (Ж. Аймауытов).
-ғалы, -гелі, -қалы, -келі формалы көсемшелерді А. Байтұрсынұлы ниетті көсемше деп атайды: «Ниетті көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мәселен, *барғалы тұрмын, барғалы тұр уа ғайри солай*» [77, 245].

Көсемшенің негізгі ерекшеліктерінің бірі оның шақпен байланыстылығы. Төмендегі сөйлемде айтылып келе жатқан әңгіменің Қартқожаға әсері, оның эмоциясын бейнелейтін *көзінің бажыраюы, аузының ашылуы, аузынан суының ағуы* сияқты тілдік бірліктер арқылы беріліп, оның эмоция үстіндегі физиологиялық жағдайынан ақпарат беріп отыр. Аталған тілдік бірліктердің барлығына көсемшенің *-ып* жұрнағы жалғанғанымен сөйлемнің осы шақтық көрінісі *тыңдап келеді* арқылы білдіріледі де, *-ып* формалы тілдік бірліктердің барлығы Қартқожаның қалай тыңдап келе жатқандығын, қалай таңданып келе жатқандығын бейнелеу қызметін атқарып тұр.

Айтқан сайын Қартқожаның көзі бажырайып, аузын ашып, аузынан суы ағып тыңдап келеді (Ж. Аймауытов).

И. Маманов, Н. Оралбаева анықтамаларында көсемшеге байланысты айтылатын негізгі сипаттардың бірі жанама, қосымша қимыл. Яғни эмоцияға қатысты көсемшелердің жанама қимылды білдіруі дегеніміз негізгі етістіктегі қимылдың қалай жасалғанын немесе жасалатынын суреттеп, бейнесін де бере алады. Мысалы,

Ждақай:

– *Хансұлу, сен тырп етпе! Әкел маған кетпенді, қасқа Ждақай бүгін екі адамның жұмысын істейді. Әп!.. – деп екіленіп кетпен сілтейді (С. Елубаев).*

Көкірегі қарс айырыла күрсінді Пахраддин (С. Елубаев).

Шеге ішінен күліп жатыр (С. Елубаев).

Тіл біліміндегі көсемшеге қатысты еңбектерде оның үстеуге қатыстылығы да сөз болады. А. Ысқақов көсемшелердің мағыналық тұрғыдан үстеулермен ұштасатыны туралы айта келіп: «Рас үстеулер де етістіктің белгісін білдіреді, бірақ үстеулер ол белгіні сөздің лексикалық мағынасы (ертең, бүгін, кеше, кейін, бұрын, соңыра...) арқылы білдірсе, көсемшелер ол үшін өздерінің қосымшаларын дәнекер етеді және көсемшелердің осы семантикасында сәл де болса, шақтық мән я оның нышаны болады», – деп жазады [88, 317].

Көсемше формалы эмотивтер де сөйлемде үстеу мағынасында қолданылып, пысықтауыштық қатынасқа түсе алады. Мысалы,

Сондықтан да күздің лайсаң күндерінің бірінде кезекті сапарға қынжыла-қынжыла әрең аттанған (М. Мағауин).

Бәзікен оған суықтан аларып кеткен көзімен бажырая қарады (С. Мұратбеков).

Барақ жалтақтап Жанайға қараған (С. Мұратбеков).

Бұл сөйлемдердегі көсемше формалы эмотивтер: *қынжыла-қынжыла* сапарға аттанушының қалай аттанғандығын, яғни ішкі дүниесіндегі күйінішін, өкініштен, сол істі қаламайтындығынан ақпарат берсе, *бажырая* эмотиві Бәзікеннің қалай қарағанын бейнелеп қана тұрған жоқ, оның эмоциясының жағымсыз екендігін де білдіріп тұр, ал *жалтақтап* эмотиві Барақтың Жанайға қалай қарағанын бейнелеумен бірге оның сенімсіздігінен, ішкі күмәні мен қорқынышынан да хабар беріп тұр. Яғни сөйлемдердегі көсемше тұлғалы эмотивтер пысықтауыштық қызметте жұмсалуды арқылы айтушының әр түрлі реңктерді білдіру қажеттілігін өтеп тұр. Көсемше формасының бұл ерекшелігіне, сөйлемдегі қызметіне қатысты Б. Қапалбеков мынадай пікір білдіреді: «...көсемшелердің алғашқы пысықтауыштық қызметі айтушының әрекеттің сынын білдіру ниетінен барып қалыптасқан. Жалаң бастауыш пен баяндауыштардан ғана тұрған сөйлемдер кеңейіп, олардың құрамында тұрлаусыз мүшелер пайда бола бастаған. ...Қазіргі қазақ тілінде етістік басқа сөз таптарына қарағанда формаға өте бай. Етістіксіз сөйлем құрап айту өте сирек. Етістікті сөйлеудің (речьтің) жаны деуге болады. Оның функциялы тұлғалары сөйлеу тізбегінде жеке-жеке қолданыла алады. Олардың бірі (есімшелер) лексика-грамматикалық жағынан сын есімдерге жақын болса, бірі (көсемшелер) үстеулерге жақын болып келеді. Олардың анықтауыштық немесе пысықтауыштық қызметтерде жұмсалуды сөйлемдегі ойды кеңейту қажеттілігінен болған құбылыстар деуге болады» [90, 56-57].

Көсемшелердің шақтық мағынасының шешуші мағына емес екендігін И. Маманов, А. Ысқақов, М. Оразов өз еңбектерінде атап көрсетеді. Н. Сауранбаев көсемшелерді шаққа бөлмей үнемді, үнемсіз және мақсатты көсемшелер деп бөледі. М. Оразов көсемшелердің шақтық мағынасына қатысты: «Жалпы көсемшелердегі шақ мағынасы туралы айтылып жүрген пікір таласын толық шешу үшін күрделі, арнайы зерттеуді талап етеді. Себебі *«күле сөйлеп, күңірене кетеді»* дегендегі *күле, күңіреніп* сөздерінде шақтық мағына бар дегенге еш қазақ сенбейді», – деп жазады [4, 196]. Көсемше формалы эмотивті етістіктер пысықтауыштық қызметінде жұмсалғанда шақтық қасиеті көмескі болғанымен, баяндауыш қызметін атқарғанда шақтық мағынасы айқын көрінеді. Мысалы,

Садық ауылдың жоғарғы жағындағы шұңқыр-тоспаны жерге сыйғызбай мақтай жөнелді (С. Мұратбеков).

– *Айтпақшы «құдай» деген сөзді не қылмаңыздаршы, сөздің аялғысы ғой... – деп тағы бір сасқалақтап қалды (Ж. Аймауытов).*

Балташ ақша беріп сатып алса да, сол күзеннен өзі қауіптеніп жүретін (Ж. Аймауытов).

Осы жерде тағы бір мәселе туындайды, себебі жоғарыдағы сөйлемдердегі көсемше формалы етістіктер жанама қимылды білдірмейді. Бірінші сөйлемде *мақтау*, екінші сөйлемде *сасқалақтау*, үшінші сөйлемде *қауіптену* эмоциялары туралы сөз болып отыр, яғни негізгі қимылды білдіріп отыр. Бұл жөнінде Н. Оралбаева: «Тілдің даму сатысында көсемше жұрнақтары шақтық көрсеткіш қызметін де атқаратын болған. Бұл көсемшенің табиғатына қатысты қызмет емес. Сондықтан шақтық мағынасын білдіретін жұрнақтар шығу тегі жағынан көсемшеге қатысты болса да, қазір олар көсемше емес, шақ көрсеткіштері жалғанған етістік сөйлемде жанама қимылды білдірмейді, негізгі қимылды білдіреді. Бұл көсемшенің қызметіне қарама-қарсы. Сондықтан олар көсемше жұрнағы деп аталмауы керек. Олардың қызметі де, түрленуі (жіктелуі) де көсемшеден мүлдем басқа» [89, 235-236]. Ғалымның пікірінше негізгі қимылды білдіретін етістіктерге жалғанатын қосымшаларды шақ көрсеткіші ретінде, ал жанама қимылды білдіретін етістіктерге жалғанатын қосымшаларды көсемше қосымшалары ретінде қарастыруымыз керек. Себебі көсемше түрленбейді, көсемше жұрнағынан кейін сөзге қосымша жалғанбайды, ал шақ көрсеткіштерінен соң жіктік жалғауы жалғанады.

Адам жан-дүниесіндегі түрлі сезім күйлерін, ішкі күйзелісін көрсетуде көсемшенің *-п, -ып, -іп* формаларының қызметі айрықша. Қолданыста бұл формалардың үйлесім табуы, автордың оны айтылатын ойға сай құбылтуы көсемшенің аталған формаларымен келетін сөздердің әсерін күшейтіп, оларға түрлі мағыналық реңк пен астарлы мағына береді. Мысалы,

Жаялықша жалпиган, жарқанатша қалқиган, жермен жексен шым қора, бейнеуі жоқ сұм қора. Шымқорада – жер үйде, желтіндірмес көр үйде, арса-арса болып сүйегі, қалақтай болып иегі, жаңқадай жоқ жақ еттен, саусақтары шілбиіп, көлеңкедей кілбиіп, бұ жатқан қай аруақ? Әлсін-әлсін демігіп, тық-тық еткен жөтелі өңменіңнен өткендей, алма еріні кезеріп Бетпақ кезіп кеткендей, кимешегі қолқылдап қуыршаққа тіккендей, сатпақ-сатпақ жастығы жастық емес кетпендей, сар төсек боп сарғайып – бұ жатқаның қай әйел?

Білмесеңіз айтайын – Күнікей ғой бұ жатқан.

Күзден жатқан Күнікей – жазға жетті ілініп: күдері ғой жан шіркін, үзілмейтін созылып (Ж. Аймауытов).

Автор көсемше формалары арқылы етістіктің эмоционалды-экспрессивті күшін толық танытып, Күнікейдің шерге, қайғыға, күйініш пен өкінішке толы күйін, ешкімге керексіз болып қалған жағдайын қимыл, іс-әрекеттің динамикасы арқылы жеткізген.

Қорыта келгенде, көсемше формаларына, олардың қолданыс кезіндегі ерекшеліктеріне қатысты қазақ тіл білімінде нүктесі қойылмаған мәселелер баршылық. Көсемше формалы эмотивтер эмоцияны бейнелеу қызметін де, эмоцияның шақтық мағынасын білдіру қызметін де, эмотивтерге түрлі мағыналық реңк үстеу қызметін де атқара алады. Көсемше тұлғалы эмотивтер тілде жағымды эмоцияға қатысты да, жағымсыз эмоцияға қатысты да актив қолданылады.

3.2.2 Есімшелердің эмоция тудырудағы рөлі

Адам эмоциясының түрлі реңкін білдіру, белгілеу, бейнелеу мақсатында актив қолданылатын етістік түрі – есімше. Есімше етістіктің функциялық формаларының бірі болып табылады. Есімшелердің эмоционалдылыққа қатысты актив қолданысы оның болымды, болымсыз түрінде де қолданылып, жақтық та, шақтық та мағынаны аңғарта алуымен және есімдерше көптеліп, септеліп, тәуелдене алатын қасиеттерімен тікелей байланысты. А. Байтұрсынұлы: «Есімше дейміз – есім сияқты айтылатын етістіктің түрін», – деп анықтайды [77, 251].

Есімше адам эмоциясын көрсетуде оны сол эмоцияның иесіне тән процесс ретінде суреттеу қасиетіне ие. Мысалы,

Абдыраған, жаншылған жанның әуезі (М.Мағауин).

Есімшеде етістіктің де, есім сөздердің де қасиеті бары тіл білімінде танылған құбылыс. Есімше қимыл-әрекет түрінде қолданылып, эмоцияның сапасы, белгісі қасиеті ретінде ұғынылады. Мысалы,

Көңілі бықсыған күмәнге толы (М. Мағауин).

Бұл – есімше формалы сөздің екінші номинативті эмотивтің алдында келіп, соның қимылдық-сындық белгісін білдіруі. Бұл жағдайда есімше формалы сөз номинативті эмотивтің (*күмән*) қимылдық-сындық белгісін білдіруі арқылы анықтауыштық қызмет атқарады. Номинативті эмотивтің сындық белгісін білдіріп тұрған *бықсыған* сөзі *қандай?* деген сұраққа жауап беріп, анықтауыш қызметін атқарғанымен, ол сөздің сын есім сөзден айырмашылығы байқалады. Сын есім сөздер заттың статикалық (тұрақты) белгісін білдірсе, есімше формалы сөз номинативті эмотивтің динамикалық (өзгерісті, қозғалысты) белгісін білдіреді.

Есімше формалы эмотивтер де есім сөздер сияқты түрленеді, яғни септеледі, көптеледі, тәуелденеді. Осыған орай сөйлемде бастауыш, толықтауыш қызметтерін атқарады. Эмотивтер тәуелденген

кезде эмоцияның өзі де, ол эмоцияның кімге тән екендігі де анық көрініп тұрады. Мысалы,

– *Соншама өрепкізгені несі, жетпегірдің!* – деп әйелдер Ждақайды қарғап-сіледі (С. Елубаев). Сөйлемнен есімшенің *-ген* қосымшасы қосылып, үшінші жақ формада тәуелденіп тұрған *өрекпу* эмоциясының Ждақайға тән екендігін, сонымен қатар оны қоршаған тілдік бірліктер арқылы Ждақайдың өрепкізінің әйелдер тарапынан жағымсыз бағаланып тұрғандығын да байқауға болады.

Нарқамысқа келген күннен бастап Шегенің бір қорыққаны аудандық комсомол комитетінің хатшысы Нұрила дейтін қатпа қара қыз еді (С. Елубаев).

Бұл сөйлемде де есімше формалы *қорқу* эмоциясының Шегеге қатысты екендігі тиісті формалар арқылы көрініс тауып тұр.

Эмоциялы сөйлемдерде қолданылатын есімше формалары қолданылу аясымен де, жалғанатын етістіктерге үстейтін грамматикалық мағынасымен де ерекшеленеді. Есімшенің *-ған, -ген, -қан, -кен* жұрнақтары арқылы жасалған есімше формалары эмоцияның немесе эмоция әсерінен жасалған түрлі қимылдың- іс-әрекеттің, процестің бұрын болып өткендігін білдіреді. Мысалы,

Жалғыз ол ма? Жас күнінде бай балалары талай қарға да аунатқан, қойнына қар да толтырған, тонын да жсыртқан, кітабын да шашқан, өгізшесін аударып, қуып жіберіп, талай жаяу да қалдырған. Қайсыбірін айтасың, қорлық-зорлығы толып жатыр (Ж. Аймауытов). Бұл сөйлемде *қарға да аунатқан, қойнына қар да толтырған, тонын да жсыртқан, кітабын да шашқан, талай жаяу да қалдырған* дегендердің барлығы өзгелер тарапынан Қартқожаға қатысты болған жағымсыз эмоция кезінде жасалған қимыл-қарекеттер, бір сөзбен айтқанда Қартқожаның көрген қорлық-зорлығы екендігін айта кету керек.

Есімшенің *-атын, -етін, -ітын, -ітін* жұрнақтары қосылған эмотивтер аталған эмоцияның немесе эмоция әсерінен жасалатын қимыл-қарекеттің бұрын да бірнеше рет қайталанғанын немесе дағдыға айналғандығын, дағдыға айнала бастағандығын білдіреді. Мысалы,

Оның бойында жұрттың бәрінен именетін қорғаншақ мінез пайда болған (М. Мағауин). Бұл сөйлемнен *имену* эмоциясының сол адам үшін дағдыға айналып бара жатқандығы есімшенің *-етін* формасы арқылы беріліп тұр.

Қосым төбелескенде ылғи баж етіп кеп бетті тырнайтын, сондықтан оны тырнауық мысық дейтінбіз, өзінен көп балалар қорқатын (С. Мұратбеков).

Бұл сөйлемде әдетте жағымсыз, әрі күшті эмоция әсерінен жасалатын *тырнау* қимылын төбелескен кезде Қосымның жиі жасайтындығы да, сондықтан одан балалардың көпшілігінің қорқуының дағдыға айналған құбылыс екендігі де есімшенің *-йтын, -атын* қосымшалары арқылы берілген.

Мунан әрі соғысқа баруды, фашистерді қыруды, сөйтіп әке-ағаларымызды тауып алуды әрқайсымыз өзімізше сөз етіп, тәтті арманға шоматынбыз (С. Мұратбеков).

Бұл сөйлемнен де *тәтті арманға шому* эмоциясының балалардың жан-дүниесінде жиі болатын құбылыс екендігін жеткізу есімшенің *-атын* формасының үлесіне тиіп тұр. Қазіргі қазақ тілінің материалдары негізінде жазылған оқулықтар мен ғылыми еңбектерде *-атын, -етін, -йтын, -йтін* қосымшаларының мағынасы мен грамматикалық ерекшелігін анықтауда бірізділік жоқ. Мәселен, Т. Қордабаев бұл қосымшаларды *-ды, -ді, -ты, -ті* және *-ған, -ген, -қан, -кен* қосымшаларымен бір қатарға қойып, айғақты өткен шақ ретінде таниды [91, 98]. 1954 жылы жарық көрген академиялық грамматикада бұл қосымша есімшенің ауыспалы осы шағының қосымшасы ретінде қарастырылса, 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» дағдылы өткен шақ есімшенің жұрнағы ретінде қарастырылады. Н. Оралбаеваның пікірі бұлардың бәрінен өзгешелеу. Ғалым: «Есімшенің бұл түрі ұзаққа созылған, әдетке айналған бүгін де, ертең де болып тұратын қимыл-әрекетті заттың белгісі етіп көрсетеді. ...Бұл қосымшалармен омоним болып келетін тілде шақтық көрсеткіштер бар. Олардың есімшелерден шақтық көрсеткішке айналғаны тарихи тұрғыда рас, бірақ қазір олар есімше емес», – деп жазып, аталған қосымшалардың амал-әрекеттің, заттың белгісі ретіндегі қызметін бөлек, шақтық мағына беретін қызметін бөлек қарастырып, ара-жігін ашып, бөлек-бөлек қосымшалар ретінде қарастыруды жөн санайды [89, 231]. И. Маманов бұл қосымшаны дағдылы өткен шақ ретінде қарастырады [87, 132-133]. М. Оразов та осы пікірді қуаттайды. Ол етістікке қатысты жазған еңбегінде: «*-атын, -етін* қосымшасы үш шақта бірдей қолданылады, бірақ олардың негізгі және көп қолданылатын мағынасы өткен шақты білдіруі. Бұның басқа өткен шақ қосымшаларынан айырмашылығы сол – болған қимылдың қайталанғандығын, тұрақтылығын білдіретін мағыналық реңктің болуында. Сондықтан бұл қосымшаны есімшенің дағдылы өткен шақ формасы деп атау дұрыс болады», – деп жазады [4, 142].

Есімшенің *-ар, -ер, -р, -с* жұрнақтары жалғанған эмотивтер болашақта болу-болмауы беймәлім эмоциядан немесе эмоция әсерінен жасалатын қимыл-қарекеттен хабар береді. Мысалы,

– ...**Қиратарсың!** – деді Әзберген қырсығып (С. Елубаев).

Тек осы үйде бақытты, я бақытсыз өмір кешкен, әйтеуір біраз дәм-тұз ішкен адамдар ғана босағадан аттап бара жатқанда бір сәт қана **мұңаяр** (М. Мағауин).

– Түү, бір өзіңнің үнің бүкіл аяққұмды жаңғырықтырады екен ғой. Мына қалпыңмен барылдап бұл өңірдегі қыз атаулыны **шошытарсың**, – деп күлді Қамар жеңгей (С. Мұратбеков).

Эмотивтерге *-ған, -ген, -қан, -кен* есімше формалары қосылған кезде олар өткен шаққа бейім эмоциялық құбылысты білдірсе, *-ар, -ер, -р, -с* формалары келер шаққа бейім эмоциялық құбылысты, ал *-атын, -етін, -йтын, -йтін* формалары қайталанатын немесе дағдыға айналған эмоциялық құбылысты білдіреді. Эмотивтердің есімше формаларымен қолданысын қосымшаларға байланысты ғана емес мағынасы мен синтаксистік қызметін ескере отырып зерттеу жұмысын жүргізу үшін өте үлкен, күрделі жоспардағы талдау қажет болады. Ондай жұмыс болашақта көлемді бір зерттеудің нысаны болуға да лайық.

3.2.3 Эмоциялықтың болымды-болымсыз сипаты

Қазіргі қазақ тілінде болымдылық пен болымсыздық бір-бірімен тең дәрежедегі мағыналық жұп сыңарлардан тұратын біртұтас лексика-грамматикалық категория ретінде танылған. Болымдылық пен болымсыздық философия, логика т.б. ғылым салаларының да зерттеу нысаны. Ол ғылым салаларындағы болымдылық пен болымсыздық өз мазмұны мен заңдылықтары бойынша сол ғылым салаларына сай көрініс тауып, дамиды. Тілдік болымдылық пен болымсыздық оларды танитын құрал ретінде ғана қызмет етеді. Шындық өмірден орын алған зат, құбылыс, қимыл, оның түрлі сапа белгілері тілде болымды және болымсыз түрде көрініс табатыны белгілі. Адам эмоциясына қатысты ететін процестің де болымды-болымсыз сипаты бар. Мысалы,

күлді – күлмеді, күлген жоқ, күлген емес;

күлкісі келді – күлкісі келмеді;

жылады – жыламады, жылаған жоқ, жылаған емес;

жылағысы келді – жылағысы келмеді;

қорықты – қорықпады, қорыққан жоқ, қорыққан емес т.б.

Болымдылық пен болымсыздық мезгіл мен кеңістікке тікелей байланысты құбылыс. Себебі бір кеңістік пен мезгілде танылған, болған құбылыс екінші бір кеңістік пен мезгілде танылмауы, болмауы мүмкін. Сондықтан тіл білімінде болымдылық пен болымсыздық етістіктің шақ, рай категорияларымен байланыста қарастырылады.

Болымсыздық жайлы материалдардың көпшілігі етістіктің райларына, шақ түрлеріне, болымсыз етістіктерге қатысты баяндалады.

П.М. Мелиоранский, К. Катаринский еңбектерінде де болымсыздыққа байланысты материалдар кездеседі. Аталған мәселе А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, С. Кеңесбаев еңбектерінде оқулық, грамматика көлемінде сөз болады. Қазіргі қазақ тілінде болымдылық-болымсыздық категориясы оның лексика-грамматикалық көрсеткіштері, категорияның мағыналық құрамы, сөйлемде атқаратын қызметі тұрғысынан қарастырылады. А. Қалыбаева, Н. Оралбаева, Т. Қоңыров, М. Оразов, М. Серғалиев, А. Ибатов, Р. Әміров, Қ. Есенов, Ә. Нұрмаханова т.б. да ғалымдардың еңбектерінде болымдылық пен болымсыздық жайында пікірлер беріледі.

М. Оразов: «Етістіктерді болымды, болымсыз деп бөлу түркітануда дау туғызбайды. Болымды етістіктер амал-әрекеттің болғандығын, болып жатқандығын, болатындығын білдіреді де етістіктің түбір формасы арқылы беріледі. Ал болымсыз етістіктер болса амал-әрекеттің болмағандығын, болмайтындығын білдіреді де етістіктің түбіріне *-ма*, *-ме* қосымшасын қосу арқылы жасалынады, не етістіктерге *жоқ*, *емес* сөздерін тіркеу арқылы беріледі», – деп жазады [4, 58 б].

А. Хасенова: «Қазақ тіліндегі түбір мен қосымшаның үйлесу заңына сәйкес *-ма*, *-ме*, *-ба*, *-бе*, *-па*, *-пе* варианттарында қолданылатын болымсыздық морфемасы (жақтыр-*ма*, білдір-*ме*, кет-*пе*, айт-*па*, жаз-*ба*, кез-*бе*) үнемі етістік түбіріне, бірақ есімше, көсемше, рай, шақ, жақ аффикстерінен бұрын қосылады. Горизонтальды бағытпен тіркесетін осы болымсыздық (*-ма*, *-ме*) формасы етістіктің лексикалық бөлшегі, яғни оның түбірі мен грамматикалық қолданылуының шегін көрсететін морфема деуге әбден болады», – деп жазады [84, 107].

Мүмкін тілде болымды мағынаның арнайы грамматикалық көрсеткіштерінің болмағандығына да байланысты болуы керек, аталған мәселеге байланысты жасалған шолу еңбектерде негізінен болымсыздыққа қатысты мәліметтер берілетіндігін көрсетті. Бұл жөнінде Н. Оралбаева: «Әр түбір етістік лексикалық мағынаны берумен бірге болымдылық мағынаны да білдіреді... Тілде болымдылық мағынаның ешбір нақтылы көрсеткішсіз, яғни нолдік морфема арқылы берілуі қалыптасқан», – деп жазады [89, 134].

Қазақ тіл білімінде болымсыздық мәселесіне арнап жазылған М. Жукенованың «Отрицательные предложения в современном казахском языке» (1967), Т. Абдығалиеваның «Семантика отрицания и способы ее выражения в современном казахском языке» (1991) тақырыптарындағы кандидаттық, Т. Абдығалиеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі болымдылық-болымсыздық категория» атты докторлық диссертациялары қорғалды.

Аналитикалық форманың қайсысы болсын белгілі бір категорияларға қатысты. Солардың бірі етістіктің болымсыздық категориясы. Мысалы, *ренжіген емес, ренжітін емес, ренжіген жоқ* деген тілдік бірліктер болымсыздық категориясына тән, осы категорияның формасында тұрған сөздер болып саналады. Аналитикалық форма категориямен тікелей байланысты болғандықтан, ол қай категорияның формасы болса сол категорияның парадигмасына енеді. Эмоционалдылықтың болымсыздық мағынасын білдіретін екі аналитикалық формант бар, олар: **нөлдік форма + емес, нөлдік форма + жоқ**. Бұл форманттар етістіктің шақ категориясымен ғана қолданылады. Мысалы, *Ол сені ешқашан жамандап көрген жоқ (М. Мағауин). Бұл жолы жарықтан қорыққан жоқ (М. Мағауин). Ұзақ кешірім сұрап, жалынұмен болды, бірақ Тана көзі боталаған күйінен ауған жоқ (С. Мұратбеков).*

Әр сөз табына қатысты сөздердің жеке тұрғандағы болымды мәні мен сөйлемдегі мәні бірдей болмайды. Болымды тұлғадағы сөздердің грамматикалық болымды мағынасы сөйлемде анықталады. Эмоциялық процестің істелген-істелмегені немесе істелетін-істелмейтіні де сөйлемде хабарланады. Мысалы,

Бостандыққа қолы жеткендей еді. Бірақ ол қуаныш ұзаққа созылмады (С. Елубаев).

Сөйлемде болымсыз формада келетін эмотив-етістіктер жағымсыз көзқарас, жағымсыз эмоция білдіру қызметін атқарады. Мысалы,

Ұрқияға онысы ұнамады (Ж. Аймауытов).

– Құрып кетсін, қайтесің оларды сөз ғып, – деп Сәмбет жақтырмай қалды (С. Мұратбеков).

Қазақ тіл білімінде болымсыз сөйлемдер зерттеушілер назарынан тыс қалып жүрген, айтылса да синтаксистің басқа мәселелеріне қатысты сөз болып, жете, терең зерттелмей келе жатқан сөйлем түрлерінің бірі. Бұл жөнінде Р. Әмір былай деп жазады: «Сөйлемдердің грамматикалық сипаты жағынан болымды, болымсыз болып бөлінетіні қазақ тіл білімінде ертеден аталып келеді. Бірақ сөйлемдердің тілдің түрлі стильдік тарамдарындағы құрылу ерекшелігі арнайы сараланып айтылмайды. Осылай болғандықтан болымсыз сөйлемдердің грамматикалық көріністері, оның грамматикалық типтерінің жасалу ерекшеліктері тасада қалып жүр» [81, 87].

Қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынов, С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, М. Балақаев, О. Төлегенов т.б ғалымдар болымдылық пен болымсыздық мәселесін сөйлемнің баяндауышымен байланысты қарастырған. Предикативтілік мәселесі түркітануда Н.А. Баскаков, А.А. Кононов, Н.К. Дмитриев, Е. Убрятова, Э.В. Севортян, М. Закиев т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болады. Предикативтілікті арнайы зерттеген

М.И. Черемисина, Т.А. Колосова, А.Т. Тыбакова «предикативный узел» деген терминді ғылыми айналымға түсірді, яғни сөйлемнің ең кіші бөлшегі, сөйлемнің негізі предикативтік түйін болып табылады.

Сөйлемнің құрамында болымсыздық мағыналы эмотивтер бастауыш, толықтауыш, анықтауыш, пысықтауыш қызметінде жұмсала береді. Мысалы,

– *Кеттік, – деді мына қызды қайтсе де жеңе алмайтынын аңдай бастаған жігіт (М. Мағауин).* Мұнда болымсыз мағына беріп тұрған **қайтсе де жеңе алмайтынын** тілдік бірлігі *нені аңдай бастаған?* деген сұраққа жауап беріп, толықтауыш қызметін атқарып тұр.

Енді бірде ол мазасы болмай тұрғанын бригадирге білдірді (С. Мұртабеков). Мұнда болымсыз мағына беріп тұрған **мазасы болмай тұрғанын** тілдік бірлігі *нені бригадирге білдірді?* деген сұраққа жауап беріп, толықтауыш қызметін атқарып тұр. Төмендегі сөйлемдерде де адамның көңіл күйіне байланысты көрініс тауып отырған болымсыздық мағына баяндауыштан басқа сөйлем мүшелерінде беріліп тұр. Мысалы,

Кәменнің тынышы болмай келеді, ауық-ауық алқына тоқтайды (С. Мұртабеков).

Ештеңе ойламауға, ештеңеге алаңдамауға тырысып, қараңғы төбеге қарап тағы біраз жатты (М. Мағауин).

Р. Әмір өз еңбегінде мұндай сөйлемдер болымсыз сөйлем аясында қаралмайды деген пікір айтады. Себебі: «Болымды, болымсыз сөйлемдер өзара грамматикалық ерекшеліктері арқылы ажырайды. Болымсыз сөйлем, болымды сөйлемнің формаларының негізінде жасалады. Болымдылық, болымсыздық форма баяндауыштардың тұлғасы арқылы көрінеді. Өйткені болымды және болымсыз пікір субъект пен предикаттық сапаның қатынасына байланысты» [81, 88]. Яғни автор өз еңбегінде А.Н. Кононовтың «болымсыз форма баяндауыштың бойынан табылады» деген пікірін келтіре отырып, «болымсыз сөйлемнің грамматикалық белгісі негізінен баяндауыш мүше тұлғасынан көрінеді», – деген тұжырымды ұстанады [81, 88]. Жағымсыз эмоциялық процестің болмауын тілеу, жұбату, өзінің жағымсыз эмоциясын көрсеткісі келіп, бірақ көрсете алмау сияқты адамның түрлі көңіл күйіне байланысты болымсыздық мағына төмендегі сөйлемдердегі баяндауыш формаларынан көрінеді. Мысалы,

Жұрттың қолы Алматының оқуына жетпей жүргенде бұл жаман Мәскеуді менсінбейді (М. Мағауин).

– *Ол жағынан жабықпа. Оларды да жөнге салатын адамдар бар зой, – деді ыза болған Жанай (С. Мұртабеков).*

Бұдан гәрі қаттырақ, қыздың шамына тиетін бірдеңелер айтқысы келіп еді, көңілі дауаламады (М. Мағауин).

Сөйлемге болымсыз мағына беруге морфологиялық та, синтаксистік те амалдар қатысады. Жоғарыда жасалған шолуда ғалымдар атап көрсеткендей, морфологиялық амалға *-ма, -ме* және оның варианттары арқылы жасалатын болымсыз етістіктер жатса, синтаксистік амалға *емес, жоқ* сөздерінің қатысуы арқылы жасалатын болымсыздық мағына жатады. Эмотив-етістіктердің болымсыздық мағынаны есімше формалары арқылы білдіруде жиі қолданылатын тілдік тәсілдердің бірі. Мысалы,

Ешқашан ондай осал мінезін көрмегенімен, боркеміктігіне құмданбаған (М. Мағауин).

Есімшелі тұлғалы эмотивтер *жабықпаған, ұялмаған, үрейленбеген* тәрізді морфологиялық формада ғана емес, *жабыққан жоқ, ұялған жоқ, үрейленген жоқ* тәрізді синтаксистік формада да жұмсалады. Мысалы,

Қорқыныш, үрей атаулыдан із де қалған жоқ (С. Мұратбеков).

Лаббах ахунның түйесі үркіп өзі шеттеп шығып кеткен. Оның сөзін ешкім елеп тыңдап жатқан жоқ (С. Елубаев).

Апаң сені емшектен шығарамын деп, біраз күнге біздің үйге әкеп тастаған. Мазалы жақсы бала едің, жылаған жоқсың (С. Мұратбеков).

Қазақ тілінде *-атын, -етін, -ітін, -йтын* формасы болымсыз етістіктің *-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе* жұрнақтарынан кейін жалғанып, адам эмоциясына қатысты процестің, қимыл-әрекеттің потенциялық калпын атап білдіру үшін жұмсалады. Мысалы,

Қызық ойынның үстінде шанаңды бір жолға болса да біреуге беріп қойып, өзің сырттай қарап тұрғанға тағатың жетпейтін (С. Мұратбеков).

Аян да енді бұрынғысындай шанаға отырғанына қуана даурықпайтын (С. Мұратбеков).

Осы модель бойынша жасалған сөздер риторикалық сұраулы сөйлемдер құрамында жұмсалғанда болымсыздық емес, болымды мағынаны бекіту қызметін атқарып, таңдану, тамсану, риза болу, армандау мағыналарын да білдіреді. Мысалы,

Ал Мақыш тілмәш ше? Одан қорықпайтын, оны құрметтемейтін қазақ бар ма? (Ж. Аймауытов). Одан қорқады, оны құрметтейді деген болымды мағынаны ерекше эмоциямен айту мақсатында құрылған сөйлем. Риторикалық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемдерде болымсыз мағынаның кері мағынаға ие болуы тілде бар құбылыс.

Қорыта келгенде, шындық өмірден орын алған құбылыстың, қимылдың, оның түрлі сапа белгілерінің тілде болымды және болымсыз түрде көрініс табатыны сияқты адам эмоциясына қатысты өтетін процестің де болымды-болымсыз сипаты бар. Әр сөз табына қатысты сөздердің жеке тұрғандағы болымды мәні мен сөйлемдегі мәні бірдей болмайды. Болымды тұлғадағы сөздердің грамматикалық болымды мағынасы сөйлемде анықталады. Эмоциялық процестің істелген-істелмегені немесе істелетін-істелмейтіні де сөйлемде хабарланады. Сөйлемге болымсыз мағына беруге морфологиялық та, синтаксистік те амалдар қатысады. Морфологиялық амалға *-ма, -ме* және оның варианттары арқылы жасалатын болымсыз етістіктер жатса, синтаксистік амалға *емес, жоқ* сөздерінің қатысуы арқылы жасалатын болымсыздық мағына жатады. Эмотив-етістіктердің болымсыздық мағынаны есімше формалары арқылы білдіруі жиі қолданылатын тілдік тәсілдердің бірі.

Қазақ тілінде *-атын, -етін, -ітін, -йтын* формасы болымсыз етістіктің *-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе* жұрнақтарынан кейін жалғанып, адам эмоциясына қатысты процестің, қимыл-әрекеттің потенциялық қалпын атап білдіру үшін жұмсалады. Осы модель бойынша жасалған сөздер риторикалық сұраулы сөйлемдер құрамында жұмсалғанда болымсыздық емес, болымды мағынаны бекіту қызметін атқарып, таңдану, тамсану, риза болу, армандау мағыналарын да білдіреді.

3.2.4. Рай категориясы және эмоциялық құбылыстың мәні

Адам эмоциясын білдіруде ерекше қызмет атқаратын етістік категорияларының бірі – рай категориясы. Рай категориясының бұл ерекшелігі оның сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетке деген көзқарасын, қимылдың, іс-әрекеттің шындыққа, болмысқа қатысын білдіруімен тікелей байланысты. Себебі эмоционалдылыққа қатысты сөйленімдердің әрқайсысында міндетті түрде сөйлеушінің жағымды я болмаса жағымсыз көзқарасы, шындыққа болмысқа деген қатысы көрініп отырады. Рай түрлерінің аталған сипаты «Қазақ грамматикасында былай беріледі: «Белгілі қимыл, іс-әрекеттің белгілі субъекті тарапынан іске асу-аспауы, қимылдың, іс-әрекеттің болу-болмауына сөйлеушінің көзқарасы, пікірі, бағасы, анықтығы, ақиқаттығы, күдіктілігі, күмәнділігі, болжамдылығы, жорамалдылығы, орындалу ниеттілігі, шарттылығы т.б. тілек, қалау, бұйрық мәндері т.б. қатар көрініп отырады» [9, 512]. Қазіргі қазақ тілінде етістік райының төрт түрі көрсетіледі. Олар: ашық рай, қалау рай, бұйрық рай, шартты рай. Ашық рай – қимылдың шындық өмірде белгілі бір мезгілде болатынын, болып өткенін, болып жатқанын, я болмайтынын білдіреді. Яғни,

ашық рай қимыл-әрекеттің үш шактың біріне қатыстылығын білдіреді. Қалау рай сөйлеушінің қимылды жүзеге асырғысы келетін ниетін, ықыласын, ойын білдіреді. Бұйрық рай қимылды жасау жасамауды талап етіп, ұйғарып, қозғау салады. Шартты рай екінші қимылдың жасалу жасалмауына шарт болатын қимылды білдіреді.

М. Оразов етістіктің рай категориясы туралы: «Етістіктің көп қолданылатын және грамматикалық мағынасы жағынан бай категориялардың бірі рай категориясы болып саналады. Оның үстіне бұл категория тілдердің барлығына да тән категория. Рай категориясының тілдік сипаты оның логикалық ұғымдармен байланысында жатыр. ...Амал-әрекеттердің орындалу, орындалмауына айтушының көзқарасын білдіру азын-аулақ қана тіл элементтерінің үлесіне тиеді. Олардың ең толық көрінісі етістіктің рай категориясымен байланысты», – деп жазады [4, 224]. Яғни етістік амал-әрекетті білдірумен бірге, рай категориясы формалары арқылы сол амал-әрекеттің объектив шындыққа қарым-қатынасын және айтушының сол айтылған ойға байланысты көзқарасын да білдіреді. Рай қосымшалары арқылы қалау, тілеу, бұйыру, өтіну, ұйғару, жалыну, жалбарыну, ынталану, қарғау сияқты толып жатқан мағыналық реңктерді беруге болады.

А. Ысқақов, Н. Оралбаева еңбектерінде іс-әрекеттің құбылыстың ақиқатқа қатысын білдіруіне орай қазіргі қазақ тіліндегі райлар іштей екі топқа топталады. Бірінші топқа реалды қимылды яғни объективті модальдылықты білдіретін ашық рай еңсе, екінші топқа неғайбыл қимылды яғни субъективті модальдылықты білдіретін бұйрық рай, қалау рай, шартты рай енеді. Н. Оралбаева реалды рай (ашық рай) мен неғайбыл райлардың (бұйрық рай, қалау рай, шартты рай) мынадай айырмашылықтарын көрсетеді:

1) ашық райдың арнайы көрсеткіші жоқ, неғайбыл райлардың көрсеткіштері бар;

2) ашық райдағы реалды қимылды шақ көрсеткіштері білдіреді, неғайбыл райларды бұйыру, қалау, шарт мағыналарын осы райлардың көрсеткіштері білдіреді [89, 271].

Ашық рай амал-әрекеттің объектив шындықпен байланысын білдіреді де ол шақ категориясымен тікелей байланысып жатады. Яғни, ашық райдың басты семантикалық ерекшелігі – эмоциялық процестің объективті шындыққа қатысы болу-болмауының сөйлеп тұрған сәтпен байланысы.

Дасуы мұндай ашық болар ма, әр сөзі балғамен соққандай естіледі (С. Мұратбеков) – тамсану, сүйсіну. Мұнда айтушы тарапынан беріліп тұрған бағалауыштық сипат басым.

– *Жарайсың, жігітім!* – деп Құсайын оған ырза болып қалды (І. Жансүгіров) – ырза болу.

Сатан салбырап қосына қайтты (І. Жансүгіров) – көңіл-күй түскен адамның қалпы. Мұнда бейнелілік стильдік мән басым.

Бұйрық рай қимылдың жасалу я жасалмауын талап ету, қозғау салу мақсатында жұмсалады. Бұйыру бұйрық райдың негізгі мағынасы болғанымен, бірден бір мағынасы болып саналмайды. Бұйрық райдың адамның сан түрлі эмоциясын білдіруде беретін мағыналық реңктері өте көп. Қорқыту, үркіту, қоқан-лоқы көрсету, мазақ қылу сияқты эмоциялық реңктегі сөйленістер негізінен етістіктің келер шақ формасында айтылады. Мысалы,

– *Қазір мен сенің мылжа-мылжаңды шығарам* (М. Мағауин) – қоқан-лоқы көрсету.

Бұдан кейін сақ бол! (М. Мағауин) – ескерту, қорқыту.

Арыз айтам деп әуреленбе (М. Мағауин) – ескерту, қорқыту.

Мені қайта ашуландырып алып жүрме (М. Мағауин) – ескерту, қорқыту.

Бұйрық рай мағынасын білдіретін аналитикалық форманттарға - *ушы болма, -а көр, -а көрме* форманттары жатады. -*ушы болма* аналитикалық форманты қатал бұйрық, қимылдың жасалуына үзілді-кесілді тыйым салуды білдіреді. Мысалы,

– *Бір күні мойныңды үзіп аласың, бұдан былай таудағы трамплиннің маңынан жүруші болма!* (М. Мағауин) – қорқыту, тыйым салу.

Тілек, өтініш, кешірім сұрау, жалыну, жалбарыну, тілек мағыналарын -*а көр, -е көр, -и көр* аналитикалық форманттары білдіреді. Мысалы,

– *Жеңеше, бері келші... айналайын жеңеше, кеше гөр мені... – Тәлтіректей тұрып Жанайдың апасының алдына барды, етегіне орала жүресінен отыра кетті де, сыбырлаған үнмен: – Кеше гөр... жеңешетай... айналайын... айыбым, мә-ә... – деп қалтасынан бүгерлеп алған ақшаны тықпалай берді* (С. Мұратбеков).

Иә, сақтай гөр! Ата-бабалар аруақтары жар бола гөр! (С. Елубаев).

Бұйрық мағына және бұйрық рай формалары арқылы берілетін басқа да эмоционалды мағыналар сөйлеушіден екінші, үшінші жаққа бағытталатын болғандықтан, бұйрық райдағы етістік жіктеледі. Бұйрық райдың жақтық мағынасын білдіретін өз жіктік жалғаулары бар. Олар бұйрық райдан басқа ешбір райда қолданылмайды. Жақтырмау, ұнатпау, істеп жатқан ісін ұнатпай тыйып тастау мағыналарын білдіру үшін нөлдік формамен келетін бұйрық райдың екінші жақ

жекеше және *-ың, -ің* жалғаулары арқылы жасалатын екінші жақ көпше түрлері жиі қолданылады. Мысалы,

– *Кісінің ит жынын құрыстырып, босағасына байлап қойғаны несі, тақа, ал шауып ал енді!* – деп, жұдырығын түйгіштеп ешкінің терісін сыпырып жатыр Дәу ана (С. Елубаев).

Ызам келді де:

– *Былжырамай құрықты бер! Өңшең қатын!* – дедім (І. Жансүгіров).

Топырламай, шығыңдар! – деді (Ж. Аймауытов).

– *Шешіңдер қолдарын!* – деп жекіді Бұлыш жігіттерге. Өзі Асан бәлшебектің байлауын шешіп жатыр (С. Елубаев).

Мұны үйдегінің бір үлкені естіп келіп, мынау саяқтарына қабағын түйіп қайырып әкетті:

– *Өліп пе едің? Берекесін кетірмей тыныш отырыңдар. Бәріңе әдемілеп жасап беремін, – деп жалпақ сары тапал қолды жуып, Ысқақтың жанына отырды (І. Жансүгіров).*

Бұйрық райдың *-сын, -сін* формалары арқылы келетін үшінші жағы сөйлеуші өз сөзін, көзқарасын, түрткі салу ниетін жағымды я болмаса жағымсыз эмоциясын тындаушыға емес бөгде жаққа қарата білдірген кезде қолданылады. Бұйрық райдың *-сын, -сін* формасы комсыну, жақтырмау ренкін беру үшін де қызмет етеді. Мысалы,

Бәйбіше марқұмға салыстырғанда:

– *Қайдағы... Басқан ізінен садаға кетсін, – десті (Ж. Аймауытов).*

«Мә» дедім мен оған... әкең... жалтыратып көрсін! (С. Мұратбеков).

Райға қатысты жазылған еңбектер мен айтылған пікірлерде казак тіліндегі бұйрық рай формаларының *-шы, -ші* қосымшаларының қосылуы арқылы қолданылуы, олардың түрлі мағыналық реңк тудырудағы қызметі туралы да сөз болады. Л. Дүйсембекова бұйрық райға қатысты жазған еңбегінде бұйрық рай формаларының барлығы да (үш жақта) *-шы, -ші* қосымшаларының қосылуы арқылы да қолданылатындығын, ол қосымшалар бұйрық райға қосылған кезде бұйрық мәнінің солғындап, жұмсара түсетіндігін жазады. Еңбекте аталған қосымшаның өтініш, тілек, ниет, сұрану, жалыну, жалбарыну т.б. да реңктерді білдіру мақсатында жұмсалуды турасындағы тілдік деректер мен талдаулар беріледі [92, 37].

Бұйрық райдың бірінші, екінші жақ тұлғаларына *-шы, -ші* қосымшаларының қосылуы арқылы қолданылған төмендегі тілдік бірліктерде таза бұйрық мәннен гөрі тілек, өтініш мәні басым екендігі байқалады. Коммуниканттар арасындағы жағымды, сыпайы қарым-қатынасты да білдіреді.

– *Үйге қайтайықшы*, – деді қыз (М. Мағауин).

– *Осының етіне тиіспейші*, мына балапандарға берелік, – деді (С. Мұратбеков).

Тыйым салу мағынасын беріп тұрған *аттап көр* етістігінде *-п көр* аналитикалық формантынан кейін қосылған *-ші* формасы, тыйым салынып тұрған әрекет жасалған жағдайда ары қарай қолданылатын шара бар екенін де меңзеп тұр.

– *Ал, егер осыдан қалаға қарай аттап көрші!* (І. Жансүгіров) – қорқыту, тыйым салу мәні. Бұл жағдаятта коммуниканттар арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуі, жағымсыздығы байқалады.

Л. Дүйсебекова өз еңбегінде шартты райдың *-са, -се* жұрнағы мен *-шы, -ші* қосымшаларының бұйрық райдың екінші жақтағы ерекше бір формасын жасайтындығын жазады (*айт-са-ң-шы, бер-се-ң-ші, ал-са-ң-шы, көр-се-ң-ші, отыр-са-ң-шы*). «Бұл етістіктерде шартты райдың *-са, -се* көрсеткіштері болса да, олар шартты рай мағынасын бермейді. Бұйрық райдың екінші жақ формасындағы сияқты мұнда да қимыл-қозғалыс тыңдаушыға, яғни екінші жаққа бағытталады» [92, 37].

Төмендегі сөйлемдерден *-са, -се* шартты рай формалы етістіктердің бірінші жақта жіктеліп оған *-шы, -ші* қосымшаларының қосылуы арқылы айтушының өкініші, күйініші білдірілгендігін байқауға болады.

Мұны бұрын ойласамшы! (Ж. Аймауытов) – өкіну

Бұларды есіме алсамшы! (Ж. Аймауытов) – өкіну

Ей, тәңірім-ау! Осы келе жатқанда бір қазаға ұшырап кетсемші! (Ж. Аймауытов) – күйіну.

Астымдағы ат омақасып, астында тіл қатпай қатсамшы! (Ж. Аймауытов) – күйіну.

Сөйлеушінің қимылды, іс-әрекетті орындауға немесе орындамауға деген қалау, тілек, ниет, ынтасын білдіретін қалау рай бірнеше жолдармен жасалады. Олардың ішіндегі ең негізгісі – *-ғы, -гі, қы, -кі* жұрнақтарының жалғануы.

Еліне тезірек қайтқысы келді (Ж. Аймауытов).

– *Мен жазушы болғым келеді*, – деді жымыюға тырысып. – *Қазір роман жазып жатырмын* (М. Мағауин).

Бұл жұрнақ негізгі етістікке жалғанып, тәуелденіп барып, тәуелдік жалғауы арқылы жіктеліп оған *кел, келді, келеді* етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады да тек қалау, ниет мәндерін ғана емес, адамның басқа да түрлі эмоциясын білдіру қызметін де атқарады. Мысалы,

Кенет Төлегенге еркелегім келіп кетті (М. Мағауин).

Ауылын көргенде жылағысы кеп кетті (Ж. Аймауытов).

Дүниенің тетігі Жылтырдың қолында тұрғандай, Жылтырға **жолыққысы келе береді** (Ж. Аймауытов).

-ғы,-гі, қы, -кі жұрнақтарын омоформалы аффикстер қатарына жатқызамыз, себебі қазіргі қазақ тілінде аталған формада таңбаланатын қалау райдың жұрнақтары мен етістік тудырушы жұрнақтар бар. Мысалы, *кер-гі, ора-ғы-т* деген туынды түбір эмотив-етістіктерде сөз тудырушы жұрнақ болса, *көр-гі-м келеді, бар-ғы-м келеді* қолданыстарында қалау райдың жұрнағы болады. Бұл жұрнақтар сондай-ақ, етістіктен эмотив-зат есім тудырушы аффикстермен де тұлғалас. Мысалы, *күл-кі, теп-кі, соқ-қы* т.б.

Екінші жолы – етістік түбіріне *-ғай, -гей, -қай, -кей* қосымшаларының қосылуы. Мысалы,

– *Әй, мына жүрегі құрғырдың аузыма тығылып келе жатқаны-ай... қуанышқа көрінгей... – дейді* (С. Мұратбеков).

Және осы тұлғаға *еді* көмекші етістігінің тіркесуі.

Н. Оралбаева: «*-са игі еді, -са еді, -са екен, -ғай еді* форманттары арқылы жасалған тілекті қалау рай тұлғадағы етістіктердің жақ мағынасы жіктік жалғаудың қысқа түрі арқылы беріледі және ол жіктік жалғау *-са* жұрнағынан соң жалғанады. ...Қалау рай тұлғасындағы етістік синтетикалық және аналитикалық тұлғалы болады», – деп жазады [89, 281].

Төменде берілген сөйлемдердегі *кетсем, шықсам, көрсем, аман болса, сүйсем, кетсек* тілдік бірліктері шарттық мағынадан шығып қалау, тілек, арман, жорамал мағыналарын иеленіп тұр. Оған әрине көмекші етістік пен басқа да тілдік бірліктер ықпал етіп тұр.

Не де болса, ауруханадан кетсем екен, елге, кеңге шықсам екен, байсалды қазақты көрсем екен! (Ж. Аймауытов).

Әйтеуір, менің соңыма ерген біраз күшіктерім бар, тіл-көзден солар аман болса екен (С. Мұратбеков).

Не істесем екен? Құшақтап сүйсем бе екен... Үйдің маңынан кетсек екен (С. Мұратбеков).

Шартты райлы етістік тілек, арман, мақсат сияқты эмоциялық реңктерді білдіру қызметін де атқарады. Мысалы,

Шіркін, әйелің осындай болса (С. Мұратбеков).

-са, -се жұрнақтарының басты қасиеттерінің бірі өзінен кейін сөз айтылуды қажет етіп, көкsep, ойды жалғастыруды талап етіп тұрады. Аталған жұрнақтардың бұл қасиетіне байланысты С. Аманжолов былай деп жазады: «Егер артынан сөйлем келмей, я сөйлемге татитын сөз келмей қалса, шартты райлы етістіктің шарттық мәні жойылады да, қалау райлық мән пайда болады» [93, 49].

Қалау райға жатқызылып жүрген формалар қолданылу ерекшелігіне, контекске байланысты алуан түрлі эмоциялық реңк бере алады. Мысалы, *-са екен* тілек, өтініш, аңсау реңктерін білдірсе, *-са зой* сөйлеушінің арманын, ықыласын білдіреді, ал *-са еді* күдік, жорамал, абыржу, алаңдау реңктерімен қатар контекске қарай сөйлеушінің тілегінің күштілігін де көрсетеді.

Айтылғандарды қорыта келгенде, рай – адам эмоциясын білдіруде ерекше қызмет атқаратын етістік категорияларының бірі. Себебі эмоционалдылыққа қатысты сөйленімдердің әрқайсысында міндетті түрде сөйлеушінің жағымды я болмаса жағымсыз көзқарасы, шындыққа болмысқа деген қатысы көрініп отырады. Ашық рай амал-әрекеттің объектив шындықпен байланысын білдіреді де ол шақ категориясымен тікелей байланысып жатады. Яғни, ашық райдың басты семантикалық ерекшелігі – эмоциялық процестің объективті шындыққа қатысы болу-болмауының сөйлеп тұрған сәтпен байланысы.

Бұйрық рай қимылдың жасалу, не жасалмауын талап ету, қозғау салу мақсатында жұмсалады. Бұйыру бұйрық райдың негізгі мағынасы болғанымен, бірден бір мағынасы болып саналмайды. Бұйрық райдың адамның сан түрлі эмоциясын білдіруде беретін мағыналық реңктері өте көп. Қорқыту, үркіту, қоқан-лоқы көрсету, мазақ қылу сияқты эмоциялық реңктегі сөйленістер негізінен етістіктің келер шақ формасында айтылады. Бұйрық райдың *-сын, -сін* формалары арқылы келетін үшінші жағы сөйлеуші өз сөзін, көзқарасын, түрткі салу ниетін жағымды я болмаса жағымсыз эмоциясын тыңдаушыға емес бөгде жаққа қарата білдірген кезде қолданылады. Бұйрық райдың *-сын, -сін* формасы қосынды, жақтырма реңкін беру үшін де қызмет етеді.

Сөйлеушінің қимылды, іс-әрекетті орындауға немесе орындамауға деген қалау, тілек, ниет, ынтасын білдіретін қалау рай бірнеше жолдармен жасалады. Олардың ішіндегі ең негізгісі – *-ғы, -гі, қы, -кі* жұрнақтарының жалғануы. Бұл жұрнақ негізгі етістікке жалғанып, тәуелденіп барып, тәуелдік жалғауы арқылы жіктеліп оған *кел, келді, келеді* етістіктерінің тіркесуі арқылы жасалады да тек қалау, ниет мәндерін ғана білдірмейді, сонымен қатар адамның түрлі эмоциясын білдіру қызметін де атқарады. *-ғы, -гі, қы, -кі* жұрнақтарын омоформалы аффикстер қатарына жатқызамыз, себебі қазіргі қазақ тілінде аталған формада таңбаланатын қалау райдың жұрнақтары мен етістік тудырушы жұрнақтар бар. Бұл жұрнақтар сондай-ақ, етістіктен эмотив-зат есім тудырушы аффикстермен де тұлғалас.

Шартты райлы етістік тілек, арман, мақсат сияқты эмоциялық реңктерді білдіру қызметін де атқарады. *-са, -се* жұрнақтарының басты қасиеттерінің бірі өзінен кейін сөз айтылуды қажет етіп, көксіп, ойды

жалғастыруды талап етіп тұрады. Қалау райға жатқызылып жүрген формалар қолданылу ерекшелігіне, контекске байланысты алуан түрлі эмоциялық реңк бере алады. Мысалы, *-са екен* тілек, өтініш, аңсау реңктерін білдірсе, *-са зой* сөйлеушінің арманын, ықыласын білдіреді, ал *-са еді* күдік, жорамал, абыржу, алаңдау реңктерімен қатар контекске қарай сөйлеушінің тілегінің күштілігін де көрсетеді.

3.3. Үстеулердің эмоционалды қызметі

Эмоцияның сындық сипаты, мөлшерлік, мақсаттық, себептік ерекшеліктері үстеулер арқылы беріледі. Яғни үстеулер эмоциялық процесті жан-жақты сипаттай алады. Олардың бірқатары эмоциялық процестің жүзеге асу уақытын, мезгіл, мерзімін білдіріп *қашан? қашаннан?* деген сұрақтарға жауап берсе, енді бірқатары эмоциялық процестің болу мақсатын білдіріп, *не мақсатпен?* деген сұраққа жауап береді. Сондай-ақ эмоциялық процестің себебін, салдарын, нәтижесін білдіретін үстеулер де бар, олар *неге? не себепті?* деген сұрақтарға жауап береді. Үстеулер эмоциялық процестің сынын, бейнесін, жасалу амал-тәсілін де білдіре алады, сонымен қатар эмоцияны күшейтіп не солғындатып көрсету қызметтерін де атқара алады. А. Байтұрсынұлы: «Үстеу дейміз – сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздерді толықтыру, күшейту үшін айтылған сөздерді. Мәселен, «тым жақсы», «он есе», «тап өзі», «әрең келдім» уа ғайри сондай. «Қалай?» – «тым жақсы», «қанша?» – «он есе», «қайсысы?» – «тап өзі», «қайттің?» – «әрең келдім» [77, 256]. Қазіргі қазақ тіліндегі үстеулер «Қазақ грамматикасында»: «Үстеудің сөз табы ретіндегі басты белгісі – оның семантикалық сипаты болып табылады. Соған сәйкес сөйлемде белгілі қызмет атқарады, ол – пысықтауыш және етістікпен тіркесіп жұмсалыады, ал морфологиялық жағынан түрленбейді. Ол қимыл, іс-әрекеттің әр түрлі мекендік, мөлшерлік, сындық сипаттары мен мақсат себептерін білдіреді», – деп сипатталып, олардың төмендегідей мағыналық топтары көрсетіледі: мезгіл үстеулері, мекен үстеулері, мөлшер үстеулері, сын-қимыл (бейне) үстеулері, күшейтпелі үстеулер, мақсат үстеулері, себеп-салдар және топтау үстеулері. Осындай мағыналық ерекшеліктеріне байланысты үстеулердің 8 тобы беріледі. [9]. А. Байтұрсынұлының топтауы бойынша үстеулер мағыналарына қарай 5 топқа бөлінеді. Олар: нықтаулық үстеу, сынаулық үстеу, өлшеулік үстеу, мезгілдік үстеу, мекендік үстеу [77, 259].

Қимылдың сынын білдіретін сөздердің заттың сынын білдіретін сөздерге қарағанда кеш қалыптасқандығы белгілі. Осыған орай тіл білімінде үстеулер өзге сөз таптарының негізінде, кейіннен қалыптасқан сөз табы деген де пікір бар. Бұл жөнінде Б. Қапалбеков:

«Көбіне өзінің төл қызметіне, пысықтауыштық қызметте жүретін үстеулердің морфемалық құрамынан өзге сөз таптарына қатысты түбір, қосымша морфемалардың ізін анық байқауға болады. Үстеулер сөз табы ретінде қалыптаспай тұрғанда оның қызметін сын есімдер атқарған деген де болжамдар бар. Яғни сын есімдер о баста заттың да, әрекеттің де сынын білдіріп, анықтауыштық та, пысықтауыштық та қатынастар жасай білген», – деп жазады [90, 56-57].

Қазақ тіл білімінде үстеулерді зерттеп, ол сөз табының ғылыми-теориялық негізін қалыптастыруға А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов, С. Аманжолов, І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, Ғ. Бегалиев, А. Ысқақов, С. Исаев, Н. Оралбай, Қ. Есенов, Ғ. Әбуханов, Ә. Төлеуов т.б. ғалымдар өз үлестерін қосты. Салыстырмалы түрде айтқанда үстеулер жан-жақты зерттелгендігіне қарамастан қазақ тіл білімінде үстеулерге байланысты даулы мәселелер ғылыми еңбектерде жиі кездеседі. Солардың бірі – *аса, тым, тінті, өте* тілдік бірліктеріне байланысты. Бұл тілдік бірліктерді Қ. Жұбанов, М. Балақаев, Н. Сауранбаев, Ғ. Бегалиев үстеулерге қате қосылған деп, оларды көмекші сөздер тобында қарастырады. С. Исаев, Н. Оралбаева да өз еңбектерінде осы пікірді қуатап, ғылыми дәлелдер келтіреді [94; 95]. Н. Сауранбаев үстеулердің қалыптасуындағы көсемше формасының қызметіне байланысты даулы пікірлерге қатысты ғылыми негізделген, дәлелді пікір айтқан ғалымдардың бірі. Н. Сауранбаев Ғ. Бегалиевпен авторлық бірлестікте шығарған «Қазақ тілінің грамматикасында» үстеудің сипатына қатысты мынадай анықтама береді: «Амал-әрекеттің мән-жайын, сын-сипатын, мезгілін, мекенін көрсететін сөз табын үстеу дейміз» [96, 164]. Үстеулерге қатысты кезінде даулы болып, кейіннен шешімін тапқан мәселелердің бірі – пысықтауыш қызметіндегі сын есімдердің үстеу ретінде танылуы. Үстеулерге қатысты бірқатар даулы мәселенің шешімін тауып, оларды ғылыми негіздеген А. Ысқақов болды. Ол мәселелердің басты-бастылары: үстеулердің сөз табы ретінде қалыптасуына пысықтауыш қызметінің негіз болуы; үстеу қатарына қате қосылған көмекші есімдердің анықталуы; қосымшалардың түбірге кірігу мәселесі; пысықтауыш қызметіндегі сын есімдердің сөз табы жағынан тек сын есім болып танылатындығы, үстеулердің 8 мағыналық тобының бар екендігі [97, 97].

Эмоциялық процеске қатысты қолданылатын *әлі* үстеуі осы уақытқа дейін мағынасын беріп, сөйлемде қолданылғанда эмоциялық процестің қазірге дейін болып жатқандығын, аяқталмағандығын білдіреді. Мысалы,

Моторбай анадай жерде ішін басып әлі күліп жүр (С. Мұратбеков).

Бұл үстеу жұмсалып үстінде басқа да мағыналық реңкке ие болады. Жоғарыда келтірілген мағынасынан басқа тағы да деген мағынада қолданылып, мұндай эмоцияның айтушы адамның өзі тарапынан немесе тыңдаушы не бөгде жақ тарапынан бұдан кейін де қайталанатындығын білдіреді. Мысалы,

Анық-қанығын білгілерің келсе маған жалынасыңдар әлі (С. Мұратбеков).

Эмоциялық процестің дәрежесін білдіру мақсатында жұмсалатын *осынша, осыншама, сонша, соншама, соншалық* үстеулері тіптен, кереметтей мағыналарын, айтылып отырған эмоцияның өте күштілігін ғана емес, сонымен қатар айтушының өте жағымсыз немесе аса жағымды бағасын да білдіреді. Мысалы, ***Осынша*** қорлаған, зәбірлеген *Ұзақты емес, о баста алданған, алды-артын ойлай алмаған өзін кінәлайтын сияқты (С. Мұратбеков).*

– *Жә, жә! Онысы несі сонша өрекіңені, – деді әкесі осы тұста қабағын кіржитіп (С. Мұратбеков).*

Таңырқағаны соншалық, Едігенің демі бітіп қалғандай болды (М. Мағауин).

Эмоциялық процестің сынын, бейнесін білдіретін *ерекше* үстеуі айтушыға, тыңдаушыға немесе бөгде жаққа қатысты эмоцияның субъектіге қатысы әдеттегіден өзгеше екендігін бөліп көрсету қызметін де атқарады. Мысалы,

Әткенмен де, ол өзінің екі адамнан ерекше сескенетінін аңдаған. Бірі – Бердібек, екінші – Халел (М. Мағауин).

Эмоциялық процестің сынын, бейнесін білдіретін үстеулердің қатарында негізгі түбір, туынды түбір, күрделі түбір үстеулері бар. Туынды түбір үстеулер басқа сөз таптарына сөзжасам жұрнақтарының жалғануы, көлемдік септіктердің көнеленуі арқылы жасалады. Мысалы, *-ша, -ше* жұрнағы арқылы: мысалы, *бала-ша қуанды; -лай, -лей, -дай, -дей* жұрнағы арқылы: мысалы, *өлер-дей ызаланды, өлердей қорқады, өлердей жек көреді, өлердей қызғанды; септіктерінің көнеленуі арқылы: бірге, босқа, зорға:* мысалы, *бірге жылады, босқа жылады, зорға көнді* т.б.

Эмоциялық процестің сынын, бейнесін білдіретін үстеулер сөйлемде басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқарады. Мағыналық ерекшелігіне сәйкес эмоцияның сынын, бейнесін білдіріп пысықтауыш, сөйлем аяғында жіктеліп келсе баяндауыш, зат есім, сын есіммен тіркескенде кейде анықтауыш қызметін де атқарады. Мысалы,

Әзберген өмірге **өлердей** ызалы. Әсіресе «байлардың күні батпаға таяу» деген, кеше жәрмеңкеде есіткен әңгімеден кейін ызалы (С. Елубаев).

Тананы жұрттың бәрінен **өлердей** қызғанушы еді (С. Мұратбеков).

Эмоцияның күштілігін білдіру қызметінде белсенді түрде қолданылатын үстеулердің қатарына *ең, тым, өте, аса, орасан, зор, әдбен, мүлде* сияқты күшейтпелі үстеулерді жатқызуға болады. Аталған үстеулер сөйлемде негізінен етістіктің алдында келіп эмоцияның сапасын күшейту немесе мүлде солғындатып көрсету қызметін атқарады. Мысалы,

Едігені тамыр-таныстарының бәрі **мүлде** жек көріп кетті (М. Мағауин).

Бөкеннің **әдбен** ызасы келді (С. Мұратбеков).

Сөйлемдердегі *мүлде, әдбен* үстеулері эмоциялық процестің жай-күйін сипаттайтын болғандықтан эмотив-етістіктермен тіркесіп тұр. Сөздерді таптастыруда М. Балақаев, С. Исаев олардың тіркес жасау қабілетін негізгі белгі ретінде ұсынады. Үстеулердің де тіркес жасау қабілеті оның сөз табы ретіндегі негізгі белгілерінің бірі болып табылады.

Күшейткіш үстеулер сын есіммен тіркесіп қолданылғанда күшейтпелі шырай түрін жасайды да, адамның көңіл күйіне қатысты қолданылатын сындық сипаттағы сөздердің де реңкін күшейтіп, көңіл күйдің, сезімдік жағдайдың адамға қатысты сындық белгісінің жоғары дәрежесін көрсетеді. Мысалы,

Өте өкінішті, – деді Едіге (М. Мағауин).

Әліндегі Мәлікенің қылығынан кейін-ақ ол **өте** көңілсіз еді (С. Мұратбеков).

Күшейткіш үстеулер морфологиялық құрылысы жағынан алғанда тек негізгі түбір болып келеді. Олар басқа сөз таптарына жұрнақтар жалғану арқылы немесе бірігу, тіркесу, қосарлану арқылы жасалмайды. Мысалы,

Бір кезде шыдай алмай кетті-ау деймін, өзіміздің Байарыстан: «Өй, **өңшең** тыраштар, көкпарды өстіп тарта ма екен», – деп атын тебініп қап, тартыстың ен ортасына кіріп кетті де серкені қос қолдап төбесіне көтеріп, суырып алып шықты (С. Мұратбеков).

Мысалдағы *өңшең* үстеуі морфемдік бөлшектеуге келмейтін сөз. Сөйлемде Байарыстанның болып жатқан жағдайға қатысты өзінің эмоциясы ғана емес (*шыдай алмай*), сонымен қатар көкпар тартушыларға көңілінің толмауы, оларды менсінбеуі *өңшең тыраштар, өстіп тарта ма екен* тілдік бірліктері арқылы жеткізілген.

Тілдік бірліктердің түрлі мағыналық реңктері жұмсалым үстінде ашылады. Тілдің мүмкіндігінің шексіздігіне үстеулердің мағыналық топтарға жіктелгенімен қолданыста ол мағыналық топтың шеңберінен шығып кететіндігі, әр түрлі мағыналық реңкке ие болатындығы да дәлел. Яғни, үстеулер тіл жүйесінде толып жатқан аспектіде жұмсала алады. Белгілі бір тұстан әрмен қарай мағынасында қолданылатын *әрі* үстеуі қазіргі қазақ тілінде *төмен, жоғары, ілгері, бері, әрмен, алға, артқа, артта, тысқары, осында, мұнда, кері, алды-арты, әрі бері, жолшыбай, жол-жөнекей* т.б. үстеулерімен бірге мағынасына қарай мекен үстеуі тобында қарастырылады. *Әрі* үстеуі эмоциялық процеске қатысты қолданылғанда эмоцияның одан әрмен үдей түскендігін, күшейе түскендігін білдіреді. Мысалы,

Онан әрі өкіріп жылады (С. Мұратбеков).

Тілдік бірліктердің жұмсалым үстіндегі әсер етушілік қасиеті тілдік коммуникация, стилистика, психоллингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика т.б. тығыз бірлікте қарастырылады. Академик Ә. Қайдар «Қазақ тілінің өзекті мәселелері» еңбегінде: «Этнолингвист-ғалымға қойылатын басты талап – жалпы тіл табиғатын білумен қатар оның әрбір сөзінің мағына астарында жатқан этнолингвистикалық деректі тамыршыдай тап басып, тани білу және таныта білу. Ал, бұл міндетті орындау кез келген адамның, тіпті тілдің структуралық (грамматика, фонетика, лексика т.б.) проблемаларымен ғана шұғылданушы мамандардың да қолынан келе бермейді десек, артық айтқандық емес. Өйткені бұл салада лексикалық байлықтың тек тіл факторы, сөздердің жиынтығы ретінде ғана емес, этностың тілдегі болмысы, бейнесі көрінісі, негізі ретінде қаралатындығы», – деп жазып, тіл мен адам арасындағы табиғи тұтастыққа бүгінгі тіл біліміндегі талап деңгейінде ғылыми тұжырым жасау оңай емес екендігін атап көрсетеді [98, 21].

Үстеудің эмоциялық түрлі реңкі бірқатар тұрақты тіркестердің құрамында да қолданылады. Мысалы,

Аяғын әріге салды – мерзімді соза түсіп уақыт ұтты, өз пайдасын сезе біліп ойындағысын жүзеге асыра бастады.

Әрі ойлап, бері ойлап – ойланып-толғанып.

Кет әрі емес – жек көрмейді.

Тілдік бірліктердің жүйелілігі, олардың бір-бірімен байланысы тек тілге ғана тән функционалдық-мағыналық қарым-қатынас нәтижесінен туындайды. Тіл бірліктерінің жүйелілігі, олардың функционалдық-мағыналық қатынасының өзара байланыс желісі, сыртқы құрылымының ішкі мазмұны мен функционалдық қызметінің бірлігі мен диалектикасы, тілдің өзіндік мән-маңызы тіл мен оны қабылдаушы

арасындағы байланыстан, қарым-қатынастан көрінетіндігі жайлы қағидалардың маңызы зор. Тілді зерттеудің құрылымдық парадигмасында оның қолданылу саласына жете көңіл бөлінген жоқ. Тілдік бірліктердің қызметі тілдің өз жүйесінің көлемінде ғана қарастырылып келді. Құрылымдық зерттеулерде тілдің жұмсалымдық аспектісі көп жағдайда назардан тыс қалады. Тіл білімінің қазіргі жай-күйі қарым-қатынастың түрлі жағдайындағы тілдік бірліктердің қызметін талдауға ерекше мән берілуімен сипатталады. Қарым-қатынастың түрлі жағдайында тіл қалай қолданылады, қандай құралдар жұмсалады деген мәселені анықтау қазіргі қазақ тіл біліміндегі ең өзекті мәселелердің бірі.

Қорыта келгенде, эмоцияның сындық сипаты, мөлшерлік, мақсаттық, себептік ерекшеліктері үстеулер арқылы беріледі. Олардың бірқатары эмоциялық процестің жүзеге асу уақытын, мезгіл, мерзімін, енді бірқатары эмоциялық процестің болу мақсатын, себебін, салдарын, нәтижесін білдіреді. Үстеулер эмоциялық процестің сынын, бейнесін, жасалу амал-тәсілін де білдіре алады, сонымен қатар эмоцияны күшейтіп, не солғындатып көрсету қызметтерін де атқара алады. Эмоциялық процеске қатысты қолданылатын *әлі* үстеуі осы уақытқа дейін мағынасын білдіріп, сөйлемде қолданылғанда эмоциялық процестің қазірге дейін болып жатқандығын, аяқталмағандығын көрсетеді. Бұл үстеу жұмсалыуы үстінде басқа да мағыналық реңкке ие болады. Жоғарыда келтірілген мағынасынан басқа тағы да деген мағынада қолданылып, мұндай эмоцияның айтушы адамның өзі тарапынан немесе тыңдаушы, не бөгде жақ тарапынан бұдан кейін де қайталанатындығын білдіреді. Эмоциялық процестің дәрежесін білдіру мақсатында жұмсалатын *осынша, осыншама, сонша, соншама, соншалық* үстеулері тіптен, кереметтей мағыналарын, айтылып отырған эмоцияның өте күштілігін ғана емес, сонымен қатар айтушының өте жағымсыз немесе аса жағымды бағасын да білдіреді. Эмоциялық процестің сынын, бейнесін білдіретін *ерекше* үстеуі айтушыға, тыңдаушыға немесе бөгде жаққа қатысты эмоцияның субъектіге қатысты әдеттегіден өзгеше екендігін бөліп көрсету қызметін де атқарады. Эмоцияның күштілігін білдіру қызметінде белсенді түрде қолданылатын үстеулердің қатарына *ең, тым, өте, аса, орасан, зор, әдбен, мүлде* сияқты күшейт-пелі үстеулерді жатқызуға болады. Аталған үстеулер сөйлемде негізінен етістіктің алдында келіп эмоцияның сапасын күшейту немесе мүлде солғындатып көрсету қызметін атқарады. Күшейткіш үстеулер сын есіммен тіркесіп қолданылғанда күшейтпелі шырай түрін жасайды да, адамның көңіл күйіне қатысты қолданылатын сындық сипаттағы сөздердің де реңкін

күшейтіп, көңіл күйдің, сезімдік жағдайдың адамға қатысты сындық белгісінің жоғары дәрежесін көрсетеді. Үстеулер мағыналық топтарға жіктелгенімен қолданыста ол мағыналық топтың шеңберінен шығып кететін, әр түрлі мағыналық реңкке ие болады. Яғни тіл жүйесінде толып жаптқан аспектіде жұмсала алады. Белгілі бір тұстан әрмен қарай мағынасында қолданылатын *әрі* үстеуі эмоциялық процеске қатысты қолданылғанда эмоцияның одан әрмен үдей түскендігін, күшейе түскендігін білдіреді. Яғни үстеулер эмоциялық процесті жан-жақты сипаттай алады.

3.4 Шылаулардың эмоционалды қызметі

Эмоционалдық мағына тудыру, эмоция білдіру қызметіне толық лексикалық мағынасы жоқ, тек сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып немесе белгілі бір сөздердің жетегінде қолданылып, оған әр түрлі грамматикалық мағына үстеу үшін қолданылатын сөздер де қатысады. Зерттеушілердің пікірінше, ақпарат немесе хабар жеткізу дегеніміз тілдің танымдық және білім жинақтау мен оны сақтау құралы қызметін атқаруы. Тілдің барлық еңбектерде басты қызметі ретінде аталатыны қарым-қатынас жасау, яғни адамдардың бір-бірімен пікір алысып, сөйлесіп, әңгімелесуі үшін қолданатын құралы. Көңіл-күйді білдіру әдетте аталған қызметтерден кейін, я болмаса қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметінен кейін аталады. Тілдің бұдан басқа да қызметтері бар екендігі белгілі. Тілдің коммуникативтік, сезім білдірушілік, танымдық рөлі туралы сөз еткенде тек сөйлемдердің ғана қызметін назарға алу аздық етеді. Өйткені тілдегі әрбір сөздің ой білдірудегі, мәтіннің мазмұнын ашудағы, сезімді жеткізудегі қызметі де тілдің коммуникативтік қызметіне келіп саяды. Қазақ тіліндегі шылаулардың да лексикалық мағынасы, синтаксистік қызметі жоқ, бірақ бұған қарап оларды тілдің танымдық, ақпараттық, қарым-қатынастық, сезім білдірушілік т.б. қызметтерінде де рөлі жоқ деген қорытынды шықпайды. Шылаулар өздері жетегінде қолданылатын сөздерге тек грамматикалық мағына ғана емес түрлі мағыналық реңк үстеу қасиетіне ие. Олардың бәрі тек тілдің жұмсальымы үстінде ғана ашылады. «Қазақ грамматикасында» шылаулардың негізгі ерекшеліктері ретінде мыналар аталады: шылау сөздердің толық лексикалық мағынасы болмайды; контексте толық мағыналы сөздердің жетегінде қолданылып, оған қосымша әр түрлі грамматикалық мағына, реңк үстейді; шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді сабақтастыра не салаластыра байланыстырады; сөйлем ішінде синтаксистік қызметіне қарай жеке сөйлем мүшесі бола алмайды; шылау сөздер түрленбейді,

басқа сөз таптарынан жұрнақ арқылы жасалмайды. Олар – лексикалық мағынасынан айрылу негізінде қалыптасқан көмекші сөздер» [9, 556].

Орыс миссионерлерінің қазақ тіліне қатысты жазылған еңбектерінде азды-көпті сөз болған шылаулар А. Байтұрсынұлы еңбектерінде қазақ тілінде түсіндірілді. Кейін Қ. Жұбанов, С. Аманжолов еңбектерінде жалғасын тапты. А. Байтұрсынұлы өз еңбегінде шылау сөздердің демеу және жалғаулық деген екі түрін көрсеткені белгілі. Шылау сөздер туралы: «Демеу дегеніміз – екі сөздің арасын яки екі сөйлемнің арасын жалғастыруға демеу болатын сөздер. Демеу сөздер қазақ тілінде аз. Оның көбі басқа сөзден шыққан туынды демеулер». «Кей сөздер жалғау орнына жүреді хәм жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз» деп жазады [77, 167]. С. Аманжолов: «Сөйлемдегі сөздердің басын қосуда ерекше орны бар дәнекерлік қызмет атқаратын нәрсе – шылаулар», – деп жазып, олардың мағынасы жөнінде: «Көп шылаулар жеке тұрғанда, өздігінен мағына бермейді. Тек басқа сөзге қосылғанда ғана, толық мағына береді. Тек болар-болмас мәнінің барлығына қарап, олар мәнді, мәнсіз болып екіге бөлінеді» деген пікір айтады [93, 79]. Қазақ тіл білімінде шылаулар А. Ысқақов, Н. Оралбаева, М. Балақаев, А. Хасенова, А. Ибатов, М. Оразов, Р. Әміров сынды ғалымдардың грамматика салаларын зерттеу барысында айтқан пікірлері мен монографиялық зерттеулері бар. Еңбектердің көпшілігінде шылаулардың лексикалық дербестігінің жоқтығы, сөз бен сөзді немесе сөйлем мен сөйлемді байланыстырудағы, өзі қосылатын сөзге түрлі реңк үстейтіні жайындағы пікірлер болғанымен қазақ тіліндегі шылаулардың табиғаты әлі де толық ашылмаған десек артық айтқандық емес. Бұл, әсіресе, шылаулардың қоланыстағы ерекшелігіне қатысты. Соңғы жылдары шылаулардың бірнеше кандидаттық диссертацияның арнайы зерттеу нысаны болғандығына қарамастан, жалпы тіл білімінде функционалдық грамматика мәселесі елеулі орын ала бастаған кезеңде, қазақ тіл біліміндегі шылаулардың функционалды әлеуеттілігі, функционалды талдануы өз деңгейінде зерттелмей отыр.

Шылаулар сөйлеуші мен тыңдаушы үшін аса зор маңызға ие кейбір өте нәзік эмоционалды реңктерді білдіру мүмкіндігін қамтамасыз ете алады. Мысалы,

– *Шіркін, заман осы зой, міне. Адамға мұнан өзге не керек, – дейді Кәмен (С. Мұратбеков). Фой шылауы айтушының тамсанысын, ризашылығын жеткізіп, сөйлемнің эмоциялық күшін арттыруға маңызды үлес қосып тұрған тілдік бірліктер.*

Шылаулардың ішінде адамның түрлі эмоциясын білдіру үшін жиі қолданылатын шылаулардың бірі – *әлде*. Бұл шылау сөз жұмсалыу ерекшелігіне қарай құмандану, шүбалану, таңдану, таңырқау мағыналарын бере алады. Мысалы,

Қыз жігіттің жүзіне әлде үрейлене, әлде таңырқай, жанарын барынша аша қарап, сәл тұрды да, кенет бетінен ары жылжып, мойынға оралғалы бара жатқан қолды қағып жіберді (М. Мағауин).

Шылаулардың стилистикалық қызметі жөнінде Д. Әлкебаева: «Басқа сөз таптары сияқты шылаулар да функционалдық стильдердің әрқайсында атқаратын стильдік қызметімен айрықша орын алады. Шылаулардың әрбір қолданысында оның нәзік қырлары арқылы аңғарылатын стильдік белгі, әр түрлі әсерлілік пен сезім сырларын бере алады. ...Шылаулар ауызекі сөйлеу стилінің қолданысында алуан түрлі стильдік бояумен құлпырып кетеді. Мысалы, *да* шылауы, *солай де* шылауының астарында көп мағыналы үнмен айтылғанда көп астарлы ойдың түрлі мақсат әрекеттері көрініп отырады», – деп жазады [69, 180].

Да, де, та, те жалғаулық шылаулары сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әр түрлі ыңғайда салаластыра байланыстырады. Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін де, құрмалас сөйлемдерді де өзара байланыстыратын бұл шылаулар затты, сынды қимылды даралап көрсету үшін де қолданылады. Қолданыста түрлі мағыналық реңкке ие болады. Эмоциялық процесті, оған қатысты түрлі іс-әрекет пен құбылысты даралап көрсетумен бірге жұмсалым үстінде түрлі жағымды, жағымсыз реңктерді де білдіре алады. Мысалы, *Соның бірі де, Әзиевтердің Сәмбет байғұсқа жақпақ болған қара күйесі де (С. Мұратбеков).*

Аталған жалғаулықтар тең дәрежедегі сөздер мен сөйлемдерді салаластыра байланыстырса, септеуліктер оларды бағындыра, сабақтастыра байланыстырады. Олар әр түрлі грамматикалық, мезгілдік, мекендік, мақсаттық қатынастарды білдіреді. *Үшін* септеулігі түбір сөзге тіркесіп мақсаттық қатынастағы сөз тіркесін жасайды. Эмотив-етістіктермен тіркескен *үшін* септеулігі сөйлемде айтылған қимыл нәтижесінде туындауы тиіс эмоцияны көрсетеді. Мысалы, *Сонда Сәмбеттің бұ тексеруді осы Бақытты қорқыту үшін шақырғаны рас болды ғой (С. Мұратбеков).*

Демеуліктер өздері шылауында тұрған сөздерге әр түрлі грамматикалық мағына, реңк үстейді. Олардың эмоционалдық мағына жасауға семантикалық мүмкіндігі мол.

ма/ме, ба/бе, па/пе сұраулық демеуліктері есім сөздерге, етістікке, үстеуге тіркесіп қолданылады. Сұраулық демеуліктердің негізгі қызметі сұраулық мағына беру болғанымен олар қолданыста ренжу,

өкпелеу, жақтыртпау, қарсы келу, келіспеу, сенімділік, үміттену, менсінбеу, қомсыну, көңілі толмау, сенбеу, иланбау, еске салу т.б. да эмоционалдық реңктерді бере алады. Мысалы, төменде келтірілген сөйлемде *ма* сұраулық демеулігі машина иесі Көкбайдың Бөкен мен апасының қылығын жақтыртпағандығын білдіру үшін қолданылып тұр.

Бөкен мен апасы келген кезде басын көтеріп көзін аларта бір қарады да, жақтырмағанын білдіріп тісінің арасынан сыздықтата шырт дегізіп түкіріп қойды.

*– Автобуспен-ақ бармай **ма**, – деп күңк ете қалған (С.Мұратбеков).*

Төменде келтірілген микромәтіннен Бөкеннің апасының ашуланған күйін берудегі *ба* сұраулық шылауының және оны қоршаған басқа да тілдік бірліктердің эмоционалдық мағына тудырудағы белсенді қызметін байқауға болады.

Қазір де немере інісі бірдеңе деп қиқаңдамақ болып еді, Бөкеннің апасы тас-талқан боп, шат-шалегін шығарды.

*– Өй, жақсылығы басынан аспайтын қу!.. Біздің көзіміз тіріде бүйтесіңдер, біз өлсек қой, біріңе-бірің қара су бермейтін көктемегірлер боласыңдар зой мына түрлеріңмен. Тіліңді жұлып алайын **ба**, осы, ей, а?! – деп жерде жатқан көк құрайды ала ұмтылған (С. Мұратбеков).*

Сұраулық демеуліктер арқылы тамсану, таң қалу реңктері де беріледі. Мысалы, *Қатындар*:

*– Құдай берейін десе қиын **ба?** – деп тамсанысты. «Құтты болсын» айтты (Ж. Аймауытов).*

Кекесін мәнін беру мақсатында қолданылуы: *Тігетін кестесі қалып бара **ма?** (Ж. Аймауытов).*

*Еркектер білген сөзді әйелдер естімей тұрған **ба?** Бұл әңгіме Ақбілектің де құлағына тиді (Ж. Аймауытов).*

Сұраулы сөйлемдер лексикалық амал арқылы да (сұрау есімдіктері), синтаксистік амалдар арқылы да (шылау, интонация) жасалады. Сұраулы сөйлемдер сөйлеу ситуациясына қарай түрліше жұмсалады. Яғни коммуникация үстінде олар түрлі өң алады. Сөйлеу актілері сөйлеуші мақсатының ашық және жасырын түрде берілуіне қарай тура және жанама сөйлеу актілері болып бөлінетіні белгілі. З. Ерназарова «Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі» атты еңбегінде жанама сөйлеудің қазақ тіліндегі классикалық үлгісі ретінде сұраулы сөйлем формасында берілетін «Тұзды беріп жібере алмайсыз ба?» сөйлесімінің негізгі ықпал ету күшімен қабаттаса берілетін қосалқы ықпал ету күшін көрсетеді. Автор: «Бұндай сөйлесім түрлері,

әдетте, сыпайылықпен байланысты. Сыпайылық категориясын тыңдаушыларға ғана қатысты түсінуге болмайды. Сыпайылық сөйлеушінің, ең бірінші, өзіне қатысты. Адамның білімі, мәдениет деңгейі, қызмет дәрежесі, өзіне, өз әрекетіне баға беруге, өзін сыйлай білуге, өзге де әрекет түрлерін сол түсінік ұғымдарға иек арта отырып жүзеге асыруға итереді. Адам, белгілі бір қарым-қатынасқа түсуші адам, сөйлеу жағдайына, өз мақсатына қарай тіл бірліктерін таңдайды. Бірақ бұл процесс оның өз санасында қалыптасқан «өзіне берілетін баға» тұрғысынан іріктеліп, «сүзгіден» өтеді. Сұраулы сөйлемдердің өтінішті білдіруші қызметтері, нақтылау мәнді хабарлы сөйлемдердің қарсылықты, мақұлдауды білдіруі және т.б. – сол өзіне және өзгеге қоятын сыпайылықтан туған қажеттіліктер», – деп жазады [99, 150].

Нақтылау мәнді *-қой/ғой* демеуліктері тіркескен сөздеріне нақтылау, тұжырымдау мағынасын үстеумен қатар сөйлеушінің айтылып отырған іс-әрекетке, құбылысқа деген бағасын, көзқарасын, эмоциясын да білдіреді. Мысалы, *Көкбайдың машинаны қалай айдайтыны белгілі ғой* (С. Мұратбеков) деген сөйлемдегі *ғой* демеулігі айтушының бұрыннан белгілі әдетті, іс-әрекетті нақтылап, тұжырымдауымен қатар, бұл іс-әрекетті оның жақтыртпай отырғандығын да, оған деген өзінің жағымсыз бағасын да білдіріп тұр.

Ақбілек өзгеше еді ғой (Ж. Аймауытов) деген сөйлемде *ғой* демеулігі арқылы Ақбілекке деген жағымды баға, жағымды эмоция, аңсау, сағыну, тамсану, еске алу реңтері берілген.

Бақыт келе де қоймас, мынадай ақтүтекте тырп етудің өзі мұң ғой (С. Мұратбеков) деген сөйлемдегі *ғой* демеулігі айтушының іс-әрекетті нақтылап, тұжырымдауымен қатар, оның күтіп тұрған адамын (Бақытты) ақтау, аяу, оған алаңдау мағынасын да беріп тұр.

Күшейткіш мәнді *-ақ, -ау, -ай, әсіресе, да/де, та/те* демеуліктері айтылған ойға күшейту мәнін қосу үшін қолданылады. Мысалы,

– *Суығын-ай ей! У-у... – деп қойды* (С. Мұратбеков).

– *Қарағым-ай!* – деп Әмір кемсеңдеп құшағын жайды (Ж. Аймауытов). Бұл демеуліктердің айтылған ойға күшейту мәнін қосу, айтушының жағымды немесе жағымсыз эмоциясын көрсету, істеліп жатқан іс-әрекетке, құбылысқа, айтылған сөзге баға беру т.б. да қызметтерін төменде келтіріген сөйлемдерден де байқауға болады. Мысалы,

Дәл ауылда өз үйінде отырғандай-ақ, сел-сел терлеп, орамалымен маңдайын сүртіп қояды (С. Мұратбеков) – жақтыртпау, жағымсыз баға беру.

– *Бұл, кәдімгі, атақты Жирен айғырдың баласы ма-ей, Бадалы? – деді шалдардың бірі.*

– *Иә. Шіркін, айғырым-ақ еді-ау (С. Мұратбеков)* – сүйсіну, тамсану, жағымды баға беру.

-ау демеулігі есім, етістік, одағай сөздермен тіркесіп қуану, ренжу, күйіну, құмандану, ерегесу сияқты түрлі эмоциялық реңк үстейді. Мысалы,

Әй, осы біздің Көкбай да географияны білмейді-ау (С. Мұратбеков).

Сен қызға ерегескенде таң атқанша тұрармын-ау (С. Мұратбеков).

– *Шіркін-ай, небір сабаздар еді, бірде бірінің артынан тұяқ қалмады-ау... (С. Мұратбеков).*

Шектеу мәнді -гана/қана, тек, ақ демеуліктері тіркескен сөздеріне шек қойып тежеу мағынасын үстеу үшін қолданылады. -ақ демеулігі күшейту, шектеу мағынасымен қоса сөйлемде көсемшенің -й формасы жалғанған болымсыз етістік+-ақ+қой түрінде қолданылған кезде жағымсыз/жағымды эмоцияны да білдіреді. Мысалы,

Сара он екіге шығып, ұзын көйлек киіп, бұрымын артына селтiтiп өрiп қоятын балған екен. Ақбілек оған:

– *Сен қыз болмай-ақ қой. Басыңды биттетпе! – деп шашын алдыртып тастады (Ж. Аймауытов).*

Онан соң әзілдей сөйлеп: – Жанайжан қалай, пермеге қонуыңа мешайт еттік пе, кхе-кхе... – деп күліп қойды. – Ой, әкеңнен ұялмай-ақ қой, сендей кезінде оның өзі де талай қылмыстар істеген, кхе, кхе... (С. Мұратбеков).

Қорыта келгенде, шылаулар сөйлеуші мен тыңдаушы үшін аса зор маңызға ие кейбір өте нәзік эмоционалды реңктерді білдіру мүмкіндігін қамтамасыз ете алады. *Да, де, та, те* жалғаулық шылаулары эмоциялық процесті, оған қатысты түрлі іс-әрекет пен құбылысты даралап көрсетумен бірге жұмсалым үстінде түрлі жағымды, жағымсыз реңктерді, эмотив-етістіктермен тіркескен үшін септеулігі сөйлемде айтылған қимыл нәтижесінде туындауы тиіс эмоцияны, *ма/ме, ба/бе, па/пе* сұраулық демеуліктері ренжу, өкпелеу, жақтыртпау, қарсы келу, келіспеу, сенімділік, үміттену, менсінбеу, қомсыну, көңілі толмау, сенбеу, иланбау, еске салу т.б. да эмоционалдық реңктерді бере алады. Нақтылау мәнді -қой/гой демеуліктері тіркескен сөздеріне нақтылау, тұжырымдау мағынасын үстеумен қатар сөйлеушінің айтылып отырған іс-әрекетке, құбылысқа деген бағасын, көзқарасын, эмоциясын да білдіреді. Күшейткіш мәнді -ақ, -ау, -ай, *әсіресе, да/де, та/те* демеуліктері айтылған ойға күшейту мәнін қосып, айтушының жағымды немесе жағымсыз эмоциясын көрсетеді. Қазіргі қазақ тілінде шылаулар өзінің шыққан сөз табынан байла-

нысын жоғалтқан, лексикалық мағынасынан айырылған сөздер ретінде танылады. Шылаулардың эмоция білдірушілік қызметіне жасалған талдау шылаулардың жұмсалым үстінде түрлі эмоциялық бояу бере алатындығын, олардың жағымды да, жағымсыз да эмоцияның түрлі сипатынан бастап, нәзік қалтарыстарына дейін көрсету қызметінің шексіздігін көрсетті. Өкінішке орай шылаулардың жұмсалымдық қызметі әлі де терең танылмай келе жатқан тілдік құбылыстардың қатарына кіреді.

3.5 Еліктеуіштердің эмоционалды қызметі

Қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды сөздердің үлкен бір бөлігін еліктеуіш негізді сөздер құрайды. Қазақ тіл білімінде болсын, басқа тілдерге қатысты зерттеулерде болсын еліктеуіштер мен одағайлар эмоцияға қатысты, эмоцияның әсерінен пайда болған сөздер деген пікір айтылады. Осы ерекшелігіне байланысты одағайлар мен еліктеуіш сөздер бірге қарастырылып, 1950 жылдарға дейін еліктеуіш сөздер одағайларға жатқызылып келген болатын. 1948 жылы А. Ысқақов «Еліктеу сөздер туралы» деген мақаласында еліктеуіш сөздерді жеке сөз табы деп дәлелдеп, оны одағайлардың қатарынан шығаруды ұсынды [100, 50-56]. 1950 жылдардан бастап А. Ысқақов еліктеуіш сөздерді оқулықтарға дербес сөз табы деп кіргізді. 1954 жылы еліктеуіш сөздер алғаш рет ғылыми грамматикаға енгізілді. Қазір жеке сөз табы ретінде ғылымда танылғаннан кейін еліктеуіш сөздер орта мектепке, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда жеке сөз табы ретінде қарастырылады. Қазіргі қазақ тілінде еліктеуіш сөздер дыбыстық еліктеуіштер және бейнелеуіш сөздер деп бөлінетіні белгілі. 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикасында» олар еліктеуіш сөздер және бейнелеуіш сөздер деп бөлініп, еліктеуіштерге төмендегідей анықтама беріледі: «Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан құбылыстар мен заттардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуларынан туатын дыбыстарды, сондай-ақ, жан-жануарлардың дыбысталу мүшелерінен шығатын әр түрлі дыбыстарды есіту қабілеті арқылы белгілі-белгілі түсініктер ретінде қабылдаудан болған және сол түсініктердің атаулары ретінде қалыптасқан сөздерді айтамыз», – деген анықтама берілген [9, 550]. Біз өз тарапымыздан еліктеуіш сөздердің адам эмоциясын білдіру, бейнелеу бағытындағы қызметінің өзіндік ерекшеліктеріне тоқталмақпыз.

Еліктеуіш сөздер адам эмоциясының түрлі қырын адамның қимылы, дауысы, көзқарасы, жүрісі т.б. арқылы да білдіре алады. Бұл тұрғыда қарастырғанда еліктеуіш сөздің мағынасы ешбір сөз табына ұқсамайды деуге болады. Мысалы,

Ноян **қарқ-қарқ** күліп қолын бір сілтеді (С. Мұратбеков).

Тоқа да, Сәмбет те екеуі бірдей бұған **жалт** қараған (С. Мұртабеков).

Жынды Қара деген жігіті қазақ пен сарттың айтысқанын айтып, қонақтарды **ду күлдірді** (Ж. Аймауытов).

Келтірілген сөйлемдердегі еліктеуіш сөздер адам эмоциясын дыбысқа және бейнеге қарай білдіру қызметін атқарып тұр. Еліктеуіштер затты, заттың санын, сынын, қимылды, қимылдың сынын білдіретін сөздермен салыстырғандағы басты ерекшелігі адамның сезім мүшелерінің реакциясы нәтижесінде пайда болады, яғни дыбысты естудің, бейнені көрудің, дәмді сезудің адам санасында қорытылуы. Бұл – еліктеуіштерді сөз табы ретінде танудағы басты ұстаным. Бірінші сөйлемдегі **қарқ-қарқ** еліктеуіші Ноянның күлкiсiнiң нәтижесінде естілген дыбыстың атын аңғартып, соған сәйкес сол түсініктің атауы бола алып, күлкі эмоциясына байланысты естілетін көптеген реңктің бірін білдіріп тұр. Ал екінші сөйлемдегі **жалт** еліктеуіші дыбысты емес Тоқа мен Сәмбет бұған қараған кездегі көріністі, сол көріністің бейнесін білдіреді. **Жалт** еліктеуіші көзбен көру қабілеті арқылы қабылданған көріністің бейнесінің атауы қызметін атқарып тұр. **Жалт** еліктеуіші іс-әрекеттің сыртқы көрінісінің бейнесін ғана емес, сонымен бірге оның шапшаң болғандығын, яғни айтылған сөздің, я болмаса жасалған басқа да іс-әрекеттің Тоқа мен Сәмбетке қатты әсер еткендігін де білдіреді. Оған толық талдау жасау үшін аталған сөйлемді оны қоршаған тілдік бірліктерімен бірге микромәтін ретінде алып қарастыру керек.

Еліктеуіштердің ең үлкен ерекшелігі көп жағдайда олар арқылы эмоцияның жағымды, я жағымсыз екендігі, сонымен қатар эмоцияның деңгейі бірден белгілі болады. Мысалы,

Қалаша әдемі киінген сұлу келіншек **ақсия күліп** бұған қарап келе жатыр (С. Мұратбеков).

Сөйлемде **күлу** эмотив-етістігімен тіркескен **ақсия** еліктеуіші бірден бірнеше қызмет атқарып тұр. Олар: эмоцияның (күлу) бейнесі; сол эмоция кезіндегі адамның бет-әлпетінің бейнесі; эмоцияның деңгейінің орта деңгейден жоғарылығы, яғни жай күліп қана немесе жымып қана келе жатқан жоқ, ақсия күліп келеді, яғни, қуаныш үстіндегі адамның бейнесі; сонымен қатар **ақсия күлу** – жағымды эмоцияның бейнесі.

Еліктеуіштер бейнелі сөздердің қайнар көзі. Хабарлау, ақпарат беру мақсатында қолданылатын етістіктердің орнына еліктеуіш негізді я болмаса еліктеуішпен тіркесу арқылы жасалған етістіктерді қолдану сөйлемнің эмоционалды-экспрессивтік бояуын күшейтеді. Мысалы,

Әжемнің тыныс алуы сиреп, ауыр бір алқынысқа айналды. Оң қолының білегінен ұстап отырған Әсембайдың әйелі: «Әжетайым-моу!...» деп булығын **еңіреп** жіберді (С. Мұратбеков). Осындағы дыбыстық еліктеуіш негіз болып тұрған **еңіреп жіберді** тілдік бірлігі жылады етістігінің орнына, сөйлемнің эмоционалдылығын күшейту, ойды бейнелі жеткізу мақсатында қолданылған. Басқа етістіктермен салыстырғанда еліктеуіш негізден болған етістіктердің экспрессивтілік қасиеті басым, эмоциялық бояуы қанық болатындығы белгілі.

Эмоцияны білдіру, бейнелеу мақсатында жұмсалатын еліктеуіш сөздер эмоциялық процесті, адамның жағымды жағымсыз бейнесі мен күйін сипаттайды. Олардың сөйлемде қандай мүше қызметін атқаруы қандай сөздермен тіркесуіне байланысты. Эмоцияны еліктеуіштер арқылы білдіру мақсатында жұмсалған кезде оның етістіктермен жиі тіркесетіні, негізінен баяндауыш қызметін атқаратыны байқалады. Еліктеуіштер негізгі етістіктермен де, көмекші етістіктермен де тіркеседі. Көмекші етістікпен тіркескен кезде оның қай формада тұруына байланысты, сол құрамға кіріп күрделі бір мүше болады. Мысалы,

– *Өй, сендер өзі тура әңгімеге көшпей, бос сөзге айналып кеттіңдер зой, – деп күңк ете түсті, үнсіз отырған Әзиев* (С. Мұртабеков).

Жанай бет-аузын жалын шалғандай лапылдап ду ете түсті (С. Мұратбеков).

Сөйлемдердегі *күңк ете түсті, ду ете түсті* тілдік бірліктері баяндауыш қызметін атқарып тұр. Бірінші сөйлемдегі *күңк ете түсті* баяндауышы дыбыстық еліктеуішке негізделіп, Әзиевтің жағымсыз эмоциясын білдірсе, екінші сөйлемдегі *ду ете түсті* баяндауышы адамның қатты ұялу, қысылу эмоциялары әсерінен болатын беттің ысуына қатысты физиологиялық күйін білдіріп тұр.

Дербес мағыналы бір негізді етістіктермен тіркескенде эмоцияның сын-сипатын, қалай жасалғандығын білдіреді де сөйлемде пысықтауыш қызметін атқарады. Дыбыстық еліктеуіштер көп жағдайда жылау, күлу сияқты эмоциялардың дыбыстық тұрғыдағы сипатын білдіріп, *қалай?* деген сұраққа жауап береді. Мысалы,

Моторбай көзі жыртыған күйі сақ-сақ күлді де, тістене тұрып рычагті кейін тартты (С. Мұратбеков).

Эмоцияны білдіру мақсатында жұмсалатын еліктеуіштердің біреуі соған қатысты тұрақты сипатқа ие болып есім формаларында да жұмсалады. Мысалы, *«Көресіңдер де білерсіңдер-ау, осы қуаяқ бар зой, Бәтішті масқаралап тастап кетеді», – десті сыпсыңшыл жеңгелер* (М. Магауин).

Осы сөйлемдегі *сын* еліктеуіші *-сын* жұрнағы арқылы зат есімге, одан сын есім тудырушы *-шыл* жұрнағының жалғану арқылы сын есім формасына өтіп, сөйлемде анықтауыш қызметін атқарып тұр.

Еліктеуіштер және еліктеуіш негізінде жасалған етістіктер мен есімдер арқылы жағымды және жағымсыз эмоцияға тән реңктік мағына білдіріліп, адамның психологиялық күйі де беріледі. Мысалы,

– *Мейлі, өзің біл. Тіпті ешқайда түсірмей алып кетсең де еркіндемін зой,* – деді Күлшара **сыңғырлай күліп** (С. Мұратбеков).

Әлінде ғана көздеріне елестеген «күнпахты», абақты тарс ұмытылып, Кәрібжан мен Сатан **сылқ-сылқ күліп** мантышиге келді (І. Жансүгіров).

Сөйлемдердегі *сыңғырлау*, *сылқ-сылқ* тілдік бірліктері жағымды күлкі эмоциясына тән қасиеттерді білдіріп, адамның жайдары күйінен де хабар береді. Төмендегі сөйлемдердегі *дүңк ету*, *қыңқылдау*, *бедіреу* тілдік бірліктері жағымсыз эмоцияға тән сипатты көрсетіп, адамның ашулы, мазасыз, қайғылы күйлерін білдіріп тұр.

– *Сенсің, – деді дүңк етіп. – Сен кінәлісің! Баяғыда-ақ көшу керек еді! Кету керек еді! Енді міне...* (С. Елубаев).

...*Дастархан үстінде. Мен шыныаяқ алып беріп отырмын. Шай үстінде Шаяхмет қыңқылдай береді* (І. Жансүгіров).

Жанай қозғалмастан терезеге қарап бедірейіп отыра берді (С. Мұратбеков).

Шүңк еліктеуіші негізінде жасалған етістіктердің жағымды, жағымсыз сипаты контексте ғана белгілі болады. Төмендегі микро-мәтіндегі *шүңкілдесу* екі адамның, жаңадан қосылған ерлі-зайыптылардың арасындағы жағымды қарым-қатынасты көрсету үшін қолданылған.

– *Ұзақ, қолыңды жу, – деп дауыстады Тана. Онан соң екеуі сандық үстіне дастархан жайып шүйіркелесе шүңкілдесіп тамақ ішті. Екеуінің қосылғаннан бері сырт көзден қорғаншақтамай бетпе-бет оңаша бірінші рет отырулары еді бұл* (С. Мұратбеков).

Қорыта келгенде, еліктеуіш сөздер көркем әдебиет стилінде, ауызекі сөйлеу стилінде ерекше мәнер алып, адамның көңіл-күйіне қатысты эмоциялық реңк беру, образды ашу, бейнелеу қызметтерін атқарады. Еліктеуіш сөздер адам эмоциясының түрлі қырын адамның қимылы, дауысы, көзқарасы, жүрісі т.б арқылы да білдіре алады. Бұл тұрғыда қарастырғанда еліктеуіш сөздің мағынасы ешбір сөз табына ұқсамайды деуге болады. Еліктеуіштер затты, заттың санын, сынын, қимылды, қимылдың сынын білдіретін сөздермен салыстырғандағы басты ерекшелігі адамның сезім мүшелерінің реакциясы нәтижесінде пайда болады, яғни дыбысты естудің, бейнені көрудің, дәмді сезудің

адам санасында қорытылуы. Еліктеуіштердің ең үлкен ерекшелігі көп жағдайда олар арқылы эмоцияның жағымды я жағымсыз екендігі, сонымен қатар эмоцияның деңгейі бірден белгілі болады. Еліктеуіштер бейнелі сөздердің қайнар көзі. Хабарлау, ақпарат беру мақсатында қолданылатын етістіктердің орнына еліктеуіш негізді я болмаса еліктеуішпен тіркесу арқылы жасалған етістіктерді қолдану сөйлемнің эмоционалды-экспрессивтік бояуын күшейтеді. Дербес мағыналы бір негізді етістіктермен тіркескенде эмоцияның сын-сипатын, қалай жасалғандығын білдіреді. Дыбыстық еліктеуіштер көп жағдайда жылау, күлу сияқты эмоциялардың дыбыстық тұрғыдағы сипатын білдіреді. Еліктеуіш сөздердің ойды дәл, қысқа, анық жеткізуде де өзіндік орны бар.

3.11 Одағайлардың эмоционалды қызметі

Эмоцияның туу себебінің өзі сыртқы дүниенің субъектіге тигізетін әсері болып табылады. Сол әсердің нәтижесінде субъект күледі, ашуланады, ызаланады, ләззат алады немесе тамсанады. Осы әсерлердің негізінде адамдардың түрлі дыбыстар шығаруынан пайда болған сөздер тобына қазіргі қазақ тілінде одағайлар деп танылып жүрген сөздердің негізгі бөлігі жатады.

А. Байтұрсынұлы одағайлар жөнінде: «Кей сөздер басқа сөздерден оңаша, одағай айтылады. Мәселен, апырым-ай, шошып кеттім ғой. Ай-қай-қай! Жаным жаңа райыс тапты ғой. Ай-қай! Менің өз үйім, кең сарайым боз үйім. Әлди-әлди! Ақ бөпем. Пай-пай! Қалай аяңдайды? ... Осылай айтылатын сөздерді одағай сөздер дейміз. Одағай сөздер қазақ тілінде көп. Қуаныш, реніш, күйініш, уайым, қайғы жан күйзелгенде, тән күйзелгенде, жан рахат тапқанда шығатын дыбыстар, дауыстар, айтылатын сөздер», – деп жазады [77, 168].

Одағайлар негізінен түрленбейтін сөз табы. Олардың өздеріне ғана тән жұрнақтары жоқ. Олар субстантивтенген кезде болмаса, жалғауды да көп қабылдамайды. Одағайлардың лексикалық мағынасы субстантивтенген кезде айқындалады. Мысалы,

Әне Бәзікен тағы да өзінің белгілі көйгөйіне басты (С. Мұратбеков).

Кейбір одағайларларға *-ла/-ле; -шыл/-шіл* жұрнақтары жалғанады. Мысалы,

Сатан ауылда біраз жатты. Жатқан құрлы жаны шықты. Ауылдың «аһлауы», «үһлеуі», өсегі, «келіп қалыптысы» көңілін көтертпек түгілі ауруға айналдырды (І. Жансүгіров).

Ай жарық. Таң ұзақ. Келіншекте ұйқы жоқ. Төсекте әлденеше аунап, дөңбекшиді. Анда-санда үһлейді (І. Жансүгіров).

Осы сәт жолды көлденең кесіп өткен арық кездесіп қап, Көкбай қолын еріксіз тартып алып, машина жүрісін кілт баяулатқан, арттарынан ілескен қалың шаң лап етіп кеп өздерін басып қалды. Екеуі де өмірінде мұндай шаң көрмегендей «Фу-фу-ласып» біразға дейін өп-өтірік пысқырынып-түшкірінумен болды (С. Мұратбеков).

Келтірілген мысалдағы «Фу-фу-ласып» тілдік бірлігінде одағайға - ла ; -с; -ып жұрнақтарының жалғануы қалың шаң қапқан екі адамның қимылын ортақ етіс формасында беріп қана тұрған жоқ, сонымен қатар айтушының сол іс-әрекетке деген жағымсыз эмоциясын да көрсетіп тұр. Жағымсыз эмоцияны көрсетуде микроәтіндегі одағайдан басқа тілдік бірліктердің қызметін де жоққа шығаруға болмайды. Мәселен, *өмірінде мұндай шаң көрмегендей, өп-өтірік пысқырынып-түшкіріну.*

«Қазақ грамматикасында» көңіл күй одағайлары әрі жағымды, әрі жағымсыз көңіл күйді білдіре алу қасиетіне қарай іштей үш топқа бөлініп беріледі. Жағымды көңіл күйді білдіретін одағайлардың қатарында *Алақай! Ура! (қуаныш, шаттану), Га! Пах-Пах! (сүйсінуді, таңдану), Оһо! (таңдану)* т.б. аталады. Бұл бөліністі шартты деп тануға болады, себебі тіл қолданыста түрліше құбылуы, қолданушының мақсатына қарай түрлі мағынада жұмсалуды мүмкін. Мәселен, жағымды эмоцияны, оның ішінде құптауды, қолпаштауды, мадақтауды, мақтауды, рух көтеруді, көңілін көтеруді, сүйсінуді, жарайсың деген ниетті, разылық сезімін білдіру үшін қолданылады деп есептелінетін *бәрекелді* одағайы жағымсыз реңкте де жұмсалатындығын көркем әдебиеттен алынған тілдік деректер көрсетіп отыр. Мысалы,

– Бәрекелді, жарқыным...

Бұл профессордың әлденеден қатты түңілген кезінде ғана аузынан шығар сөз еді. Шарасы таусылғанның, басқа айтары қалмағанның белгісі (М. Мағауин).

– Бәрекелді!.. Бәрекелді... – деді профессор. – Бұл айтып тұрғаның сөз емес. Демігіп, иегі мен маңдайына дейін қып-қызыл боп кетті (М. Мағауин).

Ура, алақай одағайлары адамның қуанышын, шаттану сезімін білдіру үшін, яғни бір мәнде ғана қолданылады. Мысалы,

– Әй, алақай-ай! Хат екен зой! (Ж. Аймауытов).

Ал енді біреулері қандай жағдаятта, қай контексте, қандай екпінмен айтылғандығына байланысты түрлі мәнде жұмсалады. Біреуге өштескенде, зіл көрсеткенде, кіжінгенде айтылатын *бәлем!* одағайы болашақта істелетін іс-әрекетті аңсап-армандап, қайтсе де іске асыруды көздеп, алдына мақсат қойған кезде де айтылады. Бұл қолданыстағы *бәлем!* одағайы айтушының көздеген ойын жеткізу мақсатындағы сөйленісіне эмоционалды-экспрессивті реңк береді. Мысалы,

Бәлем, ержетіп ақша табайын, сол кезде болсын (С. Мұратбеков).

Бірнеше мәнде жұмсалатын одағайлар тіл білімінде көп мәнді одағайлар деп аталады. Мәселен, беймәлім адамның кім екенін білу, кей жағдайда оны қорқыту, жасқанту үшін жұмсалатын *әй* одағайы одан басқа да бірнеше түрлі мәнде қолданылады. Мысалы,

– **Әй**, осы, байға ти дегеннен басқа не оқытты дейсің (С. Мұратбеков) – мазақ қылу, келемеждеу.

– **Әй**, соны қойшы, – деп Халима ернін тыржитты (С. Мұратбеков) – менсінбеу, жақтырпау.

– **Әй**, байыңа айтам зой (С. Мұратбеков) – әзілдеу, қорқыту. Қазақ тіліндегі *әй* одағайымен келетін *әй дер әже, қой дер қожса жоқ тұрақты* тіркесі тыйым болмады, бетімен кетті мағыналарын, ал *әй кәпір атанбады тұрақты* тіркесі жек көрінішті болмады, сүйкімі кетпеді мағынасын береді.

Біреудің зейінін аударту мақсатында жұмсалатын *уай* одағайы да әр түрлі эмоциялық реңкті білдіреді. Мысалы, *Аздан кейін біреу жатып:*

– **Уай**, сен Біржаннан білетінің болса, айтшы! – деді. (Ж. Аймауытов).

Басқа сөз таптарымен салыстырғанда одағай сөздер интонацияға, эмоционалды құбылмалылыққа өте бай. Кейбір одағайлар бір ғана дыбыстан тұрады. Дауысты дыбыстардың ішінде *а, ә, и, о, ы* дыбыстары одағай мәнінде жұмсала алады. Мысалы,

– **И-и...** – деді тітіркеніп. Көзін ашса, қарсы алдында Бердібектің үстіне бір елі түкті тері жабысқан қалың қара еріндері әлі тұр екен (М. Мағауин).

Көп жағдайда біреудің айтқан сөзін естімей қалған кезде немесе өзін атаған кезде жауап түрінде жұмсалатын *а, ә* одағайлары да көп мәнді одағайлардың қатарына кіреді. Мысалы,

Қолға түскен-ау, ә, ақымақтар... (С. Мұратбеков) – ренжу, өкіну.

Тағы біраз жүргеннен кейін Моторбай мырс етіп күліп қойып: – Қуанып кеттің-ау деймін, ә, ұрлық иесінің табылғанына? – деді кекесінмен (С. Мұратбеков) – кекету.

Жиі қолданылатын көпмәнді одағайлар:

Бәсе, Серікбай ту бие әкеп, пәленбай жәшік арақ алып соншама неге бүлінді десем, ішінде осындай бүкпесі бар екен зой... (М. Мағауин) – көзі жету.

– **Е, бәсе**, – дейді шешей маған риза болып (М. Мағауин) – риза болу.

Япыр-ай! Бұл қызды енді қайтсе екен? Көзін қайтіп жойса екен? Буындырып өлтірер ме еді? (Ж. Аймауытов) – күйіну.

– **Ойпырмай,** асауға жүгенсіз мініп мына Шымырбайдың баласы жүрек жұтқан екен (С. Мұратбеков) – таң қалу.

Апыр-ай, жақсы ән еді, – деді Бердібек (М. Мағауин) – өкіну, кимау.

– **Тіфу!** – деді Едіге жеркеніп (М. Мағауин) – жиіркену.

Тфу, ең оңбаған, ең жексұрын адам онда (С. Мұратбеков) – жек көру, көңілі қалу, түңілу.

Адам эмоциясының түрлі реңкін бере алатын, яғни көпмәнділік қасиетке одағайлар сөйлеу ситуациясы, сөйлемдегі контекст және интонация арқылы ие болады. Көпмәнді одағайлардың әрқайсысы жұмсалыуына қарай әр түрлі интонациямен айтылады. Интонация сөздің, сөйлемнің неше алуан құбыла айтылуын қамтиды, бірақ ол құбылыстарды жазба мәтіндегі нұсқада толық беру мүмкін емес. Тек сұраулы, лепті сөйлемдерді тыныс белгілері арқылы ажырата аламыз. Тілімізде сөйлем түрлері интонация арқылы да жасалады, интонация сөздің мағынасын да өзгертіп жібереді. Сондықтан интонацияны әрі фонетикалық, әрі морфологиялық, әрі синтаксистік тұрғыда тануымыз керек. Төмендегі екі сөйлемдердегі *ойбай* одағайларының интонациялары бір-біріне мүлде ұқсамайтыны сөзсіз.

– **Ойбай,** ат шешіліп кетті! (І. Жансүгіров) – үрейлену.

– **Ойбай,** мен жүрейін, қош, қалқам! (І. Жансүгіров) – алаңдау, асығу.

Көпмәнді ойбай одағайының интонациясы жайында «Қазақ грамматикасында»: «**Ойбай!** одағайы үрку, шошыну мағынасында жұмсалса, онда екпін бірінші буынға қойылады да, сөздің өзі жұлып алғандай, тез, жылдам айтылады. Егер таңырқау, таңдану мәнінде жұмсайтын болсақ, онда екпінді, керісінше, соңғы буынға ауыстырып соңғы «а» дыбысын мейілінше созып айтамыз (**ой-ба-а-й**)» [9, 566].

Бір нәрсені тыю үшін айтылатын тәйт одағайы зекіру, жекіру, жек көру, ұнатпау мағыналарын да береді. Мысалы,

– **Өй,** мынаған не болды сонша. **Тәйт** әрі! – деді Әзиев қабағын түйіп (С. Мұратбеков).

Көңіл күйге қатысты қолданылатын одағайлардың ішінде *А! О! Ә! И! Бі! Ай! Ау! Аһа! Ой! Пай! Қан! Бәсе! Мә! Ту! Түү! Ыһ!* сияқты одағайлар әрі қарай бөлшектеуге келмейін түбір, негізгі одағайлар қатарына жатады. Мысалы,

– **Түү,** не деген қорқынышты дыбыс (С. Мұратбеков).

– **Несі** бос сөз. Менің өлейін деп отырғаным мынау. *Шай қайнатып беруге де шамам келер емес,* – деді кемпірі.

– **Бһ.** Баяғыда қосыларда кәрісініп ең, жарымауға айналдың ба?.. Кемпір жауап қатпай самауырды алып шығып кетті (Т. Әбдіков) – кекету, мазақ қылу.

– **Ой,** екеуі де тоғайдың мәстегі екен. Біздің жерді жерсінбей өліп қалады. Керегі жоқ, – деді (І. Жансүгіров) – менсінбеу, көңілі толмау, қарсылық білдіру.

– **Ай,** осы ит асау ит қой деймін! – деді Жексенбек (І. Жансүгіров) – күдіктену.

– **Ау,** өзінің қызындай ғой (С. Мұратбеков) – назалану, күйіну, жақтырпау, ренжу.

Аһа. Несіне жетісіп ішем деп ойлады содан соң. Ненің қуанышына? Ненің құрметіне? **Аһа...** Өзімнің махаббатымның жаназасына... махаббатымның жаназасына ішем. Жетісіне де, қырқына да, жылына да ішем (М. Мағауин).

Көңіл күйді білдіретін күрделі одағайлар қатарына бірнеше сөздерден біріккен, қайталанған, қосарланған одағайлар кіреді. Мысалы,

– **Бәтшағар,** жың қуып келе жатқандай... (М. Мағауин) – жақтыртпау.

Мәссаған, қосауыз мылтық асынып алыпты (С. Мұратбеков) – таң қалу

Түге! Әлден соң Тоқаның әлгі қылығы ішіне сыймағандай Айкең тағы сөйледі (С. Мұратбеков).

Сезімнің күштілігіне қарай одағайлар қайталанып, қосарланып та қолданылады. Мысалы,

Ой! – **Ой, ой...** – деп сасқалақтаған Жанай оны басынан, иығынан сипап жұбата бастады. – Қой, қой... (С. Мұратбеков) – сасқалақтау, шарасыздық таныту.

Тағы да ұра ма деп қорғанишақтаған Моторбай:

– **Өй, өй...** – деп сасқалақтап күле берді (С. Мұратбеков).

Әр түрлі одағайлардың қатар қолданылуында семантикалық сәйкестік болады. Жағымды эмоция кезінде *Ура! Алақай! одағайлары, қатты өкінгенде Қап! Әттең! одағайлары, қиналғанда Аһ! Оһ! Аһ! Уһ! одағайлары, қошеметтегенде, риза болғанда Уа! Пәлі! Ай! Пәлі! одағайлары қатар қолданыла береді. Мысалы,*

– **Уә, пәлі,** өркенің өссін, қарағым. Бәсе, сөйтейік те (С. Мұратбеков).

– **Ай, бәлі!** – деп жігіттер көтеріліп қойды (І. Жансүгіров).

Қыстың аяқ кезінде, Өрік ақсақалды әбден өзіме қараттым ғой деп, сенімі күшейген кезде, Ақбілектен ақтық көңілін шығаруға, екі қабат екенін естіртті. Ақсақал аяғының астынан аю шыға келгендей, шошып кетті:

– *Аһ! Оһ!.. Қой!.. Қой!.. Өй!.. Өй!..* – дей берді. Қатын жанын беріп сендірді. «Оны азсынсаң» дегендей, босанатын мезгілі де таяу екенін білдірді (Ж. Аймауытов).

Адам эмоциясына қатысты жұмсалатын одағайлар сөйлемнің тек басында ғана емес, басқа шенінде де қолданыла береді. Мысалы,

Шыбын жаны құрғырды ойлай беріпін-ау, япыр-ау! (Ж. Аймауытов).

– *Дау-шар десе жанып кетеді-ау шіркін. Осындайды ізденіп жүреді зой, түге. Әй бұлар ма!..* (С. Мұратбеков).

Адамның әр алуан күйін көрсететін құрамында одағай сөздер бар ойбай салды, аһ ұрды, ай-шай деспей, ай-шайға қарамай сияқты тұрақты тіркестер ауызекі сөйлеу стилінде, көркем әдебиетте жиі қолданылады. Құрамында одағай сөздер болғанымен бұл тіркестер түгелімен одағай сөздерге жатпайды.

Эмоцияның күштілігі қолданыста одағайлардың де етістігімен тіркесуі арқылы жасалған тілдік бірліктер арқылы да білдіріледі. «Одағайлар көбіне де етістігімен тіркесе келе, кейбір жағдайда сол етістікпен өзара жымдасып, мағыналық жағынан өзгеріске ұшырап, одағай категориясынан ауысып кетеді. Мысалы, *Я деген! Уа деген! Апырай десе! Ой десе! Бәсе деймін!* сияқты тіркестерді мағына жағынан бөлшектеу қиын» [9, 567].

Қорыта келгенде, эмоцияның туу себебінің өзі сыртқы дүниенің субъектіге тигізетін әсері болып табылады. Сол әсердің нәтижесінде субъект күледі, ашуланады, ызаланады, ләззат алады немесе тамсанады. Осы әсерлердің негізінде адамдардың түрлі дыбыстар шығаруынан пайда болған сөздер тобына қазіргі қазақ тілінде одағайлар деп танылып жүрген сөздердің негізгі бөлігі жатады. Адам эмоциясының түрлі реңкін бере алатын көпмәнділік қасиетке одағайлар сөйлеу жағдаяты, сөйлемдегі контекст және екпін арқылы ие болады. Көпмәнді одағайлардың әрбіреуі жұмсалу ерекшеліктеріне қарай әр түрлі екпінмен айтылады. Бірде созылыққы, бірде баяу, бірде тез т.б. Беретін мағынасына байланысты екпін бірде алғашқы буынға түссе, бірде соңғы буынға түседі.

МӘТІННІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ МАЗМҰНЫ

Мәтін – сөйлеу процесінің жемісі. Ол тілді жүйелі қолданудың барысында ғана пайда болады. Мәтін – жазудың шығуымен байланысты қалыптасып жетілген және ары қарай дамып отыратын құрылым. Мәтін тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстылығы негізінде түзіледі. Мәтіннің белгілі бір ішкі мазмұны мен қарым-қатынас жасауды іске асыру, дер кезінде қабылдана алу мүмкіншілігі сияқты қасиеттері болады. Мәтіндегі тілдік бірліктер түрлі амал-тәсілдер арқылы байланысады. Мәтіндегі тілдік бірліктерді байланыстырушы амалдарға қосымшалар, шылаулар, қыстырмалар, қайталаулар, сөздердің орын тәртібі, интонация т.б жатады. Қазіргі мәтін лингвистикасының мынадай зерттеу бағыттары атап көрсетіледі: «1) мәтінді тіл жүйесіндегі өзіндік белгі, сапалары бар ең жоғары тұлға-бірлік (жүйе) ретінде алып тексеру; 2) мәтіннің түрлерін ажыратып, мәтін типологиясын жасау; 3) мәтін құрушы тұлға-бірліктерді және олардың қызмет ету ерекшеліктерін зерттеу; 4) мәтінге тән өзіндік категорияларды анықтау; 5) мәтін құрушы байланыстар мен қарым-қатынастарды зерттеу» [7, 271].

Мәтін таңбалары бірліктердің тұрпаттық және мазмұндық бірлігі ретінде қолданылады. Сөйлеу мәдениеті сөйлеушінің айтылатын немесе жазылатын мәтіннің байланыстылығына зейін қоюын талап етеді. Мағына – тілдік таңбаның тілден тыс ақиқат шындықтың адам санасында бейнеленуінің нәтижесінде түзілетін мазмұны. Тіл жүйесіндегі тілдік бірліктің мағынасы виртуальды, яғни бұл бірліктің қандай мағына білдіретіндігіне байланысты анықталады. Тілдік бірліктің мағынасы нақты сөйленімде көрінеді. Сөйлеуші үшін әңгімелесушінің назарын мағынаға аудару маңызды. Ал тыңдаушы үшін сөйлеушінің коммуникативтік мақсатын барынша түсінуге ұмтылу маңызды болып саналады.

Соңғы кезде тіл мамандары көркем шығармадағы эмотивті лексикаға аса зор мән бере бастады. Көркем мәтін көп функциялы.

Көркем мәтіннің эстетикалық қызметі мәтіндегі коммуникативтілікті, экспрессивтілікті, прагматикалықты, эмоционалдылықты күшейте түседі. Көркем мәтін тілі өзіне ғана тән тіл заңдылықтарымен ерекшеленеді. Адам көркем шығармадан қоршаған орта туралы шексіз мәлімет алады. Көру және есту мүшелері арқылы эстетикалық, эмоционалды әсер беретін музыка және көркемсурет өнерімен салыстырғанда көркем әдебиет тыңдаушыға немесе оқушыға белгілі бір ақпарат беру арқылы әсер етеді. Егер логикалық мәтіннің негізгі қызметі мәлімет беру болса, көркем мәтіннің негізгі қызметі тыңдаушыға әсер ету. Көркем мәтінде әдетте интеллектуалды да, эмоционалды да, эстетикалық та ақпарат беріледі. Бұл ақпараттардың барлығы қабылдаушыға рационалды, эмоционалды, эстетикалық түрде әсер ету арқылы беріледі. Мұндай әсер ету барлық тіл деңгейлерінің құралдары арқылы жүзеге асырылады. Мәтіннің тыңдаушыға немесе оқушыға эмоционалды әсер етуі – оның ажырамас қасиеті болып есептеледі. Мәтіннің эмоционалды мазмұны барлық тілдік деңгейлерден көрініс табады (фонетикалық, графикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік); сонымен қатар, доминант эмоционалды мағыналар мәтіннің семантика деңгейінде тұтастай көрінеді. Маңызды мәселелердің бірі – мәтінге эмоционалды реңк беретін тілдік құралдар мен тәсілдерді анықтау.

Эмоцияны репрезентациялайтын фонетикалық құралдардың және мәтіндегі эмоционалды мазмұнды берудің классификациясы жайында түсінік фразалық екпін, ырғақ, темп, паузация, әуезділік, тембр, дауыс жоғарылығы, дауыс диапазоны сияқты мәселелермен байланыста қарастырылады. Әуен, қарқын, ұзақтылық, пауза, интенсивтілік, тембр интонацияның негізгі компоненттері болып табылады. Интонацияның компоненттері просодикалық тәсілдер деп те аталады. Интонацияның аталған компоненттері бір-бірімен тығыз байланысты болғанымен, олар мәтіннің барлық түрлерінде әуақытта бірдей орын алады және бәрі бірдей тыңдаушыға анық естіледі деп айту қиын. Интонацияның негізгі қызметтерінің бірі әр түрлі эмоцияларды айқындау болып табылады. Сөйлемнің коммуникативтік мағынасымен бірге эмоциялық экспрессивтік түрлерін анықтайды. Бұл функция адамдардың түрлі ой-сезімін, оның құбылуын, өзгеруін білдіреді. Кейде интонацияға байланысты сөйлемнің реңкі ғана емес, оның негізгі мағынасы да өзгереді. Мысалы, *Біз оны білеміз зой* деген сөйлем интонацияға байланысты әр түрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Егер бұл сөйлем көтеріңкі, қуанышты интонациямен айтылса, жағымды, ал төмен, созылыңқы, кекесін реңкі бар интонациямен айтылса, жағымсыз мағынаға ие болады. Сонымен қатар интонация сөйлеп тұрған адамның айтылып тұрған

мәселеге деген көзқарасын да білдіре алады. Сөйлеушінің айтылып тұрған ойды қолдайтыны немесе қолдамайтыны, қуанышы, реніші, мақтанышы, құрметі, я болмаса реніші мен мысқылы интонация арқылы анықталады.

Эмоцияны репрезентациялайтын лексикалық құралдардың және мәтіндегі эмоционалды мазмұнды беру сөздің эмотивті мағынасы және коннотация, эмоционалды-экспрессивті лексика, күшейткіш тілдік бірліктер, сөзжасам, идиома, клише, фразеологиялық бірліктер мәселелерімен бірлікте қарастырылады. Мысалы, *оңбаған, қаныпезер, жауыз* немесе *сұлу, әдемі, көрікті, керім* сияқты сөздер бір-бірінен тек лексикалық мағынасымен ғана емес, эмоциялық реңкімен де ажыратылады.

Эмоцияны репрезентациялайтын морфологиялық құралдардың және мәтіндегі эмоционалды мазмұнды берудің классификациясы сын есім шырайларының, үстеулердің және көмекші етістіктің қолданылуымен байланысты.

Эмоцияны репрезентациялайтын синтаксистік құралдардың және мәтіндегі эмоционалды мазмұнды беру қайталау түрлері: парцелляция; инверсия; транспозиция; эмфатикалық құрылымдар; шылау; параллелизм негізінде жүзеге асырылады. Сөйлемнің коммуникативті түрлері, синтаксистік стилистикалық құралдар туралы да қосымша түсінік беріле кеткені орынды. Айтылу мақсатына қарай хабарлы, лепті, сұраулы болып келетін сөйлемдер де адам психологиясына, ішкі дүниесіне әр түрлі әсер етеді. Зерттеушілер арасында түрлі пікір туғызып жүрген мәселе – мәтіннің көлемі. Мәтін міндетті түрде бірнеше сөйлемнен тұруы керек пе, жоқ әлде бір сөйлемнен, тіпті бір сөзден де құрыла бере ме деген мәселе әлі де терең зерттеуді, дәлелдеуді, ғылыми тұжырым жасауды қажет етеді. Қазір мәтін зерттеушілер мәтіннің құрылымдық бірліктеріне негізінен күрделі синтаксистік тұтастық пен абзацты жатқызады. Эмоционалды мазмұнның мәтіннің жанрлық ерекшелігіне байланысты көріну сипаты, мәтіннің эмотивті кеңістігі мәселелері шешендік сөздер, газет мәтіндері, жарнама мәтіндері т.б. байланыста қарастырылғанда оң шешімін табады.

4.1 Мәтін тақырыптарындағы эмоционалдылық

Тілдегі сөздердің негізгі қызметтерінің бірі – адам ойындағы, жандүниесіндегі түрлі құбылыстарды жеткізу. Тіл мағыналы сөздер арқылы тұтас ойлардың сөйлем арқылы жеткізілуіне, сөйлемде қолданыс табуына негіз болады. Тілдік бірліктердің түрлі мағыналық реңктері мен қолданылу өрісін айқындауға, адамзатқа тән белгілі бір категорияның қандай тілдік бірліктер арқылы бейнеленетіндігін сараулауға негіз болатын тілдік деректердің қайнар көзі көркем әдебиет.

Көркем әдебиеттегі жеке тұлғалардың тілі туралы ой айтып, пікір білдіру, зерттеулер жүргізу, өзіндік қолтаңбасын айқындау – филология табиғатына тән құбылыс. Олай болуы заңды да, өйткені әдебиет тіл арқылы өмір сүреді, тіл – әдебиеттің бірінші элементі. Жазба әдебиеті ерте дамыған халықтардың филология ғылымында бұл үрдістің, яғни, әдеби тілдің функционалды стильдерінің бірі ретінде көркем әдебиет тіліне талдау жасаудың, соған орай әдеби тілдің даму бағыттарын зерделеп отырудың ғасырлық тарихы бар. Орыс тіл білімінде аталған тақырыпқа А.Н. Веселевский, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, А.И. Ефимов, Н.М. Шанский, Л.И. Тимофеев, Л.В. Щербак т.б. ғалымдар өзіндік үлес қосты.

Мәтін тақырыптары орыс тіл білімінде ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан бастап ерекше тілдік бірлік ретінде танылып зерттеу нысанына айнала бастаған болса, қазақ тіл білімінде соңғы жиырма жыл көлемінде ғана арнайы зерттеле бастады. Бұл зерттеулерде тақырыптардың номинациялық тәсілдеріне, грамматикалық тұлғаларына, экспрессиялық қасиеттердің берілу тәсілдеріне, синтаксистік ерекшеліктеріне, функционалдық типологиясы мен семантикасына талдау жасалды. Мысалы, Э.А. Лазарева «Заголовок в газете», А.С. Попов «Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие», В.П. Вомперский «К изучению синтаксической структуры газетного заголовка», Н.Е. Бахарева «Структурно-функциональное развитие заголовков», В.Г. Костомаров «Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки», Г.К. Ихсанғалиева «Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм)», Р.Т. Қожабекова «Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшеліктері» т.б.

В.П. Вомперский еңбегі Қазақстандағы орыс тілді газеттердің тақырыптарына арналса, Г.К. Ихсанғалиеваның еңбегінде Қазақстандағы газеттер мен телебағдарламалар тақырыптарына талдау жасалған. Р.Т. Қожабекованың еңбегінде газет тақырыптарындағы фразеологиялық үдеріс диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны ретінде алынады. Лингвистикалық зерттеулерге жасалған шолу, ғалымдар тарапынан жасалған зерттеулердің басым бөлігі газет тақырыптарына қатысты екендігін көрсетіп отыр.

Аталған зерттеу жұмыстарында мәтін тақырыптарына берілген анықтамалардың көпшілігінде мәтін тақырыптарының ішкі мазмұны мен сыртқы формасы арасындағы байланыс, мәтін тақырыбының өзіндік сипаты мен ерекшелігі, ең негізгі белгілері айтылады. Әр зерттеуші тақырыптың ең негізгі деген ерекшелігін баса айтып, тақырып ұғымын мүмкіндігінше ашуға ұмтылады. Мысалы, А.С.

Выготскийдің пікірінше тақырып әңгіменің бүкіл құрылымын анықтайтын доминант болып табылады [101]. В.С. Мужевтің анықтауынша: «Тақырып – мәтін мазмұнына жасалған сілтеме» [102]. Келтірілген шолу қазақ және орыс тіл білімінде көркем мәтін тақырыптарына арнайы лингвистикалық талдау жасалған зерттеу жұмыстары көп болмаса да, публицистикалық, көркем әдеби мәтін тақырыптары туралы бірқатар еңбектің бар екендігін көрсетеді.

Көркем шығарма – күрделі механизм. Күрделі механизмде әрбір тетік өзіндік рөл атқарумен бірге бір-бірімен тығыз байланыста болады, ортақ мақсатқа қызмет етеді. Көркем шығармада тақырып пен идея таңдау, сюжеттің өрбуі, кейіпкер бейнесінің, автор бейнесінің қалыптасуы өзіндік маңызға ие бола отырып, біртұтас полотно ретінде шығарманың бүкіл болмысын анықтайды. С. Мұратбековтың «Үскірік» атты әңгімесінің тақырыбы – мәтіннің бүкіл мазмұнына жасалған сілтеме. Әңгімені бастап оқығаннан-ақ, оқырман тақырыпта айтылған үскіріктің ішіне кіре бастағандай болады. Әңгіменің басы: «Қар жауды. Көп жауды», – деп басталады. Одан әрі тура мағынасында да, ауыспалы мағынасында да үскірік басталады: «Онан соң ышқына ұлып долданып, жер-көкті астын-үстіне сапырып, жұлып жеп, жын қақандай құтырынып, еліріп боран соқты. Қарды жалап-жайпап сыпырып, қуыс-қуысқа үсті-үстіне тықпалап нығарлады кеп, нығарлады кеп. Ертеңіне күн ашылды. Бірақ аспанды мұнар кіреуке торлап тұрды. Күннің көзі жасаураған, шел басқан кәрі көздей өлеусіреп, қызамықтанып, жыртып қана сәуле шашты. Жылуы жоқ жансыз сәуле. Ен даланы саршұнақ аяз жайлады, үскірік есті. Боран оңынан соққан, үскірік солынан есті. Бет қаратпайды, жалап тұр, жалап тұр» (С. Мұратбеков). Әңгіменің тақырыбы, әңгіменің сюжеті, әңгіменің екі кейіпкері Дәнеш пен Қайроштың ішкі жан-дүниесіндегі бір-біріне деген жағымсыз сезім, бәрі үскірік мағынасымен астасып жатады. Үскірік кезіндегі Қайроштың адамшылықтан алыс, суық, жексұрын қылығының кесірінен әңгіме соңында қайтыс болатын Дәнештің жан-дүниесіндегі қиналыс әңгіменің әр жолын оқыған сайын оқырманға да үскіріктей сезіліп отырады.

Көркем шығармалардағы эмоцияның тіл арқылы бейнеленуі деген мәселе аясында оның кішкентай бір элементі – сұрақ белгісінің, нақтылай айтқанда сұраулы құрылымдардың тақырып ретіндегі қызметінің маңызы ерекше. Сұрақ белгісі, сұраулы құрылымдар үлкен шығармашылықтың кішкентай бір элементі болғанымен, үлкен рөл атқаратындығын тілдік деректерге талдау жасау барысында, шығармалардың тереңіне үңілгенде байқауға болады.

М. Мақатаев қазақ поэзиясына өз үнімен, өз әуенімен келіп қосылған белгілі лирик ақындардың бірі. Ақын өлеңдері тереңнен сыр тартар нәзіктігімен ерекшеленеді. Мұқағали поэзиясының қайнар көзі, шабыт тұғыры – туған елі, өскен жері, Отан тағдыры, замана тынысы, замандастарының аңсар арманы, адамның ішкі сезім иірімдері, сан түрлі көңіл-күйі мен жан тебіренісі. Осының бәрін Мұқағали қайталанбас шеберлікпен, поэтикалық мінсіз үйлесіммен, әр жүрекпен тіл табысар, сыршыл да шыншыл сезіммен, нағыз поэзияға ғана тән бейнелі образдармен бедерлеп отырады. М. Мақатаев шығармалары қазақ поэзиясын жаңа биіктерге көтеріп, мазмұнын байытты, қазақ халқының сезімін байытып, кісілігін биіктетіп, парасатын кемелдендіре түсті.

М. Мақатаев шығармалары қазақ әдебиеттану ғылымы мен тіл білімі ғылымында ғана емес, соңғы жылдары психологиялық, философиялық тұрғыда да зерттеле бастады. Біртуар дарын М. Мақатаевтың қаламынан туған қанатты жырлар қазақ халқымен бірге мәңгі жасай беретіні, оның шығармашылығы әлі де талай ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысаны болары сөзсіз. Біз зерттеу жұмысында М. Мақатаевтың 1991-1993 жылдары «Жазушы» баспасынан шыққан үш томдық шығармалар жинағынан іріктеліп алынған поэзиялық туынды тақырыптарына, оның ішінде ақынның сұраулы сөйлемдер арқылы берілетін тақырыптарына лингвистикалық талдау жасамақшымыз.

М. Мақатаев шығармаларының жинағынан дереккөз ретінде жиналған тақырыптарға түрлі белгілеріне қарай классификация жасағанда ең алдымен ерекше көзге түскені сұрақ белгісі қойылған тақырыптар болды. Мысалы, «*Жырласам ба екен?*», «*Мен бе екем?*», «*Қарлығашым келдің бе?*», «*Бала едік ә?*», «*Қарғам-ау, қайдасың сен, жүрсің бе есен?*», «*Нені аңсаймын?*», «*Самұрыққа міндім бе?*», «*Арманың бар ма?*», «*Неге ертерек суалдың?*», «*Көңілің қаяулы ма?*», «*Сыбағам қайда?*», «*Қайда қайтып барасыңдар, тырналар?*», «*Сен әлі тірі ме едің?*», «*Кетер ме екем?*», «*Қайдан білсін?*», «*Құлыным қайда?*», «*Нені аңсаймын?*», «*Несін?*», «*Нені көрдім?*», «*Адам қайдан жаралған?*» т.б. Адамның әр қилы көңіл-күйі түрлі лексикалық бірліктер арқылы ғана емес, түрлі тәсілдер арқылы да беріледі. М. Мақатаев шығармасындағы эмоцияны берудің бір тәсілі – сұраулы сөйлемдер. Сұраулы сөйлемдер ақын шығармашылығында тек тақырып түрінде ғана емес, мәтін мазмұнында да айқын көрінеді. Сұраулы сөйлемдер арқылы ақын жан-дүниесіндегі өкініш, сағыныш, аңсау, қайғы-мұң, шарасыздық, жиіркеніш пен сүйініш сияқты сезімдерді ұтымды, бейнелі, әсерлі жеткізеді. Мысалы,

Бәрі есімде –
Мекен-жай, тұрағым да,

Тек есте жоқ,
Күлдім бе, жыладым ба?! (Отыз бесінші көктем).
Тұмшалап қойдың несіне сонша қаусырып,
Шандудан бөлек қалған ба шараң таусылып? *(Бұлқынып жатыр).*

Сағынып, аңсап барғанда,
Сағына күткен жан бар ма? *(Сағынып, аңсап барғанда).*
Көңілге салып неше мұн,
Жүрегім кімді жоқтады?! *(Сағынып, аңсап барғанда).*

М. Мақатаев шығармалары мәтіндеріне қойылған тақырып, тақырыптардағы сұрақ белгісінің мәні сол жерде аяқталмайды, мәтіннің мазмұнынан, идеясынан одан сайын айқын көрініп, тереңдей береді. Ақын шығармалары тақырыптарындағы сұрақ жеке өлеңнің ғана емес, ақынның бүкіл шығармашылығының мазмұнынан көрініс тауып отырады. С.Д. Кржижановский мәтін мен тақырыптың ішкі байланысын, мағыналық бірлігін зерттеу барысында жасаған талдауларын тұжырымдай отырып: «Оқыған сайын бірте-бірте ашылып, бірте-бірте қалыңдай беретін, бірте-бірте көбейе беретін кітап беттері сияқты кітапты оқыған сайын тақырып та ашылып кітапқа айнала бастайды. Кітап – аяғына дейін ашылған тақырып, ал тақырып – екі-үш сөзге сыйдырылған кітап», – деген түйінді ой айтады [103, 9]. С.Д. Кржижа-новский пікірі мәтін мен тақырыптың ішкі байланысы мен мағыналық бірлігін дәл көрсетеді. М. Мақатаев шығармашылығындағы сұраулы тақырыптар ақынның қоршаған ортадағы, тұрмыс-тіршіліктегі сан-қилы жағдайға байланысты туындайтын, жағымды, жағымсыз эмоция-ларының көрінісі. Жалпы тақырыптардан ақын шығармашылығының бейнесін, ақын шығармашылығынан ақынның өз бейнесін көруге болады. Ақынның ішкі күйзелісінің жауабын таба алмай шарқ ұруы, жанын ұғар жан іздеп сабылуы, рухани жалғыздықтың себебін іздеп сергелдеңге түсуі – шығарма тереңіне бойламай жатып-ақ, тақырып-тардың ішкі сырына үңіле бастағанда-ақ, жауап табылмаған сан сұрақ қойыла бастағанда-ақ көрінеді. Ақынның «Өмір жайлы» атты өлеңіндегі:

Өмір жайлы сұрай берме сен менен,
Өмірді мен әлі зерттеп көрмеп ем.
Өмір жайлы білгің кесе, қартқа бар,
Қан майданнан жалғыз ұлы келмеген, –

деген жолдардан ақынның ішкі күйін, өміріндегі сан сұрақтың жауабын өзі де таба алмай жүргендігін аңғаруға болады. Түрлі эмоцияға толы ақынның ішкі толғанысы аталған өлеңде ары қарай:

Содан сұра, содан сұра өмірді,
Нені көріп, нені сезді, не білді.
Неге ақылды ақымақтан жеңілді,
Біреу жылап, біреу неге көңілді? –

деп жалғасады.

М. Мақатаев шығармаларында жағымды көңіл-күй, құбылыс, әдет бейнесі жеке лексикалық бірліктерден ғана емес сыртқы тұлғасы жағынан да, ішкі мазмұны жағынан да ерекше ұйымдасқан біртұтас күрделі құрылым ретінде танылатын мәтіндерден де көрінеді. Бірақ ақын шығармаларының эмоциялық мазмұнына талдау жасау барысында жағымды күйден гөрі, лағынеттеу, шошыну, өкіну, кею, ренжу, қамығу, қайғыру, қапалану, ашулану, күйіну сияқты реңктердің басым түсетіндігін байқауға болады. Ақын өлеңдерінің тақырыптарындағы сұрақ, сан сұрақ өлең мәтіндерінде тағы да қойылады:

Аңқылдаған не таптым ақ көңілден,
Несіне ердім сайтанға жат көрінген?! (*Өмір деген біреу бар*).
Не күтем?
Не керек осы маған? (*Кетер ме екем?*)
Әуелде неге жараттың,
Көпсінсең мені көк пен жер?! (*Санаулы менің сағатым*)
Не істемекпін?
Жаным-ай, саған шипа істемек кім?!
Жаралғанда бүтін ем, үш бөлекпін:
Жүрегім – Африка, бауырым – Кипр.
Мивым – мұзды мұхиттай...
Не істемекпін?.. (*Емханада*).

Көркем шығарма тақырыптарының функциясы мен құрылымын зерттеуші Н.К. Кожина: «Заголовок способен дать читателю дополнительное к названию представление: о стиле, жанре, композиции и тональности художественного текста, о тех смысловых кодах, которые следует активизировать в читательском сознании для полного восприятия художественного произведения», – деген пікір айтады [104, 11].

Тақырыпқа қатысты жазылған ғылыми еңбектерге шолу жасай отырып тақырыптардың адресатқа мазмұндық және прагматикалық бағдар берудің жалпыға бірдей қызмет ететін тілдік норма ретінде қабылданған тәсілі екендігін байқауға болады. М. Мақатаев шығармаларындағы мәтін тақырыптары тек шығарма мазмұнын ашып қана қоймайды, адамның ішкі жан-дүниесінен сана мен болмыстағы өзгерістерден де хабар беретін тілдік бірлік қызметін атқарады. Кез келген мәтінде қолданылатын тілдік бірліктердің прагматикалық деңгейі түрліше болатыны белгілі. Тілдік бірліктердің прагматикалық маңызы

туралы сөз қозғағанда ең алдымен тақырыптардың ролі басты назарда болуы керек. Себебі, жоғарыда айтылғандай мәтінге қатысты ең алғашқы ақпарат олардың тақырыптары арқылы беріледі.

М. Мақатаев шығармаларындағы мәтін тақырыптарының ерекшелігін зерделеу мақсатында жиналған тілдік деректер ішінен сұраулы мағынадағы тақырыптарға тоқтала отырып, адамға әсер ету мақсатында қолданылатын әр тілдік бірліктің ықпал ету қызметінің өз алдына ерекше екендігін байқауға болады. Зерттеуші Г.В. Ким атап көрсеткендей: «Прагматический значимым может быть использование единиц разных уровней, от звука до предложения. Прагматика языковых единиц разных уровней, от звука до предложения. Прагматика языковых единиц содержательна. Кроме того, умение соотносить языковое явление с тем значением, которое оно получает в конкретном тексте или придает высказыванию в определенной речевой ситуации, – важное условие выбора точных и эффективных языковых единиц для выражения мысли» [105, 82].

«Прагматизм» ғылым мен философиядағы теориялық идеялардың нәтижесінде ғана емес, қоғамдық-әлеуметтік қатынас жағдайында ғылымның іргелі, қолданбалы салаларында нақты практикалық міндеттерді шешу мақсатынан да туындады. Мұндай міндеттер коммуникативті әсер етудің ең тиімді деген жолдарын, стратегиясы мен тактикасын көрсетуді талап етті. И.М. Копыленко: «Тіл білімінің қазіргі жай-күйі қарым-қатынастың түрлі жағдайындағы тілдік бірліктердің қызметін талдауға ерекше мән берілуімен сипатталады», – деп жазады [106, 132].

Мәтін тақырыптарына ерекше тілдік бірлік ретінде талдау жасау, оны негізгі прагматикалық компоненттердің бірі ретінде қарастыру бұл мәселеге жаңаша көзқараспен қарауға септігін тигізеді. Мәтін тақырыптары – жүйелі түрде қолданылатын тілдік бірлік. Олар кез келген мәтінінің құрамдас бөлігі ретінде мәтіннің мазмұнын ашатын, мәтініндегі алғашқы ақпаратты жеткізетін тілдік таңбаның ерекше түрі. Олар мәтін тақырыбы қызметінде жұмсалып, шығарманың мәнін ашатын ерекше құрал қызметін атқарады. Тақырыптарға қатысты жазылған ғылыми еңбектердің барлығы да тақырыптардың мәтінінің мағыналық доминанты болып табылатындығын көрсетіп отыр.

Мәтін тақырыптары құрылымына, құрамына қарамастан үш негізгі қызметті атқарады. Олар: атауыштық, ақпараттық және прагматикалық. Бұл негізгі үш қызмет бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Мәтін тақырыбының атауыштық қызметі мәтіннің белгілі бір атаумен таңбалануымен, мәтіннің аты ретінде қолданылуымен байланысты. Ал ақпараттық қызметке тоқталатын болсақ, тақырып ең алдымен оқушы-

ға мәтін мазмұнының не туралы екендігінен қысқаша мәлімет беріп, сілтеме жасап тұрады. Тек мазмұны туралы ғана емес, сол мәтіннің қай стильде жазылғаны, тіпті кей жағдайда қай жанрлық түрге жататындығы туралы мәліметті де мәтін тақырыбынан алуға болады. Кез келген мәтін тақырыптары мәтіннің жалпы прагматикалық бағытын жасай алады. И.Р. Гальперин атап көрсеткендей «әр мәтін туралы белгілі бір деңгейдегі ақпарат сол мәтіннің тақырыбы арқылы да алдын ала беріліп отырады» [107, 19].

4.2 Көркем мәтінге эмоционалды реңк беретін тілдік құралдар

Көркем әдебиет тілі өзінің айтарлықтай икемділігімен, айқындылығымен және динамикалығымен ерекшеленеді. Көркем әдебиет тілі кез келген жағдаятты бейнелеуде қолдануға икемді. Көркем әдебиет тілі тілдік құралдарды жаңа мағынада қолдануға мүмкіндік береді. Көркем әдебиет тілі адамзаттың өзара қарым-қатынасының сан алуан қажеттілігін өтеуге тез бейімделеді, сондықтан да адамзаттың негізгі әрі жалпы алғанда баға жетпес құралы болып қала береді. Н.Д. Арутюнова «Функции языка» атты еңбегінде: «Адамзаттың аса маңызды қатынас құралы бола отырып, тіл адамдарды біріктіреді, олардың тұлғааралық және әлеуметтік өзара қарым-қатынастарын реттейді, олардың практикалық қызметін үйлестіреді, әлемнің дүниетанымдық жүйесі мен ұлттық әлем бейнесін қалыптастыруға қатысады, ақпараттың, оның ішінде тарих пен халықтың тарихи тәжірибесіне және индивидтің жеке тәжірибесіне қатысты ақпараттың жиналуы мен сақталуын қамтамасыз етеді, санада ұғымдарды ажыратады, жіктейді және орнықтырады, адамның санасы мен өзін-өзі жетілдіруін қалыптастырады, көркем шығармашылық әрекеттің материалы және формасы қызметін атқарады», – деп жазады [108, 598]. Тілдің негізгі қызметтері: коммуникативтік қызмет (сөйлесу қызметі); ой қалыптастыру (ойды тиянақтау және жеткізу қызметі); экспрессивтік (сөйлеушінің ішкі жай-күйін білдіру қызметі); эстетикалық (тіл құралдары арқылы әсемдікті сезіну қызметі).

Коммуникативтік қызмет тілдің адамдар арасындағы қарым-қатынас жасау құралы қызметін атқару мүмкіндігі болып табылады. Тіл хабарламаларды түзуге қажетті бірліктерден, олардың жұмсалудың ұйымдастыратын ережелерден тұрады және әңгімеге қатысушылардың санасында ұқсас үлгілердің пайда болуын қамтамасыз етеді. Тілде, сондай-ақ коммуникацияға қатысушылардың арасында байланыс орнатып, әңгімені жандандыруға қажетті арнайы құралдар болады. Сөйлеу мәдениеті тұрғысынан коммуникативтік қызмет сөйлеу коммуникациясына қатысушылардың қарым-қатынастың жемісті болуын,

сондай-ақ сөйлеуді дұрыс түсінудің жалпы мақсатын көздейді. Әдеби тілдің нормаларын сақтамайынша, қарым-қатынастың функциональдық тиімділігіне жету мүмкін емес. Ой қалыптастыру қызметі тілдің ойды тиянақтау мен жеткізу құралы қызметін атқаратындығынан көрінеді. Тілдің құрылымы ойлау категориясымен органикалық тұрғыдан байланысты болады. «Ой әлемінде ұғымды дара бірлік ретінде көрсете алатын сөз оған (ой әлеміне) өздігінен мол нәрсе қоса алады», – деп жазады жалпы тіл білімінің негізін салушы В. фон Гумбольдт [109, 318].

Бұл сөз ұғымды айқындап, қалыптастырады, ойлау бірліктері мен тілдің таңбалық бірліктері арасында қатынас орнатады дегенді білдіреді. Сондықтан да В. Гумбольдт «тіл ойды жетілдіруге негіз болуы тиіс. Ой, тілден алшақ кетпей, оның бір элементінен кейін екіншісін қамтып, ойдағы барлық ұғымға тілде атау табуы тиіс», – деген болатын [109, 345]. В. Гумбольдтың пікірінше, «ойға сәйкес болуы үшін тіл, мүмкіндігінше, өзінің құрылымы арқылы ойлаудың ішкі ұйымдастырылуына сәйкес болуы тиіс» [109, 318].

Экспрессивті қызмет тілге сөйлеушіге қандай да бір ақпаратты жеткізіп қана қоймай, оның сөйлеушінің хабардың мазмұнына, әңгімелесушіге, қарым-қатынас жағдайына көзқарасын, яғни ішкі жай-күйін білдіруінің құралы қызметін атқаруға мүмкіндік береді. С. Мұратбековтың «Үскірік» атты әңгімесінде табиғат та кейіпкердің сол уақыттағы жан-дүниесімен үндестіре суреттеледі. Қазіргі ғылым рухани әлем үш негізгі құбылыстан: мінез-құлық актісінен; сезінген субъективті құбылыстан; санасыз психикалық құбылыстан тұрады деп дәлелдейді. Әңгімедегі психологиялық процестер Дәнештің сол сәттегі күн сәулесіне қатысты ойымен астасып жатады. Жағымды реңкте, жарқын бейнеде көрінетін күн сәулесі де Дәнеш үшін сол сәтте жексұрын болып көрінді. Дәнеш үшін күн сәулесі де Қайроштың жексұрын күлкісіндей болып көрінеді:

Күн ұясына қонып барады. Ортан белінен батыпты. Сөніп бара жатқан шоқ сияқты. Күрең қошқыл. Сөніп бара жатса да шоқта жылу болушы еді, ал мынада жылу да жоқ, тек жексұрын сәулесі бар, иә, жексұрын сәуле! Бірінші рет Дәнешке күннің сәулесі жексұрын көрінді. Жексұрын емей не, ең болмаса шоқ құрлы жылуы жоқ дәт қылар. Қайроштың зымиян күлкісіндей ғана алдамшы (С. Мұратбеков).

О. Бальзак: «Адам туралы айту үшін оның барша құпиясын: ойын, қайғысын, толқынысын танып-білген жөн», – деп жазған болатын [110, 12]. С. Мұратбековтың әңгімесіндегі сыртқы дүние жеке-дара сипат иеленбеген, ол ішкі болмыспен үндесіп, жаңа бір мағынаға ие болған.

Мұнда жазушы сезім күйлерін жалаң бермей, ойдың бейнелілігімен астастыра берген. Жазушы қолданған көркемдік тәсіл оқырманның кейіпкердің эмоциялық жағдайына терең бойлауына күшті ықпал етіп тұр.

Тіл адамның ойын ғана емес, эмоциясын да білдіреді. Экспрессивтік қызмет қоғамда қабылданған этикет аясында сөйлеудің эмоционалдылығының айқындығын қамтамасыз етеді. Эстетикалық қызмет адресаттың эстетикалық сезімін қанағаттандыруына бағытталады. Эстетикалық қызмет ең алдымен поэтикалық стильге (фольклор, көркем әдебиет) тән, алайда мұнымен шектелмейді. Эстетикалық қызмет тіл байлығын, сөйлеудің оралымдылығын, адамның эстетикалық талғамына сәйкес келуін көздейді. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымында сөздің эмоционалды бояуы, экспрессивті-стилистикалық бояуы, тілдік мағынаның экспрессивті-бағалауыштық компоненті мәселелері негізінен көркем мәтінге қатысты қарастырылып жүр. Зерттеу жұмысына тілдік фактілер алынған Ш. Айтматов әдебиет әлеміне адам жанын толқытып баурайтын, ой құдіреті мен құпияларын ашудың шебері ретінде танылған жазушы. Жазушы өмір шындығын, адамның жан сырын, тазалығын өзгеше бір эмоциялық күш-қуатпен өріп, көркемдігін арттыра білген. Көркем шығармада тілдік құралдарды дұрыс, ұтымды қолдана білудің үлкен мәні бар. Жазушы үшін айтылатын ойдың мазмұнына байланысты тілдік құралдарды сұрыптап қолдану заңдылықтарының, сөз арқылы жеткізілетін ой мен оның мазмұнының арасында тығыз байланыстылықтың мәні зор. Ішкі эмоцияны сөзбен берудің жазушы үшін табиғи қасиет екендігін Ш. Айтматовтың көркем шығармаларынан ғана емес тіпті өмірбаянынан да аңғаруға болады. Ол өзінің өмірбаянында: *«...Созғыс жүріп жатты. Елдің жаны жаралы, көңілі қаралы. Осы кезде өмір мен үшін өзінің беймәлім беттерін аша берді, халық тұрмысының сан тарауларын өз көзімізбен оқуға мәжбүр болдық. Кейіннен мұның біразын шамам келгенше «Бетпе-бет», «Ана – жер ана», «Жәмилә», «Шынарым менің, шырайлым менің» сияқты повес-терімде көрсетуге тырысқан едім»,* – дейді.

Ш. Айтматовтың «Шынарым менің, шырайлым менің» повесі кейіпкердің ішкі әлемін, бар болмысын қоршаған ортамен астастыра суреттеген шығармалардың бірі. Шығарманың идеялық көркемдік мазмұнын аша түсетін негізгі көркемдік құрал – символикалық бейнелер шығармада шешуші, маңызды мәнге ие болған. Шығармадағы символикалық бейнелер мазмұнмен біртұтас бірлікте беріледі. Шығармадан үзінді: *«...Суға төніп кеп, паң жарқабақтың үстіне тоқтадық. Қайран, қырғыз жерінің мәңгі-бақи жыры боп өткен Ыстықкөл.*

Осынау теңіз ғашықтардың ән-жыры мен аңызына толы дегенге кім сенбес?! Мөлдіреп, құлпырып, шалқып жатты көк теңіз.

– Қарашы, Әсел, аққуларды қара! – деп айғайлап жібердім. Аққулар Ыстықкөлде күзде ғана болады, қыстап шығады. Ал көктемде өте сирек ұшырасады. ...Кешкі көлдің үстінде бір топ аққу қалықтап жүр..» (Ш. Айтматов). Автор айдын көлдің аруы аққуды таза, пәк көңіл, қасиетті сезіммен шебер сабақтастырған.

Ойлау нәтижесі тіл арқылы бейнеленеді. Сондықтан ауызша не жазбаша түрде айтылатын ойдың түсінікті, нақтылы болуына айрықша көңіл бөліп, оның мазмұнын дәл бере алатын тілдік құралдарды сұрыптап қолдана білудің маңызы зор. Көркем шығармада тілдік тәсілдер көркемдік мақсатта жұмсалады. Образды сөздер жиі қолданылады. Әр жазушының өзінің талғамына қарай тіл ерекшелігі, қолдану тәсілі болады. Ол ерекшеліктердің бәрі бір-бірімен ара қатынаста болып, көркем шығарманың қайталанбайтын, айрықша ерекшелігін жасайды. Көркем әдебиет – ойды және сезімді образ арқылы бейнелейтін айрықша өнер. Аталған шығармада жазушы қуаныштан жүректері алып ұшқан қос ғашық сезімінің асып-тасып шалқығанын ерекше шабытпен суреттеген. Төмендегі екі мәтінге назар аударайық:

1. Әсел екеуіміз кабинада отырмыз. Әсел күлді, жылады, сосын қайта күлді. Мен есейіп, күшті болған сияқтымын.

2. «Кабина ішінде көлге үңіліп үнсіз отырмыз. ...Әсел жалт қарады да, кеудеме басын салды. Аймалап құшақтайды. Күледі де жылайды, тағзы күледі. ...Бұрынғыдан күшейіп, есейіп кеткен тәріздімін. Өзімде осынша жылылық, мейір барын, жақын адамың боп, оны қызғыштай қорып, құрақ ұшу дегеннің бір керемет екенін білген де емес ем» (Ш.Айтматов «Шынарым менің, шырайлым менің»).

Екі мәтін де бір ойды жеткізіп тұрғанымен екеуінің арасындағы айырмашылық жер мен көктей. Егер біз бірінші мәтіннен белгілі бір жағдай туралы ақпарат, мәлімет алсақ, екінші мәтіннен сөзбен салынған суретті көреміз.

Тілде адам эмоциясы түрлі тілдік құралдар, түрлі тәсілдер арқылы беріледі. Шығармадан үзінді:

«– Ә-әй, асқар таулар! Ұлым бар менің, ұлым бар!. Тау сілкініп кеткендей боп көрінді. О да маған үн қосады, шатқалдарды шарлап көпке дейін басылмады жаңғырық» (Ш. Айтматов «Шынарым менің, шырайлым менің»). **«Ұлым бар менің, ұлым бар!»** деген бірнеше сөз арқылы автор қуаныштың керемет бейнесін жасап тұр. Әке болу бақытына ие болған жас жігіттің алып ұшқан көңілін асқақ үн, тебіреніс арқылы көркем суреттеген.

Көркем шығармаларда адамның эмоциясын білдірудің негізгі тәсілі – эмоционалды-экспрессивті лексиканы қолдану. Алайда эмоцияны беру, суреттеу, кейіпкердің эмоциялық жағдайын оқырманға да сезіндіру, дәл сол сәтті, сол жағдайды суреттеген мәтіннің қуаттылығы жазушының ой зерделілігі мен тіл байлығына, шеберлігіне байланысты. Талғамсыз қолданылған сөздерден оқырман жанының терең тебіреніс алуы, лайықты әсер алуы мүмкін емес. Кейіпкердің көңіл-күйін, ішкі толғанысын беруде, шебер салынған суреттегі бояулардың тілі мен әсері сияқты, көркем шығармадағы сөздер де қажетті мағыналық бояуды бере алатындай болуы тиіс. Ш. Айтматовтың эмоциялық суретті беруі:

«...Бірақ өмір өз дегенін істеді. Бұлай болар деп ойлаппын ба?.. Есік ашық, қаңырап тұр. Иесіз үй азынап, жағылмаған қара пештен бір ызғар келеді. Саматтың кереуетіне жетіп барсам, о да бос.

– Әсел! – деп үрейлене сыбырлаймын. Қаңырап тұрған үй де «Әсел» деп күбірлегендей болады. Жан ұшырып сыртқа шықтым. – Әсел! – деп, бүкіл ауланы басыма көтере айқайлаймын. Ешкім үн қатпады» (Ш. Айтматов «Шынарым менің, шырайлым менің»). Мәтінде эмоция көп – жан айқайы, өкініш, айрылу, қорқу. Осы эмоцияның бәрі мәтінде: *ашық есік, иесіз үй, жағылмаған қара пеш, Саматтың бос кереуеті, үнсіздік* сияқты жекелеген детальдар арқылы беріліп тұр. Ш. Айтматов әр детальды көркем бейнелей отырып, нағыз шебер суретші ретінде бәрін біртұтас полотноға айналдыра алған. Жігіттің жан айқайы, оның бүкіл эмоциясы мәтін соңындағы: *«Әсел! – деп айқайлауы арқылы сыртқа шығады, оқырманға жетеді. Тілдік құралдарды шебер ойната отырып, жазушы жігіттің орны толмас өкінішке ұрынғанын дөп басып, анық көрсетеді.*

Баяндалуы мен эмоциялық бояуына, жігіт эмоциясының деңгейіне қарай мәтінді үшке бөліп қарастыруға болады: басы, орталық нүктесі, соңы.

Мәтіндегі эмоцияның алғашқы көрінісін жазушы оқырманға: *«Бұлай болар деп ойлаппын ба?..»* деген сұраулы сөйлем арқылы жеткізеді. Бұл – мәтінде берілген, суреттелген эмоциялық күйдің басы. Ары қарай суреттелетін эмоциялық күй мәтіндегі: *«ашық есік, иесіз үй, жағылмаған қара пеш»* детальдары арқылы беріліп, кейіпкердің ішкі жағдайымен үндесе түседі.

Мәтіндегі эмоцияның орталық нүктесі вербалды және бейвербалды құралдардың тоғысуы арқылы беріледі. Бұл бөлік мәтіндегі *«Саматтың кереуетіне жетіп барсам», «– Әсел! – деп үрейлене сыбырлаймын»* тілдік бірліктері арқылы беріледі. Саматтың кереуетіне

барғанша кейіпкердің кеудесінде болған үміт, бос кереуетті көрген кезде үзіледі. Эмоция шарықтау шегіне жетеді.

Мәтіннің соңғы бөлігі тағы да вербалды және бейвербалды құралдардың тоғысуы арқылы беріледі. Автор кейіпкердің қимыл-қозғалысын суреттей отырып, оның ішкі жан-дүниесіндегі шиыршық атқан эмоцияны білдіреді. Ол шығармада: **«Жан ұшырып сыртқа шықтым»** тілдік бірліктері арқылы көрініс табады. Мәтін соңы кейіпкер эмоциясының сыртқа шығуымен ерекшеленеді: **« – Әсел! – деп, бүкіл ауланы басыма көтере айқайлаймын. Ешкім үн қатпады»**. Бұл – жігіттің «су түбіне кетіп бара жатқан адамдай» болған жан айқайы. Мәтінді үш бөлікке бөлу арқылы эмоцияның динамикасын, оның вербалды, бейвербалды құралдар арқылы берілуіне талдау жасауға болады.

Оқиға барысында оқырман өмірден түңілген жігітпен бірге азапқа түсе отырып, қатты қиналады, бірге езіледі, жан жарасын емдер күшті бірге іздейді. Шығармада: **«...Кейде түн баласына көз ілмей шығам. Саматтың нәзік аяқтары бұралып, жымылып тұрған кейні көз алдымнан кетпей-ақ қойды. Оның жұп-жұмсақ, сәби иісін өмір бойы ұмытар емеспін»** (Ш. Айтматов «Шынарым менің, шырайлым менің»), – деп берілетін жігіт сөзі оқырман жанын қинай түседі.

Шығарманың көркемдік жүйесінің бөлінбес бір бөлшегі пейзаждық көріністер. Шығарманың басында суреттелген көл мен аққу екінші рет тағы да суреттеледі: **«Көлге қарай айқайлап шыға беріп, ойда-жоқта селк ете түстім – аққуларды қара!**

Көктемгі Ыстықкөлдегі аққуларды өмірімде осымен екінші рет көріп тұрмын. Аппақ құстар, көп-көгілдір Ыстықкөлім, таусылмайтын жырым менің» (Ш. Айтматов «Шынарым менің, шырайлым менің»). Махаббаттың символы аққуды жазушы екінші рет суреттегенде кейіпкердің өз аққуын үркітіп алғанын, аққуының жанын жаралап алғанын жеткізеді. Кейіпкермен бірге оқырманның да жүрегін екінші билейді.

Ш. Айтматовтың 1980 жылы жарыққа шыққан «Ғасырдан да ұзақ күн» романы өмір мен өлімді, қасиет пен қасиетсіздікті, жер-анаға адамдардың қарым-қатынасын, қазіргі әскери полигондағы Найман-Ана бейітінің тарихын айтатын – психологиялық роман. Ш. Айтматов шығармашылығының ерекшелігі кейіпкердің ішкі жан-дүниесін, психологиялық күйін беруде стилистикалық құралдарды қолдану шеберлігі. Жазушы сөзінің күші оның өн бойындағы мән мен мағына реңкіне де байланысты. Ш. Айтматов шеберлігі сөзді құбылысты атаумен бірге ерекше бір әсер барын аңғарта, адамның көңіл-күйіне өзгеріс әкелетіндей етіп қолдана білуі. Шығармадан үзінді: **«...Ізде-**

генім ақыры табылды-ау деп, Найман-Ана ә дегенде қуанғаннан Ақ інгенді сауырлап, өріске қарай салып ұрып келе жатты да, кенет қазір мәңгүрт ұлымен көрісетіні есіне түсіп, есі шығып, тұла бойы қалишылдап, үрей-үркек болды да қалды. Тағы бірде қуаныш бойын қайта билеп, не болғанын білмей, жүрегі түскір алып ұшты» (Ш. Айтматов).

Көркем мәтінде кейіпкер сөзі жалаң түрде емес, қарым-қатынастың өту жағдайы, орны, кейіпкердің дене қалыптары мен қимыл-қозғалыстары т.б. да компоненттердің қоса суреттелуі арқылы беріледі. Кейіпкер эмоциясы берілген кезде көркем шығармада аталған элементтер де маңызды рөл ойнайды. Оларды бейнелеу, кейіпкер эмоциясымен үндестіру арқылы біртұтас сурет жасалады. Шығармадан үзінді: *«Таяп келіп, Найман-Ана өз ұлын танығанда, түіе үстінен қалай аунап түскенін өзі де білмей қалды. Ақ інгеннен құлап түскендей болып еді, оны елер шама жоқ!*

– О, ұлым, менің құлыным! Мен сені іздеп шарқ ұрдым! – Ол киіздей тұтасқан баялышты кеше-меше ұмтылды. – Мен сенің анаңмын!

Жүрегі түскір су-у-у ете қалды. Аяғымен жер тепкілеп, аузы-басы кемсеңдеп, өзін-өзі тежей алмай, ал кеп бір аңырасын, боздасын сорлы ана. Буын-буыны дірілдеп, құлап түспеске, томардай қақайып, тебіренбей тұрған ұлының иығынан қос қолдап құшақтап алған. Төбесінен ұдайы төніп тұрған қара қайғы зілмәуір салмақпен енді келіп үстіне құлағанда, амалсыздан аңырап, азалы бір, үрейлі бір үнге басқан. Жылап тұрып, жас жуған ақ шашының арасынан, бетіндегі шаң-тозаңды көзден аққан жас лайланып, соны сүртпек болып, діріл қаққан саусақтарының арасынан әлі де үміткер көңіл өз ұлының таныс дидарына қадалды. Мені таныр ма екен деген ынтызар үмітпен ұлының жанарына жалбарына көз тігеді. Өз анасын тану деген сонша қиын емес қой, Құдай-ау!» (Ш. Айтматов).

Жүрегі түскір су-у-у ете қалды – бұл эмоцияның тікелей адам ағзасына әсерін көрсетеді. Автор кейіпкердің ішкі жан-дүниесіндегі өзгерісін аталған фразеологизм арқылы ұтымды жеткізіп тұр. Бұл автордың кейіпкер эмоциясын жеткізуінің бір ғана тәсілі, бір ғана көрінісі. Найман-Ана эмоциясы ары қарай: *«Аяғымен жер тепкілеп, аузы-басы кемсеңдеп, өзін-өзі тежей алмай, ал кеп бір аңырасын, боздасын сорлы ана»,* – деп суреттеледі.

Ш. Айтматов – эмоцияны білдіру, бейнелеу, сипаттау мақсатында тілдік құралдарды ұтымды пайдаланып, кейіпкер бейнесін аша түсуде, оның ішкі жан-дүниесін оқырманға сол күйінше жеткізуде үлкен

шеберлік көрсете білген жазушы. Шығармаларда эмоцияны сипаттайтын жекелеген тілдік бірліктерден бастап, мәтінге дейінгі аралықтың ерекше әсерлі болуы жазушы қолданған тілдік құралдарда қарқындылық, бағалауыштық, бейнелілік, экспрессивтілік сияқты қасиеттердің қатар жүруімен байланысты.

4.3 Эмоционалдылықтың тілдік механизмі: автор сөзі мен кейіпкер сөзі

Эмоционалдылықтың тілдік механизмін ашу мақсатында дереккөз ретінде негізінен көркем шығармадағы кейіпкер сөзі мен автор сөзін ала отырып талдау жасауды мақсат тұтып отырмыз. Яғни көркем шығармадағы төл сөздер мен автор сөздері алынып отыр. «Төл сөз құрамы жағынан әр алуан болып келеді. Ол жеке бір сөз болуы да, бір сөйлем болуы да, болмаса әлденеше сөйлемдер тізбегінен құралған тұтас бір үзінді болуы да мүмкін. Төл сөзде сөйлемнің әр алуан мағыналық түрлері болады: хабарлы, сұраулы, лепті болып келеді. Соған қарай оның әр сөйлемінде өзіне лайықты сазы, интонациясы, ритмика-мелодиялық ерекшеліктері болып отырады» [9, 732]. «Төл сөздің айналасында міндетті түрде автор сөзі жүреді және ол екеуінің жігі айқын байқалып, бір-бірінен бөлектеніп тұрады. Төл сөзді автор сөзімен байланыстыру үшін оған тұлғалық өзгерістер енгізу қажет болмайды, тек дәнекер ретінде *де* етістігі қолданылады» [9, 732]. Бұл әрине, эмоцияны тілдік құралдар арқылы білдірудің түрлі тәсілдерінің бірі ғана. Тілдік бірліктер арқылы берілген нақтылы бір эмоция мағынасының толық ашылуы үшін қазақ тілінің көптомды түсіндірме сөздігінен алынған тілдік деректер де келтіріліп, қажет болған жағдайда оларға да талдау жасалады.

Көркем шығармалардан алынған кейіпкер сөздерінің барлығы талдауға, сөздің, сөйлемнің мағынасын ашуға, эмоцияны білдірудің құралы ретінде қолданылып тұрғандығын дәлелдеуге ыңғайлы болу үшін оны қоршаған тілдік бірліктермен бірге алынды. Адам эмоциясын білдірудің, бейнелеудің тілдік құралдарын талдау мақсатында шығармадан алынған төл сөздердің кейбірі контекстсіз-ақ эмоциялық реңкті білдіріп тұрады, ал кейбірінің мәнін тек контекске қарап ажыратуға болады. Мысалы, **«Қақ басқа салып жіберейін бе?»**, **«Қартқожа бар ма? Шық бері!»** деген сөйлемдердегі эмоциялық реңк контекстсіз-ақ байқалады. **«Балаға ара түсесің», «Кінегені берсін»** т.б. сөйлемдердегі эмоцияны оны қоршаған тілдік ортада, яғни контекст арқылы ғана ажыратуға болады. «Контекст – қарым-қатынас жасаудың қажетті шарты. Қарым-қатынас жасау тілден тысқары жағдайларды да қамтиды. Сондықтан тілдік контекспен қатар, тілден

тысқары тұратын контекс (сөйлеу кезіндегі әр түрлі жағдайлар) те бар. Сондай-ақ тілдік жамылғышы бар контекспен қатар тілдік жамылғышы жоқ (тілдік тұрғыдан бейнеленбеген) контекс те болады. ...Контекс тіл ғылымында зерттеудің объектісі болумен қатар, зерттеудің тәсілі ретінде де түсініледі» [7, 176].

Эмоционалдылыққа байланысты ара жігі ашылмаған, дәл анықтамасы берілмеген мәселелер қазақ тіл білімінде аз емес. Біз зерттеу жұмысында Е.М. Вольфтың «Функциональная семантика оценки. Текст» атты монографиясында эмоцияға қатысты келтірілген: «...эмоцияны білдіретін тіл және эмоцияны сипаттайтын тіл...» деген пікірін басшылыққа аламыз [111, 77]. Яғни, эмоцияны білдіру бар да, эмоцияны сипаттау бар. Ж. Аймауытов шығармасынан алынған төмендегі мысалдарға назар аударайық.

Қартқожа көрген қорлығын жылап келіп, әкесіне айтты (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Әкесі Жұман назаланып, атына мініп, Қаржасбайдікіне барды (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Байға мән-жайын түсіндіріп айтып еді, баласына ұрысып, қарындашын алып бергені сол, Балаға ара түсесің - деп Жұманның өзін сөкетті қылды (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Қойшының торы шолағына мініп келе жатқанын біліп өте қынжылды (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Ала жаздай қымыз ішкенге мәз болып, партиядан қолы тиген жоқ (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Дүние тарылды. Ел тарықты, састы, қысылды – қай ауылды алсаң да қалт-құлт (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Келтірілген мысалдардағы қарайтылып берілген **жылап келіп, назаланып, ұрысып, сөкетті қылды, өте қынжылды, мәз болып, тарықты, састы, қысылды** тілдік бірліктерінің барлығы да эмоцияны білдіріп тұрған жоқ, тек сипаттап тұр.

«Мен сені жақсы көремін!», «Мен сені сағымды!» деген сөйлемдер адамның эмоциясын білдіреді. Бұл жерде контексте қараудың қажеттігі де болмайды. Ал **«Мен қазір келемін»** деген сөйлем эмоцияны білдірмейді, тек хабарлау, ақпарат беру мәнінде айтылып тұр. Ал енді бұл сөйлемді басқа бір контексте алып қарастырайық, мәселен аяқ астынан қиын жағдайға тап болып, я болмаса түн ортасында жолда қалып досына, танысына телефон соққан адам үшін телефонның ар жағынан естілген **«Мен қазір келемін»** деген сөйлемнің әсері шексіз. Бұл жерде **«Мен қазір келемін»** сөйленімі ешқандай эмоционалды лексиканың қатысынсыз-ақ, эмоцияны білдірудің күшті құралына айналады.

3. Ерназарова қазақ тіліндегі сөйлемдердің коммуникативтік-прагматикалық функциясына тоқтала отырып: «Тілдің прагматикалық аспектісі сөйлеу жағдаятының мүмкін болатын түрлерінің бәрін қамтитындай тілдік құрылымдарды қалыптастырады. Онсыз тіл өзінің негізгі қызметі – қатысым құралы қызметін іске асыра алмас еді. Прагматиканың жеке нысанына сөйлеушілердің әлеуметтік мәртебесі, сөйлеу жағдаяттары, тілдің ұлттық ерекшелігі кіреді», – деп жазады [99, 145].

Басты назарда болатын нәрсе эмоцияны сипаттау үшін де, эмоцияны білдіру үшін де тек эмоционалды лексиканың ғана қолданылуы шарт емес. Жеке тұрғанда ешқандай эмоционалды реңкі жоқ тілдік бірліктер контекст ішінде эмоциялық реңкке ие болуы мүмкін.

*«Қартқожаның шешесі де бір түрлі момын, біртоға жан. Күйбеңдеп шаруасын істеп, балаларының үсті-басын бүтіндеп, анаған да, мынаған да: «Қарағым, шырағым!» дегеннен басқа, бар дәмін кісіге бергеннен басқа бөтен мінезі жоқ. Кей қатын аузы сүйреңдеп өсек айтады; енді біреулер ауылды басына көтеріп, шаңқылдап баласын, байын қарғап жатады. Ондайдың бірімен ісі болар ма екен?! Қайта ондайды естігенде: «**Беу, осы байғұстың тілінің жаманы-ай!**» – деп тыжырынып, жаратпайтын еді» (Ж. Аймауытов, Қартқожя).*

Келтірілген үзіндідегі төл сөз ретінде берілген Қартқожаның шешесінің жаратпаған ниетін білдіріп тұрған: **«Беу, осы байғұстың тілінің жаманы-ай!»** деген сөйлем арқылы берілген ой кейіпкер эмоциясын білдірудің ұтымды құралы. Төл сөзді автор сөзімен байланыстыру үшін қолданылған *де* етістігі өзінен кейін келетін автор сөзімен синтаксистік қатынасқа түсіп, ой автор сөзі арқылы жалғасып, **«тыжырынып, жаратпайтын еді»** тілдік бірліктері арқылы Қартқожаның шешесінің эмоциясын бейнелеу қызметін атқарып тұр. Мұндағы кейіпкер сөзі эмоцияны білдірудің құралы болса, автор сөзі эмоцияны бейнелеудің құралы.

Жарат етістігі ұнату, жақтыру мағыналарын береді. *«Ол бір жұмысшының қимылсыз тұрғанын жаратпайды (Қ. Нұрмаханов). Тергеуші капитан қарсы алдына оны отырғызып, жаратқан ниетпен шұқшия қарады (М. Қосшығұлов). Ол көп сөйлеуді жаратпайды (Қ. Қамбаров)»* [112, 681]. Қазақ тілінің он томды түсіндірме сөздігінде жарату, жаратпау етістіктерінің мағынасын түсіндіру үшін берілген сөйлемдердің біріншісі мен үшіншісінде бір кейіпкердің іс-әрекетіне, мінез-құлқына деген екінші кейіпкердің бағалауыштық көзқарасы, ниеті, ішкі эмоциясы автор тарапынан баяндау түрінде берілсе. Екінші сөйлемде **«қарсы алдында оны отырғызып, ж а р а**

т п а з а н ниетпен шұқшия қарады» құрылымы арқылы бейвербалды амалмен білдірілген тергеуші эмоциясы автор тарапынан сипатталып тұр.

«Жұман қатынымен қатты ұрысқанда: «Қақ басқа салып жіберейін бе?» – деп еркекше кісімсіп, қоқиланатын» (Ж. Аймауытов, Қартқожа). Ж. Аймауытов шығармасындағы *«Қақ басқа салып жіберейін бе?»* деген сөйлем адамның ызаланған күйін білдіру үшін қолданысқа түседі деп пайымдасақ та, контексте қараған кезде, автордың *«еркекше кісімсіп, қоқиланатын»* деген баяндауынан кейін бұл сөйленімнің ар жағында зілі жоқ екендігін байқауға болады.

Қоқилан етістігі қыр көрсету, кодырандау, едірендеу мағыналарын береді. *«Бүгінгі жиынға Байқазы мен баласы қ о қ и л а н ы п, паңданып, аса зор маңыз беріп отырғандай* (М. Қаратаев, Дала). *Жаңа ғана бұл далада өздерінен басқа қожа жоқтай қ о қ и л а н ғ а н солдаттар төбесінен жасын түсіп, сүйектері шашылып қалды* (М. Құмарбеков, Асау Ертіс). *Күшіктерге қ о қ и л а н а тісін бір ақситып қуып шықты да, асқа бас қойды* (С. Елубаев, Ой. қара)» [113, 275].

Жұман сүй дегенде, ұрмайтынын білсе де, қатыны недәуір шамданып: «Сені қойсайшы.. сөйтпей!» – дейтін еді (Ж. Аймауытов, Қартқожа).

Шамдану етістігі бір нәрсеге ыза болу, қызараңдап ашу шақыру мағыналарын береді. *«Редактор оның орнында болмай шыққанына қатты шамданып, терісіне сыймай отыр екен* (Ұ. Доспанбетов, Сырға.) *Әлденеге шамданып, тулап кетсе, тағы ие бола алмай қалармыз* (Т. Нұртазин, Үлкен.). *Шамданып шарт сынар деп ойлап едім, олай болмады* (Б. Мұқаев, Өмір)» [114, 125].

Адамның бір нәрсеге ызаланғанын, жақтыртпағандығын, қатты ашуланбаса да айтылған сөздің немесе істелген қылықтың ұнамағандығын көрсету үшін қолданылатын *шамдану* лексикалық бірлігі автор сөзі ретінде беріліп отырғанымен, мәтіндегі *«Сені қойсайшы.. сөйтпей!»* сөйлемі арқылы зілсіз, қатты ашусыз қарым-қатынас көрініс береді.

А. Айтманбетова көркем шығарма мәтінінде кейіпкер бейнесін ашу үшін диалог құрамында төмендегідей лингвистикалық және экстралингвистикалық бірліктер мен факторлар қызмет атқаратындығын атап көрсетеді: «1) қысқа (толымсыз) сөйлемдер, 2) қысқартылған сөздер және сөз тіркестері, 3) барлық функционалдық стиль ерекшеліктерінің көрсеткіш бірліктері, 4) қимыл, ым т.б. 5) көңіл-күй және экспрессия белгілері, 6) кейіпкердің ішкі және сыртқы дүниелерін сипаттайтын ұтымды тіл бірліктері, 7) сөйлесім сәтінің

(ситуацияның түрі), 8) диалогке қатысушы кейіпкерлердің бір-біріне деген көзқарастары [115, 123].

Жұман ашуланғансып, жайымен отырып: «Сен бір таяқ жемей басылмассың!» – дегенде... (Ж. Аймауытов, Қартқожя). Келтірілген мысалдағы *«Сен бір таяқ жемей басылмассың!»* – деген Жұман сөзінің эмоциялық деңгейінің солғындығы автор сөзіндегі *ашуланғансып, жайымен отырып* тілдік бірліктері арқылы айқындалып тұр.

«...қатыны кекетіп: «Иә, шіркін-ай, мені төркініме апарып тастайтын шығарсың» – деуші еді (Ж. Аймауытов, Қартқожя). Жұманның әйелінің: *«Иә, шіркін-ай, мені төркініме апарып тастайтын шығарсың»* түрінде берілген жауабы арқылы, Жұманның іс-әрекетіне баға беріліп тұр. Бұл қолданыстағы бағалауыштық құбылыс автордың *қатыны кекетіп* түрінде берген сипатынсыз-ақ, кейіпкер сөзінің: *«Иә, шіркін-ай»* – деп кекесінді басталуынан-ақ белгілі болады. Бұл қолданыстағы *«шіркін-ай»* шылауы аңсауды, армандауды, өкінууді емес, менсінбеуді, елемеуді білдіріп, *«байғұс-ай»* сөзімен синонимдес мағынада қолданылып тұр.

Көркем шығарманың қай-қайсысында болмасын кейіпкер сөзі арқылы кейіпкер бейнесі жасалады. Оқырман кейіпкер сөзінен адам мінезін біледі, оның жан-дүниесін таниды. Ж. Аймауытов шағын диалогтар арқылы кейіпкерлерінің эмоциясын ғана емес, сол арқылы мінез ерекшелігін де көрсете алған. Кейіпкер образын даралап көрсету үшін оның сөзін ортасына сай, нанымды етіп бере білудің мәні зор.

«Ер жетіп, ес білген сайын, Қартқожя өмірде талай әділетсіздіктерді көре береді. Өз басын құрбы-құрдастары талай кемсітіп, мазақ етіп қорлағаны, зорлық көрсеткені бар. Қаржасбайдың шалдуар баласы бір күні қарындашын тартып алып, бермей қойды. Жалынды, жалтайды, болмады. Әбден ыза болған соң, бай баласының қағазын тартып қалып, жыртып тастады. Бай баласы және екі-үш бала жабыла ұрып, мұрнынан қанын ағызды. Қартқожя көрген қорлығын жылап келіп, әкесіне айтты. Әкесі Жұман назаланып, атына мініп, Қаржасбайдікіне барды. Байға мән-жайын түсіндіріп айтты еді, баласына ұрысып, қарындашын алып бергені сол, Балаға ара түсесің – деп Жұманның өзін сөкетті қылды. Баласына: «Қарындашың жоғалып қалған екен, оқа етпес, бақалшыдан тағыз қарындаш әперейін» – деп жұбатқан болды (Ж. Аймауытов, Қартқожя).

Сөйлеу тілі – көркем шығарма тілінің негізі. Көркем шығарманың идеялық-көркемдік жүгін кейіпкерлердің өзара сөйлесуі – диалог пен жеке толғаныстары – монолог көтереді.

Осының бәрі Қартқожяны ойландырды, жанын кейітті: «Әттең, менің кедейлігім-ау! Әйтпесе солардың менен ақылы артық

на? Зейіні артық па? Артық болса, малы артық. Дүние шіркін-ай! Кезімді алар күн болар ма екен!..» – деп, ішінен зығыры қайнап жүрді (Ж. Аймауытов, Қартқожса).

Эмотивті сөйлеу актісінің функционалды аспектісі қазақ тіл білімінде арнайы зерттелмегенімен, тілдік бірліктердің функционалдылығына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарында фрагментарлы түрде айтылып жүр. Эмотивті сөйлеу актісі тұлғааралық эмоционалды-бағалаушытық қарым-қатынастың ықпал етуі аясында қарастырылады. Көркем шығармалардағы кейіпкер сөзі ауызекі сөйлеу тілінің адам эмоциясын берудің, бейнелеудің таптырмас құралы бола алатындығын ұғынуға мүмкіндік береді. Ж. Аймауытов шығармаларына талдау жасай отырып, жазушы өз кейіпкерлерінің эмоциясын халықтың ауызекі сөйлеу тілі арқылы, яғни, шығармадағы кейіпкер сөзі арқылы шебер жеткізгендігін аңғаруға болады. Сол сияқты бірдей эмоцияны әркелкі сөздермен де жеткізуге болады. Эмоция теориясының психологиялық тұрғыдан шешілуінің қиындығы да осында.

4.4 Газет мәтіндеріндегі эмоционалды-экспрессивті құралдардың рөлі

Тіл білімінде белгілі бір зерттеу бағыттарының қалыптасуына, сол бағытта жаңа ізденістердің көрінуіне, түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстарының тууына тілдің ішкі заңдылықтары ғана емес, қоғамдағы, мемлекеттегі түрлі жағдайлар да әсер етеді. Бұл тілдік емес сипаттағы, яғни тілден тыс фактор болғанымен тілдік құралдардың белгілі бір стиль аясында қолданылу, жұмсалу ерекшеліктерін қалыптастыруға, функционалдық стильге тән белгілерінің айқындалуына барынша ықпал етеді. Бұл құбылыс тіл білімінде экстралингвистикалық факторлар деп аталады. Қазақ тіл білімінде функционалдық стильдердің қызметіне, тілдік құралдардың жұмсалу ерекшелігін қалыптастыруға әсер етуші тілден тыс құбылыстардың табиғатын ашып көрсетуге, олардың стиль түзуші қызметіне, алатын орнына қарай саралауға, белгілерін атап көрсетуге арналған еңбектер жоқтың қасы. Қазіргі қазақ тіл білімі мұндай бағыттағы зерттеулерге зәру екендігі сөзсіз. Р. Сыздықова «Сөз күдіреті» атты еңбегінде экстралингвистикалық факторлардың рөлін, олардың тілдік стильдердің дамуындағы қызметін атап көрсетеді [116, 163]. Кейбір стилистикалық ұғымдар мен категориялар туралы жазған мақаласында М. Серғалиев: «Функционалдық стильдің толыққанды өз міндетін атқаруы үшін лингвистикалық фактордан гөрі тілге қатыссыз фактор жетекші роль атқарады», – деп жазады. Ғалым экстралингвистикалық факторларға қарым-

қатынас аясын, қоғамдық қызмет пен қоғамдық сана түрлерін жатқызады [117, 4].

Қазақ тіл білімінде эмоционалды-экспрессивті құралдардың, оның ішінде метафораның және прецедентті тілдік бірліктердің газет мәтініндегі рөлі бүгінгі таңда арнайы зерттеуді қажет етеді. Газет – елдің саяси жаңалықтарын дер кезінде жариялап тұратын ең қолжетімді ақпарат таратушы болып табылады. Газет мәтіні – мәтін қызметінің ерекше көрсеткіші, сондықтан да бұл бағыттағы зерттеу жұмысының өзіндік ерекшеліктері де бар. Газет мәтінінің басты мақсаты, айрықша ерекшелігі – аудиторияға әлемдегі жағдайды, мәселені анық жеткізу. Соңғы жылдары Қазақстанда болып жатқан түрлі қоғамдық-саяси өзгерістер өз кезегінде тілде, оның ішінде, бұқаралық ақпарат құралдары тілінде де көрініс беруде.

Эмоционалды-экспрессивті құралдардың, оның ішінде метафораның және прецедентті тілдік бірліктердің газет мәтініндегі рөлін қарастырудың өзектілігі қазіргі қазақстандық бұқаралық ақпарат құралдарындағы басым бағыттардың өзгеруімен байланысты туындап отыр. XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басына қарай әдеби тілдің стильдік тармақтары ішінде басым стиль көркем әдебиет стилі емес, бірте-бірте публицистикалық стиль бола бастады. Себебі, қазіргі заман ақпараттар заманы. Бұл күнде әлемнің түкпір-түкпірінде күн сайын дерлік мемлекет басшыларының кездесулері, түрлі ресми бас қосулар, тарихи оқиғалар болып жатады. Әлемдік қауымдастықтың ажырамас бөлігіне айналған Қазақстан Республикасы да халықаралық қатынастардың күрделі мәселелерінен сырт қалып отырған жоқ. Мемлекеттің өз ішінде болып жатқан өзгерістер мен оқиғалар, көтеріліп жатқан ауқымды мәселелер де аз емес. Мұндай алмағайып кезеңде ақпарат тасқыны шексіз, бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі өте жоғары. Қоғамдық сананың қай түрін болсын, әсіресе мәдени, саяси, азаматтық, құқықтық сана қалыптастыруда негізгі рөл ойнап отырған бұқаралық ақпарат құралдары. Ол – жаһандандудың қозғаушы күштерінің бірі ғана емес, қоғамдық пікірді қалыптастырушы негізгі құрал.

Жедел ақпарат тарату, мемлекеттік ұстанымдарды насихаттау мен жүзеге асырудағы маңызды құрал ретінде БАҚ жетекші мәнге ие болып отыр. Ақпарат – ашық қоғамның генераторы. Қазіргі қоғамда газеттің пәрменділігі аса жоғары, әрі санаға ықпал ететін күш. Қазір оқырманмен байланыс орнатудағы жаңа тілдік тактика қалыпты ойлаудан, көпсөзділіктен, құрғақ тілден бас тартқызды. Қазіргі газеттерде автордың шығармашылық ізденісі, тілдік құралдарды жаңартуға деген талпынысы, оқырман назарын аудартуда жаңа тәсілдер қолдануы, модальды-бағалау сипаттарының берілуі жаңаша көрініс тауып отыр.

Осының бәрі газет мәтінінің, оның ішінде саяси мәтінді лингвометодикалық аспектіде жаңаша зерттеуді талап етеді.

Жаңаша зерттеудің қажеттілігі, метафора мен прецедентті тілдік бірліктердің қабылдау мен түсіну тұрғысынан бұрын жете зерттелмегендігімен қатар, соңғы жылдары газет беттерінде жаңа қолданыстардың пайда болуымен де байланысты. Қазақ тіл білімінде бұқаралық ақпарат құралдарының, әсіресе, мерзімді баспасөздің лингвистикалық ерекшеліктеріне қатысты зерттеу жұмыстары болғанымен, газет мәтіні қызметінің түрлері, мәтінде белсенді түрде қызмет етіп, мақсатты түрде қолданылатын тілдік бірліктер, қазіргі газет мақалаларындағы эмоционалды-экспрессивті құралдар әлі де жете зерттелген жоқ. Тек қазақ тіл білімінде ғана емес, орыс тіл білімінде де көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стиліндегі эмоционалдық, экспрессивтілік мәселесі туралы бірқатар еңбектерде айтылғанымен, қазіргі публицистикалық стиль және оның эмоционалдығы мен экспрессивтілігі мәселесі арнайы, терең талдана қоймаған, тың тақырыптардың бірі.

Қазақстанның жаңа кезеңдегі публицистикалық стилі және оның эмоционалдығы мен экспрессивтілігін көп аспектіде сипаттау, метафораланудың когнитивті аспектілері мен интермәтінділік т.б. мәселелерді ғылыми-зерттеу нысаны ретінде алып, ғылыми тұжырымдар жасаудың қазақ тіл білімі үшін теориялық маңызы зор екендігі даусыз. Қазіргі қазақ тіл білімінің алдында публицистикалық стилдің негізгі ерекшеліктерін жаңа ғылыми бағыттардың зерттеулер нәтижесімен толықтыру және газет мәтінінің анықтамасын нақтылау; қазіргі газет мәтінінде болып жатқан негізгі лингвостилистикалық өзгерістерді анықтау; газет мәтініндегі бағалау, эмоционалдылық, экспрессивтілік түсініктеріне анықтама беру; қазіргі газет мәтініндегі бағалау білдіру құралдарын анықтау; қазіргі саяси метафора мен прецедентті тілдік бірліктердің ерекшелігін көрсетіп, олардың публицистикалық мәтіндегі рөлін анықтау сияқты міндеттер тұр.

Метафора мен прецедентті мәтіндер қазіргі газет мәтіндері үшін экспрессия мен эмоцияны білдіретін тілдік құралдар болып табылады. Қазіргі газет мәтініндегі метафора мен прецедентті айтылулардың фондық білім бірліктері ретінде танылуы және түсінілуі оқырман тарапынан ақпаратты дұрыс қабылдаудағы қажетті шарттардың бірі. Олар газет мәтініндегі маңызды тілдік бірлік ретінде көрініс тауып отыр. Зерттеушілердің пікірінше, публицистикалық стиль мәтіндері үшін ақпараттық және әсер ету қызметтері аса маңызды болып табылады. Осы екі қызметтің өзара байланысы публицистикалық стильдің тілдік ерекшелігін береді. В.Г. Костомаровтың пікірінше, публицистикалық сөйлеуде стандарт пен экспрессияның бірігуі газет

публицистикасы қызметінің екіжақтылығымен байланысты: ақпараттық-мазмұндық және әсер ету қызметі. Ақпараттық қызметі стандарттылықпен байланысты болса, эмоционалдық элементтермен қаныққан әсер ету қызметі экспрессивтілікпен байланысты [118].

Публицистикалық стиль жанрларын қарастыруға арналған еңбектерде негізінен жанрдың үш тобын бөліп көрсетеді: *ақпараттық, аналитикалық және көркем-публицистикалық*. Ақпараттық жанрға: *репортаж, сұқнат, есеп*; аналитикалық жанрға: *аналитикалық сұқнат, мақала, хат-хабар, пікір, шолу*; көркем-публицистикалық жанрға: *очерк, фельетон, памфлет* жатады. Соңғы он бес жылда газеттің жанрлық жүйесінде айтарлықтай өзгерістер болды. *Эссе, комментарий, болжау* сияқты жанрлардың кең таралуына жеке адамдық даралық үрдістің күшеюі әсер етті. Жалпы жанрлар жүйесінің эволюциясы байқалуда: бір жанрлар бірігіп, енді біреулері өзгеріске ұшырап, ал үшіншілері өзара қатынасқа түсіп, синтезделуде.

Ғасырлар тоғысындағы публицистикалық стиль эволюциясы автор мен адресат категориясын және қазіргі газет мәтіндеріндегі лингвостилистикалық өзгерістерді қарастыруды талап етіп отыр. XX-XXI ғасырлар тоғысындағы заманауи публицистикалық стильдің басты ерекшеліктері мыналар: өзінің нақты адресатын табуға деген ұмтылыс, газет мәтіндерінің диалогтілігі және автор мен оқырман арасында диалог құруды көтеруге деген құлшыныс. Қазіргі заманғы журналист қоғамдық жағдайдың өзі туғызған диалогтың жаңа мүмкіндіктерін қолдана отырып, оқырманмен тікелей байланыс орнатып, оның қабылдау мүмкіндігіне бейімделіп, диалогтық қатынас құра алады.

Бұрын адресат басқарудың белсенді емес нысаны ретінде қарастырылатын, ал бүгінде адресат – ұсынылған ақпаратты өзі саралай алатын «тәуелсіз тұлға». Бұрын публицистикада адресат – идеялық тұрғыдан алғанда біртекті топ болса, ал бүгінде бұл түсінік әр түрлі көзқарастағы, әр түрлі ақпараттық талап қоятын адамдар тобын білдіреді. Посткеңестік кезеңде адресанттың да жаңа түрі қалыптасты: бюрократиялық емес, жаңа шығармашылық тұлға. Егер ертеректе журналистің сөздік қоры стандартқа айналған белгілі формулалармен шектелсе, бүгінде публицист – «өз атынан пікір білдіретін, дамудың, демократияның идеалдарын қорғайтын, өзін еркін эмоциялық сөйлеу арқылы көрсете алатын тұлға» ретінде көрініп отыр [118, 50].

Қазіргі публицистикадағы белсенді процесс газет тіліне «иностильді» элементтердің қосылуымен де түсіндіріледі. Ауызекі сөйлеудегі қарапайым сөздерден бастап, әдеби емес тілдік құралдарға дейін «экспансия» процесі өте үлкен, ауқымды масштабпен интенсивтілікке ие болды. Публицистикалық сөйлеудің стильдік нормасы өзгерді, ол

еркіндікке, ашықтыққа, сөзшеңдікке бет бұрды. Г. Смағұлова «Бұқаралық ақпарат құралдары тілінің ұлт менталитетіне әсері» атты мақаласында «Жас Алаш» газеті бетіндегі сөз қолданыстарын талдай келе: «20.04.1999 ж. санының бірінші бетінде (баяғыда ол тұста бас мақала тұратын парадокс деген осы-ау) «*Бізде өз еркімен отставкаға кету деген жоқ-ау, сірә. Міндетті түрде біреу кет деуі керек, кет дегенше кетпейді. Креслоға көтені клейленіп қалғандай*», – деген сөйлемдерді оқығанда, алдымен оқушы ретінде айызың қанып бір күліп аласың. Ащы шындықты тауып айтқанына мәз боласың. Біраздан соң тура жол көрсететін газет беті өстіп баттитып жаза берсе, ертең басқа жұрт, әсіресе жасөспірім онды-солды айта берсе не болады?», – деген сауал қояды [119, 374]. Қазіргі мерзімді басылым беттерінде барлық тілдік деңгейлердің сөйлеу құралдары публицистиканың лингвостилистикалық бейнесін өзгерте отырып, әртүрлі жанрларда қолданылуда. Әдеби тілдің сөздері мен айтылымдары әдеби емес айтылымдармен қатар қойылып, қарым-қатынастың барлық сферасында қарапайым және жаргон сөздер сияқты шектеулі лексикалық бірліктер де қолданылып, кітап тіліне тән конструкциялар сөйлеу тіліне тән құрылымдармен араласып берілуде.

Қазіргі тілдік дамудың тағы бір ерекшелігі – өзге тілдік элементтердің қолданылуы. Мысалы, *консенсус, менеджер, маркетинг, рейтинг, имидж, саммит* және т.б. Қазақ тіліне өзге тілдік сөздердің (негізінен ағылшын тілінен) жаппай енуі бүгінгі қоғамның ашықтығымен, жариялылығымен және ықпалдастықпен байланысты болып отыр.

БАҚ арасындағы аудитория үшін күрес пен өзара бәсекелестік жағымсыз тілдік процестерді де туғызды. Қазіргі мерзімді баспасөз беттерінен сөйлеудің дөрекіленуін, қарым-қатынастың этикалық нормаларының және жалпы адами адамгершілік нормаларының бұзылуын байқауға болады. Г. Смағұлова жоғарыда аталған мақаласында қазақ болмысының үнемі бейпіл, былапыт сөздерді тура айтудан сақтанып, сөйлеу мәдениетіне қатты мән берілгендігін айта келіп, қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы кейбір сөз қолданыстарына тоқталады. Өз мақаласында: «Жас Алаш» газеті – қазақ басылымдарының ішінде өз оқушыларын ұлт мүддесі тұрғысынан топтастыра білген мықты басылымдардың бірі. Жастарға арналған болса да бұл газетті үлкен-кіші, жас-кәрісі, түрлі мамандық иелері іздеп жүріп оқитын басылымға айналды. Бұған өз басымыз өте қуанамыз, себебі аға газет аузына ала алмайтын, не айтуға болмайтын небір «саясат» сырларын жасалаштықтар бірінші бетке-ақ басып, батыл қимылдап жатады. Газет төрінен орын алатын оқушыларға

бұрыннан таныс дәстүрлі саяси мәселелерді, шолу, бас мақалалардың өзін не суретке айналдырып, не бір-екі ауыз сөзбен-ақ оқушысын елең еткізетін жетістіктерге жетті. Алайда жасалаштықтар кейде әділдікті тура айтып, әрі принциптікке бару керек деп жағымсыз дисфемистік мағынадағы қазақ сөздерін тым еркін қолданатын тұстары бар. Мысалы, Жас Алаштың 06.02.1999 жылғы санында М. Ақдәулетұлының «*Көтеннің буффонадасы*» (қазақ монологы) деген мақаласындағы *Котэн* (кейіпкер атын өңдеуі) бұл өзі адамдарды еріксіз бақытты етемін дейтін жағымды кейіпкер, соған қарамастан қазақша аталуы анандай, сірә, мұнда редакция авторлық құқықты қалдырғанға ұқсайды», – деп жазады [119, 374]

Қазіргі газет мәтініндегі бағалауды көрсету құралдары ретінде негізінен «*бағалау*», «*экспрессивтілік*», «*эмоционалдылық*» түсініктері аталады. Олар қазіргі газет мәтініндегі бағалауды білдіретін негізгі құралдар ретінде қарастырылды. Бағалау категориясы лингвистика тұрғысынан тар және кең мағынада да қолданылады. Бірінші жағдайда «*жақсы*, *жаман*» деп бөлу қарастырылса, екінші жағдайда өзге қасиеттері бойынша «*үлкен*, *кішкене*», «*тар*, *кең*» деп бөлу қарастырылады. Газет мәтіндерін зерттеуде бағалаудың аксиологиялық табиғаты ғана емес, оған әсер етуші рационалды және эмоционалды факторлар да ескерілуі тиіс.

Біздің пікірімізше, И.В. Арнольд экспрессивтілік пен эмоционалдылыққа толық түсінік берген: «Экспрессивтілік түсінігі аясында біз мәтіннің немесе мәтін бөлігінің мағынаны күшті қарқындылықпен беретін қасиетін көреміз. Ол сөйлеушінің ішкі күйін береді, образды немесе образды болмауы да мүмкін, эмоционалды және логикалық күшейту болады» [120, 14]. Яғни, экспрессивтілік пен эмоционалдылық әрқайсысы өз алдына жеке құбылыс болып табылады.

Экспрессивтілік пен эмоционалдылықты газет мәтінінің айрықша қасиеті ретінде бөліп қарастыруға болады. Тілдік материалға жасалған талдау көрсеткендей қазіргі газет мәтіндерінде жаңа экспрессивті және эмоционалды құралдардың, тәсілдердің сапалық және сандық қордалануы байқалуда, ал олар кейін «жеңіл прессада» кең қолданыста табууда, оның ішінде троптар мен сөйлеу фигуралары, шебер каламбурлар, окказионализмдер белсенді қызмет атқарып жүр, «*сен*» қаратпасы бойынша адрестілік қалыптасып, тұрақты сөз тіркестері, аллюзиялар, пародиялар ұтымды пайдаланылуда. Синтаксис ерекше экспрессивті, себебі мұнда парцелляция, эллипсис т.б. жиі қолданылады. Кейбір газет тақырыптары тіптен ерекше. «Жеңіл» прессаның ерекшелігі оның жарнамалық «қаруында», яғни мағыналар ауыстыру ойынында. Тілдік ойынның мақсаты – оқырманның назарын әзіл, юмор,

өткірлік арқылы тарту. Қазіргі публицистикалық мәтіндердің айрықша ерекшелігі прецедентті тілдік бірліктерді және оларды оқырманда қосымша ассоциация қалыптастыру үшін дәйексөз келтіру, аллюзия, парафраз, пародия тәсілдерін қолдануынан көрінеді. Ирония қазіргі БАҚ тілінің жетекші қасиеті болып тұр, себебі барлық эмоционалды-экспрессивті құралдар газет мәтініне ирониялық бағалау береді.

Газет мәтіндеріндегі бағалаудың экспрессивті құралдары қабылдау тереңдігіне бағытталған, сондықтан да оқырманның жоғары белсенділігін, шығармашылық біліктілігін талап етеді. Қазіргі мерзімді басылым беттерінде оқырманның өзіне баға беру мүмкіндігі де беріледі. Қазіргі заман газетінің жалпы методологиялық негіздері оқырманды бірігіп, ортақ ойлауға шақырады деп қорытынды шығаруға болады. Антропоцентрлі үрдіс газет тілі қызметінің белгілі бір диалектикасына алып келеді: қазір ақпарат жеткізу қызметі мен қарым-қатынас қызметі бәсекелестікке түсіп отыр.

Л. Дүйсембекова: «XX ғасырдың 80 жылдарына дейін адамдарға идеялық ықпал етуде, адамзат жасаған рухани қазына мен мәдени мұраны адам санасына сіңіруде, адам тәрбиелеуде, қоғам азаматын қалыптастыруда жалпы қоғамдық сана қалыптастыруда негізгі қызметті көркем әдебиет атқарып, көркем әдебиет стилі әрқашан доминант стиль ретінде көрініп отырса, бүгін қоғамдық сана қалыптастыруда негізгі қызмет атқарушы – бұқаралық ақпарат құралдары болып, публицистикалық стиль доминант стиль ретінде көрініп отыр», – деп жазады [121, 63].

Қазір еліміздің ақпараттық кеңістігіндегі ақпарат ауқымы адам қабілеті қорыта алар мүмкіндіктен де асып кетіп отыр. Публицистикалық стильдің қоғам өмірінде маңызды қызмет атқаруына орай, бұқаралық ақпарат құралдарының тарихы, тілі, стилі, рөлі, жанрлары т.б. мәселелері лингвистикалық, философиялық, прагматикалық, тарихи т.б. аспектіде терең зерттелуі, қазақ тіл біліміндегі баспасөз тіліне байланысты жасалған зерттеулер жаңа бағыттағы жаңа еңбектермен толыға түсуі тиіс.

Мәтіннің мазмұны, стилі, жанры, прагматикасы деген бір-бірімен сабақтас ұғымдарды жеке-жеке қарастыру бүгінгі қазақ тіл білімі ғылымы үшін маңызды мәселелердің бірі. Тілдік бірліктердің әсер етушілік қасиеті жұмсалым үстінде көрінетіндіктен мәтін прагматикасы тілдік коммуникация, синтаксис, стилистика, тіл мәдениеті, психолингвистика, этнолингвистика, әлеуметтік лингвистика т.б. пәндермен тығыз байланыста қарастырылады.

4.5 Эмоцияны білдіретін паралингвистикалық тәсілдердің мәтіндегі көрінісі

Тіл білімінде коммуникативтік акт вербалды және бейвербалды компоненттердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Коммуникацияның бейвербалды амалдарын зерттеумен тіл білімінің паралингвистика деп аталатын саласы айналысады. «Паралингвистика – (грек. *para* – маңы және лингвистика) – 1) әр алуан хабарды вербалды (сөзбен, сөйлеу арқылы) тәсілмен қоса вербалды емес (тілден тысқары) амалдармен жеткізетін тіл білімінің бір саласы; 2) сөйлеу коммуникациясына қатысатын вербалды емес (сөйлеу тілінен тысқары) тәсілдердің жиынтығы» [7, 317]. Зерттеушілер паралингвистикалық тәсілдердің үш түрін атап көрсетеді. Олар: фонациялық, кинесикалық және графикалық. Фонациялық тәсілге сөйлеген сөздің айтылу қарқыны (темпі), ашықтығы мен қаттылығы, үнділігі, үзіліс аралығындағы естілетін үн (*e-e, ымм, ә-ә* т.б.) жатады. Кинесикалық тәсілге сөйлеу кезіндегі адамның тұрысы мен кейпі, жасаған түрлі ым-ишараты мен бет қимылы, дене қозғалысы т.б. жатады. Графикалық тәсілге адамның жазуы, сондай-ақ түрлі таңбалар (*%, ?, №,*) мен әріпті алмастыратын белгілер жатады. Әр адамның сөйлеу мәнеріне сәйкес паралингвистикалық тәсілдің көрінісі де әр түрлі болады. Паралингвистикалық тәсіл тіл арқылы жеткізілетін мәліметке қосымша мағына, реңк үстеумен қатар айтушының мінез-құлқы, білімі, жасы, әдеті, көңіл-күйі, тіпті кей кезде әлеуметтік жағдайы мен ұлты туралы да мәлімет бере алады. Бейвербалды амал-тәсілдердің жалпы адамзатқа ортақ тәсілдерімен қатар, әрбір ұлтқа тән өзіндік ерекшелігі де болады. «Осындай ерекшеліктеріне байланысты бейвербалды амалдар жалпылама маркерленген және этномаркерленген ым-ишаралар деп бөлінеді» [122, 15]. Мысалы, *басын шайқау, желкесін қасу, басынан сипау, қол алысу* ым-ишаралары жалпыадамзаттық болып саналады. Ал *бетін шымышу, көрісін жоқтасу, бата беріп, бет сипау* қазақ халқына тән ым-ишаралар болып есептеледі.

Паралингвистикалық тәсілдің жеке түрлері ХХ ғасырдың 30 жылдарынан бастап зерттеле бастады. Қазақ тілі мен әдебиеті теориясының түрлі мәселелеріне қатысты жазылған зерттеу жұмыстарынан паралингвистикалық тәсілдер туралы фрагментарлы түрде айтылған ой-пікірлерді кездестіруге болады. М. Балақаевтың, Р. Сыздықованың, Н. Уәлиевтің тіл мәдениетіне қатысты жазылған зерттеу жұмыстарында паралингвистикалық амалдар сөйлеу мәдениетіне қатысты сөз болады. А. Сейсенованың «Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салыстырмалы талдау» тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында (1998) орыс және қазақ тілдеріндегі сөйлеу

этикетіне қатысты бейвербалды амалдар – лингвистикалық мәдениеттану нысаны ретінде қарастырылады. Зерттеуші: «Ым мен дене қимылдары коммуникативтік мақсатқа жету кезінде әлеуметтік мотивацияға ие. Бұл ерекшеліктеріне байланысты кинемаларды ұлттық-мәдени нышаны бар құбылыстар деп анықтауға болады. Кез келген лингвомәдени қауымдастық өзге социумдардан кинесикалық жүйесінің айырмашылықтары мен ұқсастықтарына байланысты сараланып отырады», – деп жазады [123, 91].

Қарым-қатынастың бейвербалды амал-тәсілдеріне байланысты қазақ тілінде жазылған Б. Момынова мен С. Бейсембаеваның «Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі» болашақ паралингвистикалық бағыттағы зерттеу жұмыстары үшін пайдалы материал бола алатын еңбек. Еңбек авторлары: «Сөйлеу тілі – ақпарат берудің, ақпарат жеткізудің сан түрін, атап айтқанда, тілдік және тілдік емес, тілден тыс өзге де каналдарын, олардың әрқайсысына тән өзіндік ольфакторлық, тактильдік, көзбен көруге болатын, құлақпен еститін, т.б. амалдары мен тәсілдерін іс жүзінде пайдалануға болатындығымен ерекшеленетін күрделі құбылыс», – деп атап көрсетеді [124, 3]. Авторлар соңғы жылдары шетелдік ғалымдар жасаған зерттеулер нәтижесіне сүйене отырып адамдар арасындағы қарым-қатынастың 7 пайызы вербалды, 33 пайызы вокалды (интонация, дауыс ырғағы, дауыс немесе дыбыс әуезділігі, екпіні мен қарқыны, т.б.) және 55 пайызы бейвербалды амалдар арқылы жүзеге асатындығын жазады [124, 4]. Ал А.П. Садохин «Теория и практика межкультурной коммуникации» атты еңбегінде: «Хотя язык является самым эффективным и продуктивным инструментом человеческого общения, все же это не единственное средство коммуникации. Установлено что с помощью языка люди передают не более 40 % информации своим собеседникам. Остальная информация передается с помощью несловесных средств, которые получили название невербальных» деп тіл арқылы ақпараттың 40 пайызы берілетіндігін, қалған ақпаратты адамдар паралингвистикалық амалдар арқылы алатындығын айтады [125, 123].

Коммуникативтік акт кезінде белгілі бір мазмұны бар ақпаратты тіл арқылы алмасу үдерісі іске асады. Қарым-қатынас барысында тілдік бірліктер жалаң түрде емес, тілдік қарым-қатынастың өту жағдайы мен орны, коммуниканттардың дене қалыптары мен қимыл-қозғалысы т.б. да компоненттердің қатар қызмет етуі арқылы да қолданылады. Мысалы,

*Жуантық келген тығыншықтай
Ждақай анадайдан барысша
атылып, секіріп мінді арбаға.
Көзі шырадай жаным,
шашы тікірейін*

алынты. Жұдырығы түюлі (С. Елубаев).

Эмоция құбылысы лингвистикалық тұрғыдан қарастырылған кезде аталған бейвербалды компоненттердің де қызметі мен маңызы ескерілуі қажет. Тілдік қарым-қатынас кезінде мұндай бейвербалды амал-тәсілдер айтушы қолданып отырған тілдік бірліктерге мағыналық реңк берумен қатар, адамның түрлі көңіл-күй жағдайын, эмоциясын, ой-пікірін жеткізуде тілдік құралдармен бірдей қызмет етеді. Жымию, сүйісу, құшақтасу сияқты элементтер де адамдар арасындағы эмоциялық жағдайларды және туыстық сезім мен жолдастық қарым-қатынасты көрсетеді.

4.5.1 Эмоцияны білдірудің кинесикалық тәсілі

Кинесика көне грек тілінен аударғанда *қозғалыс* деген мағына беретін *kivnosik* деген тілдік бірліктен қалыптасқан термин. Кинесика – паралингвистика ғылымының бір саласы. «Кинесика (др. греч. *Kivnosik* – движение) – совокупность телодвижений (жестов, мимики), применяемых в процессе человеческого общения (за исключением движений речевого аппарата). Кинесика изучает отражение поведения человека в его невербальных проявлениях, к которым относятся мимика (движение мышц лица), пантомимика (движение всего тела), пространственный рисунок (зона, территория, собственность и перемещения), экспрессия (выразительность, сила проявления чувств, переживаний) которая может быть решающей в интерпретации произносимых высказываний» [125, 65].

Қарым-қатынастың бейвербалды түрі эмоция теориясының құрамдас бір бөлігі болғандықтан, бейвербалды амал-тәсілдердің қолданысы эмоцияны білдіретін тілдік бірліктермен параллель қарастырылады. Адам денесінің түрлі қимыл-қозғалысы мен ым-ишараты тілдік ақпаратқа қосымша мәлімет беріп отырады. Бұл дене қозғалыстары мен ым-ишараттар арқылы төмендегідей мәліметтер алуға болады:

- адамның психикалық күйі;
- коммуникативті актіге қатысушыларға деген көзқарасы;
- эмоцияны туғызып отырған жағдайға деген көзқарасы;
- тілдік бірліктерсіз айтылып тұрған тілек-мақсаты;
- қимыл-қозғалысы арқылы, яғни символикалық түрде көрінетін ойы;
- қимыл-қозғалыстар мен ым-ишараттар кез келген ақпаратқа емес, эмоционалды маңызы бар ақпаратқа қатысты жасалады;
- адам денесінің қимыл-қозғалыстары мен жасаған ым-ишараттары оның шешімінен де хабар береді.

«Наш контроль над эмоциями и их внешним выражением огра-

ничен. Некоторые состояния тела, в частности, мимика и жесты, произвольны и, следовательно, могут служить средством коммуникации эмоций», – деп жазады А.Р. Леонтьев [24, 112].

Бейвербалды амал-тәсілдер де кез келген ұлттың мәдениетімен, тарихымен, салт-дәстүр, дүниетанымымен тығыз байланыста болады. Бейвербалды амал-тәсілдер вербалды амал-тәсілдер сияқты әр ұлт психологиясынан да хабар береді. Әр жағдаятқа, коммуниканттардың өзара қарым-қатынасына байланысты түрлі эмоциялық мағына беріп отыратын, жиі қолданылатын қимыл-әрекеттерге тоқталайық.

Маңдайынан сипау. Білдіретін мағынасы мен қолданысы басынан сипау ишаратымен бірдей.

Шашынан сипау. Білдіретін мағынасы мен қолданысы *басынан, маңдайынан сипау* ишаратымен бірдей. Ер адам мен әйел адамның арасындағы сүйіспеншілікті де білдіреді.

Маңдайынан иіскеу. Жақсы көру, сүйсіну, сағынышын баса алмау, қамқор екенін білдіру мағыналарын береді. Төмендегі үзіндіден ұзақ уақыт көрмегендіктен мауқын баса алмай, қайта-қайта келіп қызының маңдайынан иіскеп жүрген ақсақалдың эмоциясын байқауға болады. – *Қарағым-ау, елге келіп тынығады десе, жүдеп қаласың зой... Ол қатындардан не шығады деп жүрсіңдер? – деп маңдайынан иіскейді (Ж. Аймауытов).*

Бетінен сүю. Бетінен сүю – ұзақ көріспеген адамдар кездескен кезде және шығарып салу, қоштасу кезінде тілдік амал-тәсілдермен қатар жүретін адамдардың бір-біріне білдіретін ишараты. Бұл ишарат тек амандасу мен қоштасуды ғана емес, еркелету, жақсы көру, жұбату сияқты реңктерді де білдіреді. Мысалы, *Шал өзіне зорға келген немересін бауырына басып, бетінен сүйді (Т. Әбдіков).*

Иек қағу. Иек көтеру. Амандасудың және бір нәрсені түсінбеген кезде сұраудың ишараты.

Езу тарту. Бұл форма тілдік қарым-қатынастың кез келген кезеңінде, түрлі жағдаятқа байланысты қолданысқа түсе беретін, функционалдық-семантикалық өрісі өте кең, түрлі жағымды эмоцияны білдіретін паралингвистикалық амалдың бір түрі.

Бауырына басу. Бұл қимыл жақсы көру, еркелету, жұбату, аяу мағыналарын білдіреді. Бауырына басу ата-ана баласымен, туыстық жақындығы бар адамдар өзінен жасы кішілермен т.б. адамдар бір-бірімен амандасқан, қоштасқан кезде де жасалатын ишараттардың бірі. Бауырына басу қимылы тек қазақ халқында ғана емес, барлық халықта дерлік тек амандасу мағынасын емес, сонымен бірге жақсы көру, еркелету, сағыну, сүю, аяу сезімдерін де іс-қимыл арқылы білдірудің бір жолы. І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық

сөздігінде» *бауырына басты* тіркесі туралы төмендегідей мәліметтер берілген: «**1. Құшақтады, аймалап төсіне қысты.** Ауыр жұмыс әбден жүйкелеткен ана Асанын *бауырына басып* түні бойы зарланып шығады екен (С.Қ.) **2. Асырап алды, бала қылып алды.** Анам мен өмірге келген күннің ертесіне дүние салыпты. Бір шаңырақта бір өзім қалған соң, осы бір қайырымды адам *бауырына басыпты* мені (М.Ш.) Әкесінен есі кірмей қалған күнде *бауырына басып* балбыратып өсірген анасы Қалампыр есіне түсті (С.Б.) Сыйбаланы *бауырына басқаннан* кейін, баладан қалдым деп жүрген бәйбішенің бойы иіп, емшегінен сүт шығады, сол сүтпен бойына перзент бітіп, ұл туады (С.М.)» [57, 106].

Бауырына тығылу. Бұл қимыл қорқу, үрку, ренжу, жақсы көру эмоциялары кезінде жасалатын паралингвистикалық амал.

– *Қорқам, – деп Халима Жанайдың бауырына тығыла отырды* (С. Мұратбеков).

Қолтықтан демеу (сүйеу). Көбінесе сыйлау, жұбату мақсатында қолданылатын бейвербалды амал-тәсілдердің бірі. Жұбату мағынасында – *Аяғын әрең басып солықтаған орта бойлы дембеліше Балқияны Бұлыш қолтығынан сүйеп келеді. Хансұлу топ ішінен бөлініп келініектің екінші қолтығынан демеді* (С. Елубаев).

Мәссаған, шана тоқтап тұрғой. Аттар қораның алдына кепті. Дәнеш мықшыңдап шанадан түсе берген, біреу қолтығынан демеді. Аяғы жерге тиді, бірақ жүре алатын емес. Басында «жеттім-ау... жеттім-ау...», – деген көмескі ғана ой бар, ал дене өз денесі емес сияқты (С. Мұратбеков).

Біреу қолтығынан демеп жетеледі де жылтыраған отқа қарай алып жүрді. Үйге кірді. Түу, шіркін-ай, енді өлсе де арманы жоқ қой! Түреген тұрған күйде көзін ашты да, қайта жұмды (С. Мұратбеков).

Қолтығына кіру (сүйену). Жұбаныш, пана іздеу, қиналу мағынасын беретін паралингвистикалық амал. *Балқияның әдемі ақсары жүзіне екі жерден қамшының ізі түсіпті. Төмен қарап көз жасын үнсіз шұбыртып, Бұлыштың қолтығына сүйене түсіп келеді* (С. Елубаев).

Құшақтау. Жұбату, көңіл айту, сабырға шақыру, кешірім сұрау, жақсы көру, сағыну, аяу сияқты эмоцияларды білдіру үшін қолданылатын паралингвистикалық амалдардың бірі. Бұл қимыл тілдік құралдардың қатысынсыз да қолданылып, аталған қарым-қатынас жағдаяттарында адамның ішкі сезімін жеткізеді. Мысалы,

Нәйлә әкесін қасына келгенде бір-ақ көреді. Кешеден бері сағынып қалған. Орнынан атып тұрады. Бұйра шашы желп-желп етіп, диванның үстінде секіре бастайды. Әкесі құшағын жая береді. Бала да кішкентай қолдарымен әкесінің мойнынан құшақтай алады (М. Магауин).

– *Халима, айналайын, – Жанай оны иығынан қапсыра құшақтады. – Мен сені өмірбақи сыйлап өтетін болам... (С. Мұртабеков).*

– *Пошымыңнан-ау сенің! Қой жылама. Құрысын... Қатыны құрсын! Жаныңнан садаға! – деп, Торқа кемпір баласының басын құшақтап жылады (С. Елубаев).*

Бет сипау. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның наным-сенімінен, дүниетанымынан хабар беретін де құрал. Бұл көп жағдайда тілдік емес амал-тәсілдермен ұштасып жатады. Бата берілген кезде құдайдан қол жайып сұрайды да, осы айтқанымыз, ізгі ниетіміз орындалсын деген ниетпен бет сипасады.

Бетінен піскеу. Жақсы көру, сүйсіну, сағынышын баса алмау, қамқор екенін білдіру мағыналарын береді. Мысалы, *Ат үстінен еңкейіп ең кішкентай қызын алдына көтеріп алып, бетінен піскеді. Қолына әлдене ұстатты. Кәмпит-сәмпит болуы керек (С. Елубаев).*

Жүрегін алақанымен басу. Сый-құрмет көрсету, қиналу, қорқу белгісі.

Көзін төмен салу. Коммуниканттың ішкі сезімінен, атап айтқанда, ұялу, қысылу, толқу, мұңаю т.б. білдіретін бейвербалды амалдың бір түрі. Бұл форма тілдік қарым-қатынастың кез келген кезеңінде, түрлі жағдаятқа байланысты қолданысқа түсе береді. Функционалдық-семантикалық өрісі өте кең.

Көзін төңкере қарау. Тілдік қарым-қатынас кезінде сұхбаттасушының бірінің еркелеу, жақсы көру, жақсы көріну мағынасын білдіретін бейвербалды әрекеттің бір түрі.

Арқадан қағу. Мақұлдау, қоштау, қолдау, еркелетуді білдіру үшін қолданылатын амалдардың бірі.

Еркелету мағынасында – *Оңаша бетпе-бет кездесе қалса, бұны бойжеткен деп елемеген ескі қалпымен: «Ие, тентек қыз! Тойыңда қашан шапан киеміз?» деп сұлу аппақ тістері ақсия күліп, арқасынан қағады (С. Елубаев).*

Қолдау мағынасында – *Ат жақты, сылыңғыр ұзын қара Асан бәлшебек күліп арқасынан қақты. «Жарайсың!» деп. Сонда ғана жүрегі орнына түсті байғұс Қауқаштың (С. Елубаев).*

Жиі қолданылатын паралингвистикалық амалдардың бір тобы сәлемдесу рәсімі кезіндегі түрлі эмоцияны білдіретін қимыл-қарекеттер. Сәлемдесу рәсімі сөйлемде *сәлемдесу* және оған синонимдес *амандасу* сөздері арқылы беріледі. Екі тілдік бірліктің беретін мағынасы бір.

Сәлем сөзінің екі мағынасы бар, біріншісі – жеке адамға немесе адамдар тобына білдірілген ниет, тілек, есен-саулық жайлы достық лебіз, екіншісі – біреуге айт деп тапсырылған ауызша хабар. Тілімізде

сәлем сөзіне қатысты *дұғай сәлем, сәлем айтты, сәлем берді, сәлем етті, сәлем салды, сәлем хат, сәлемі түзу* фразалары қалыптасқан. Бұл фразалар:

а) адамның жағымды эмоцияны білдірудегі қимыл-қозғалысын тіл арқылы жеткізу (*сәлем берді*);

ә) екі жақтың бір-біріне деген жағымды // жағымсыз эмоциясын үшінші бір адам // адамдар арқылы алыстан тіл арқылы, яғни, белгілі бір мағынаны білдіретін сөздер тізбегі арқылы білдіргендігін сипаттау (*сәлем айтты*);

б) ішінде белгілі бір ақпаратпен бірге міндетті түрде жағымды // жағымсыз эмоцияның түрлері жеткізілетін жазбаны білдіру (*сәлем хат*);

в) белгілі бір ақпарат, жағымды // жағымсыз эмоцияның түрлері айтылған ой-пікірді атау (*дұғай сәлем*);

г) адамның айтушы жаққа (I жақ), тыңдаушы (II жақ) немесе бөгде жаққа (III жақ) көңілінің, ниетінің жақсы, жағымды екендігін сипаттау (*сәлемі түзу*) үшін қолданылады. *Сәлемі түзу* тіркесі адамдардың арасындағы қарым-қатынастың жағымды реңкі мағынасын береді

ғ) адамның жағымды эмоцияны білдірудегі қимыл-қозғалысы (*сәлем етті, сәлем салды*).

Паралингвистикалық амалдардың ішінде көп ақпарат беретін құралдардың біріне адамның қолын жатқызуға болады. Зерттеушілердің пікірінше адамның ең көп «сөйлейтін» мүшелерінің бірі – қол. А.П. Садохин: «Жестикуляция включает в себя все жесты рук, «язык рук», а также многие другие действия: например, собеседник открывает двери, вынимает сигареты и т.д. Аналоговые сигналы жестикуляции (или «язык рук») в значительной мере дополняют словесную информацию. Это становится особенно важным, когда мы не можем разглядеть лица говорящего (например, если он отвернулся или находится далеко от нас) или если плохое освещение затрудняет понимание мимики. Мы уже говорили о том, как бесконечно трудно контролировать собственную мимику. Однако почти также сложно «обманывать» с помощью рук. Если некто в состоянии внутреннего возбуждения пытается выглядеть спокойно, руки его обязательно выдадут», – деп жазады [125, 117]. Енді қол арқылы жасалатын паралингвистикалық амалдардың әрқайсысына тоқталып көрейік.

Амандасу кезінде дене мүшелерінің ішінде қол қимылы жиі қолданылады. Осыған орай қазақ тілінде *қол алу, қол беру, қол алысу, қол қысу, қол қусыру* сияқты тұрақты тіркестер қалыптасқан. Амандасуға қатысты паралингвистикалық амалдарды қай жерде қалай қолдану адамдардың әдеп-тәрбиесінен, мәдениетінен, тіпті білімі мен

мінезінен, сол сәттегі көңіл-күйі мен екінші жаққа деген эмоциясынан да хабар бере алады.

Қол алу. Қол алып сәлемдесу, осы қимыл арқылы өзінің ниеті мен тілегін білдіру салты әлем халықтарының көпшілігінде таралған паралингвистикалық амалдардың бірі. *Таңертең Бұлыш үйінің дастарханы жиылмай жатып, есігін томпиған бір қара кісі ашты. Жұмсақ дауыспен жымылып күліп сәлем берді. Мажанның Жорға Күреңі екен. Бұлыш орнынан ұшып тұрып жасы үлкен кісінің қолын алды (С. Елубаев).* Қол алу қимылы тек амандасу рәсімінде ғана емес, екінші адамға риза болу, оны мадақтау мағынасын да береді. Мысалы, *Әннің соңғы аккордымен бірге жерге аяғы тиген Қосайдар асығыс орнынан тұрып, қыздың қолын алды.*

– *Жарайсың, қарындасым. Жамал Омарованың өзі ме деп қалдым (М. Мағауин).*

Қазақ тілінің он томды түсіндірме сөздігінің 6-томында қол алды тіркесінің сәлемдесуден басқа, келісті, уәделесті, серттесті мағыналары да беріледі.

Қол беру. Қол созу. Амандасу кезінде орындалатын аталған ізет қимылдарының ішінде ең жиі қолданылатыны – қол беру. *Қол берді* тіркесінің сәлемдесуден басқа көмектесу, жәрдемдесу мағыналары да бар. Қол беру, созу, ұсыну, танысу үшін де жасалатын ишарат. Сондай-ақ, енді ренжіспейміз деген мағынаны да білдіреді.

Қос қолын бірдей ұсыну. Қазақ дәстүрі бойынша ер-азаматтар, балалар өзінен жасы үлкен ер адамға сәлемдескенде екі қолын бірдей ұсынады. Ал, сәлем алушы да екі қолын созады. Сәлем беруші адамның екі қолын бірдей ұсынуы – бар ықыласыммен, үлкен құрметпен сәлем беріп тұрмын дегенді білдіреді.

Қол қусыру. Тағзым етті, құлдық ұрды мағыналарын береді.

Қол қысу. Беретін мағынасы қол алу, қол беру паралингвистикалық амалдарымен бірдей деуге болады. Қол қысу қимылы тек амандасу, танысу рәсімі кезінде ғана жасалмайды, сонымен қатар, риза болу, алғыс айту мағынасын да береді. Мысалы,

– *Даусыңыз гажап, – деді ризалық сезімін жасыра алмай.*

– *Сіз үшін айттым, – деді қыз. – Қатты қиналдыңыз... аузыңызға ән түспей. Қосайдар алғыс ишаратын жасап, қыздың қолын қысып қойды (М. Мағауин).*

Тек амандасқан кезде ғана емес, басқа да жағдайларда қолды ұзақ ұстап, қатты қысу немесе қайта-қайта қысу – ұзақ уақыт көріспеген дос-жаран, құда-жекжат адамдардың ыстық ықыласы мен сағынышын білдіргендік, сондай-ақ істелген іс-әрекетке деген ризашылық білдіргендік болып есептеледі. Мысалы,

– *Сенің қуанышың – менің қуанышым!.. Әкесінің, асқақтаған Хансұлуды алдың ғой... қасқайтып! Әкеліші қолды!!! – деп, қызынып алған Ждақай Шегенің қолын қысып-қысып қояды (С. Елубаев).*

Қолын кеудесіне қою. Амандасқан, кешірім сұраған, қатты өтінген кезде жасалатын қимыл-қарекет. Қос қолын кеудесіне қою қимылы қазақ келіндерінің амандасу әрекетіне тән паралингвистикалық амал. Қолын кеудесіне қою ер адамдардың амандасу әрекетінде де кездеседі. Қолын кеуде тұсына, яғни, жүрек тұсына қою ыстық ықылас пен жылы жүректі білдіреді, сондай-ақ, ізеттілік пен сыйпайлықтың екінші жаққа деген құрметтің белгісі болып табылады.

Қол соғу (шапалақтау). Құптау, мақұлдау, риза болу мағынасын білдіру үшін де, одан тыс та жұмсалатын паралингвистикалық амалдардың бірі. Мысалы,

Ұяттан өле жаздаған Қосайдар да осы пәлелі жерден сытылып шықты. Тамашаға жиналған кісілердің кейбірінің қол соққанын, кейбірінің жымылып бас шайқағанын ғана біледі. Мазақтағаны ма, қостағаны ма – о жағына бойлауға шамасы келмеді (М. Мағауин).

Қол соғу арқылы адамдар өздерінің бір мәселені, я адамды қолдайтындықтарын, оған ризашылықтарын, сүйіспеншіліктерін білдіреді. Мысалы,

– *Батырақ байғұстың... біз сияқты қасқиган... Әлгі Қауқаш сияқты... байда кегін қайтарған... Жасасын төңкеріс! – деп қолын аспанға тік көтеріп айқай салды Ждақай. – Жа-са-сын! Арба үстіндегілер шарт-шұрт қол шапалақтады. Сеңдей соғылысып сөйлеушіге қарап тұрған көпшілік не істерін білмей бір-біріне қарады (С. Елубаев).*

Құптау, мақұлдау, келісу реңктері *иә, солай, дұрыс қой, дұрыс болған екен* тілдік бірліктерімен қатар, кей жағдайда қол соғу, қол шапалақтау сияқты паралингвистикалық амал-тәсілдер арқылы да байланысып жатады.

Қол жаю. Қол жаюдың халық арасындағы негізгі ұғымы құран оқылған кезде жасайтын ишарат. Қол жаю қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық салт-дәстүрінің бірі – бата беру кезінде де жасалатын бейвербалды амалдың бірінен саналады. Бата беруші адам ел-жұртқа сыйлы, дуалы ауыз адам болуға тиіс. Бата берілген кезде ешкім түрегеліп тұрмайды, бата сөзі аяқталғанша бата беруші де басқалары да екі қолын жайып отырады.

Қол сілтеу. Эмоция адам өз еркінен тыс жасайтын түрлі қимыл-қарекеттер арқылы да көрінеді. Қол сілтеу ашуланған кезде, үміт үзілгенде, шарасыз күйде жасалатын қимыл-қарекетке жатады. Мысалы,

Кенет ашуы басылып, шарасыз қалыпта қол сілмеді (М. Мағауин).

– Әй, осыларға жүктелген жауапкершілік... – деп әкесі қолын бір сілмеді де теріс қарап кетті (С. Мұратбеков).

Қол қағу. Қол қағу ашулану, жақтырмау, қарсылық білдіру, күйіну, ызалану мағыналарын береді. Мысалы, *Көзі қызара жасаурап қанталап, қабағы кіржиген Қайрақ: «ойбай-ай, өлдім-ау... өлдім-ау...» деп, шолтаңдай басып шанасына қарай жүрді. Қолтығынан демей берген Дәнештің қолын қағзып жіберді (С. Мұратбеков).*

Бас бармағын көрсету. Риза болғанды, қатты қуанғанды білдіреді.

Адам эмоциясынан, оның түрлі жағдайларға байланысты ой-пікірінен, көзқарасынан хабар беретін дене мүшелерінің бірі – бас. Қазақ тілінде адамның түрлі эмоциялық күйінен, сол эмоция әсерінен жасалатын қимыл-қарекетінен хабар беретін бас *араздық; бас ауыртты; бас байлады; бас бермеді; бас білдірді; бас білмейтін; бас жарып, көз шығарып барады; бас иді; бас изеді; бас имеді; бас-көз демей; бас көтерді; бас көтере алмады; бас көтертпеді* т.б. да тұрақты тіркестер қалыптасқан. Бастың түрлі қимылдары және ол арқылы білдірілетін мағыналар:

Бас ию. Бұл қимыл разы болу, құрмет көрсету, ізет білдіру, ілтипат білдіру, кешірім сұрау мағыналарын береді. Мысалы,

– Қазір... Қазір кіреміз! – деді Балқияға ізетпен *бас иін (С. Елубаев)*. Амандасу кезінде қол қимылынан кейінгі қолданылу жиілігі жоғары *бас изеу, бас ию* қимылдары. Сәлем берушінің оң қолын сол кеудесіне – жүрегіне басып, басын июі – ақ жүрегімен сәлем етіп тұрмын дегенді білдіреді.

Бас изеу. Бұл қимыл баспен ишарат жасап сәлемдесуден басқа келісу, мақұлдау, құптау мағыналарын береді. Біреудің сөзін қоштап отырғанын, зейін қойып тыңдап отырғанын білдіру үшін тыңдаушы әдетте бас иезп, мақұлдап отырады. Келісу мағынасы –

Әншейінде сөзуар, ауыз жаппайтын шофер жігіт те Ұзақтың қиналған түрін көріп көп сөйлеген жоқ. Тек бар сұрағаны:

– *Жаппастың ескі тамына кіресің бе?* – деді. *Ұзақ басын изеді (С. Мұратбеков).*

Басын изеңдету. Бас изеу амалымен мағыналас, бірақ автор бас изеу қимылын суреттегенде оқиғаға, амалды жасаушы кейіпкерге деген оң бағасын көрсетке, бас изеңдетуді суреттегенде кейіпкердің қылығына жағымсыз баға беріп отырады. Мақұлдау, құптау, жағымпаздану мағынасы –

– *Ымммм... – деп, басын изеңдетті, еңкейіп сөз тыңдап отырған Шәріп. Қайта-қайта изеңдетті (С. Елубаев).*

Бас шұлғу. Тілдік қарым-қатынас кезінде айтушының айтқандарымен келісіп, оны мақұлдап отырғанын тыңдаушы ара-арасында бас шұлғу арқылы да білдіреді. Бас ізеу қимылынан бас шұлғудың айырмашылығы бас ізеу басты сәл төмен иген қалыпта аз ғана ұстап тұрып, қайтадан бұрынғы қалпына келтіру арқылы жүзеге асырылса, бас шұлғу басын бірнеше рет жоғары көтеріп, қайта түсіру арқылы жүзеге асырылады.

Басынан сипау. Адамның ұнату, жақсы көру, еркелету, аяу, мүсіркеу, жаны ашу сияқты эмоциясын білдіру үшін қызмет атқаратын *жаным, күнім, қарғам, қарашығым, айналайын, түк те етпейді, ештеңе етпейді* сияқты тілдік бірліктермен қатар қолданылатын бейвербалды амалдың бірі – басынан сипау. Бұл көбінесе жасы үлкен адамдардың өзінен жасы кішіге, ата-ана, ата-әженің балаға өз эмоциясын білдіру үшін көрсететін қимылы. Мысалы,

Көпті көрген сабырлы Сырға бәйбіше келіп қызының басынан сипап, арқасынан қағып бірішама жібітіп алды да, содан кейін үйіне шығарып салды (С. Елубаев).

Асқа да тұрмай бұлан-талан болып жатыр едім. Қасыма ағатайым келді. Қамығып, басымды сипап отырып: «Сені берейік деп отырғамыз жоқ. Әкеңнің жаны қала ма деп уәде қылып едік. Енді уәдемзді жұта алмай отырмыз» деді (Ж. Аймауытов).

Ананың балаға қарата қолданатын вербалды, бейвербалды амал-тәсілдерінің күдіретті күші, тәрбиелік мәні жайлы қазақ сөз этикетін зерттеуші А. Қобыланова былай деп жазады: «Ана нәрестеге ақ сүтін бере отырып, оны алақанымен сылап-сипайды. Ананың мұндай аялы алақаны баланың тері сезім мүшесіне оң әсер ететін аса күшті физиологиялық фактор. Сәби ананың мейірімін, шаттықа толы жарқын жүзін көріп өсуі тиіс. Жарқын жүз, жылы қабақ баланың көру мүшесі арқылы көңіл-күйіне әсер ететін факторлардың бірі. Жарқын жүзді көріп өскен баланың да жүзі жылы болады. ...Сезім мүшесіне әсер ететін ананың аялы алақаны, көру мүшесі арқылы көңіл-күйге әсер ететін ананың жылы жүзі қандай қажет болса, ананың айналып-толғанып айтатын қозым, ботам, құлыным деген жүрекжарды сөздері сондай қажетті вербалды құрал» [126, 57].

Басын шайқау. Бұл қимыл келіспеу, таң қалу, тамсану, шарасыздық таныту мағыналарын береді. Мысалы,

– Шіркін, жазушы болсаң осындай бол! – дейді мұртсыз Матай басын шайқай тамсанып (М. Мағауин).

Әсия болса ләм деместен безерген күйде басын шайқады (С. Мұратбеков).

Ұзақ есік алдында күтіп отырған. Тана шыққан соң машинасына отырғызып, оны үйінің жанына дейін алып келді.

– Тана, бірдеңе айтсам ашуланбайсың ба? – деген. Тана ашуланбаймын дегендей басын шайқады (С. Мұратбеков).

Таңдай қағу. Бұл қимыл таң қалу мағынасын береді. Мысалы,

Ол кітапты жаппай, ойланып, басын шайқап, таңдайын қағып біраз жатты (Ж. Аймауытов).

Қашу. Адамның қорыққан кезде қашуы да адамның үрейленіп, бір қауіптің төнгендігін сезген кезде жасайтын қимыл-қарекетіне, соған байланысты көрсеткен өзіндік реакциясына жатады. В.К. Вилюнас: «Эмоции проявляются как внешнее поведение и как перестройка внутренней среды организма, имеющая своей целью адаптацию организма к среде обитания. Например, эмоция страха подготавливает организм к «поведению избегания»: активизируется ориентировочный рефлекс, активизирующая система мозга, усиливается работа органов чувств, в кровь выделяется адреналин, усиливается работа сердечной мышцы, дыхательной системы, напрягаются мышцы, замедляется работа органов пищеварения, и тому подобное», – деп жазады [127, 56]. Төмендегі мәтіннен жол бойы машина жүргізушісінен қатты қорқып, үреймен келген қыздың ауылға жеткен кездегі күйі суреттеледі.

Сонан ауылға жеткенше екеуі де тырс етіп тілдескен жоқ. Көшенің ортасында Тана машинадан түсті де, алды-артына қарамастан, ең болмаса титтей де бір мезіреті жасап қайырылмастан, иттен қашқан көжектей зыта жөнелді (С. Мұратбеков).

Адам тек қорыққан кезде ғана емес, бір нәрседен қатты ұялған кезде немесе екінші адамның іс-әрекеті, айтқан сөзі көңіліне қатты тиген жағдайда да қаша жөнелуі мүмкін. Төмендегі микромәтінде аяғы ауыр болып қалғандығын Жұмағұлға айтқан Зайраның одан кекесінді күлкі мен немқұрайды жауап естіген кездегі күйі суреттелген.

Осы кезде Зайра Жұмағұлдың шын ниетін – бар тұмысын жаңа түсінгендей абыржыған кейіпте аз-маз бөгелді де, қалт бұрылып, су алуды ұмытқан бойында шелектерін салдырлата тұра жүзгірді. Жұмағұл орнында тұрып қалған. Осыдан соң бұлардың аралары ашылды (М. Мағауин).

Төмендегі микромәтінде көшенің ортасында тұрып алып ән салғанының ұятты екенін кеш түсініп қаша жөнелген қыз суреттелген.

Қосайдар сөз мағынасына бойлай алмаса да, там-тұмдап әннің әуенділігін сезінеді. Әйткенмен кішкене сары қыз бірте-бірте көшеде тұрғанын ұмытып, нақ сахнадағыдай шырқауға көшкенде қатты қысылды. Арлы-берлі өтіп жатқан адамдардың кейбірі жүрісін баяулатқанын, тіпті аялдап, тұрып қалғанын, ән созылған сайын

олардың саны көбейіп бара жатқанын көргенде кірерге тесік таппады. Сары қыз бейуақта, қаланың қақ ортасында айғайға басқан қылығының рабайсыздығын кеш түсінсе керек, әнін аяқтасымен бетін басып, әлдеқайда **қаша жөнелді** (М. Мағауин).

Адам жағымды, жағымсыз эмоциялар әсерінен орнынан атып тұру, секіру, жүгіру, үстелді ұру, қолындағы затты лақтыру сияқты күтпеген қимыл-қозғалыстар жасайды. Мысалы,

– **Өтірік айтасың!** – *Едіге орындық, столды тегіс салдырлата, орнынан атып тұрды.* – *Менің жанымды қинау үшін әдейі айтып тұрсың. Өтірік!* (М. Мағауин).

Төмендегі мысалдардан адамның қорыққан кездегі қимыл-қарекеттерін байқауға болады.

– *Әзер дегенде терезеге еніп, ішіне қарғып түскенімде, аяғыма бір нәрсе былқ ете түсті. Қарғып кеттім* (І. Жансүгіров).

Екі иығы солқ-солқ еткен Бақыт тағы да Жанайға тығыла берді (С. Мұратбеков).

Біраздан соң бой тоқтатып, қонышымдағы қарыстай қара пышағымды қолыма алдым.. Қысып ұстап тұрмын... (І. Жансүгіров).

Адамның денесінің қалпы (поза) да оның эмоциясынан хабар береді. Себебі адам әр түрлі эмоция кезінде кейде өз денесінің тепе-теңдігін игере алмау немесе бір орнынан қозғала алмай қалу сияқты түрлі күйге түседі. Бір орнынан қозғала алмай қалу көп жағдайда күтпеген жайсыз хабар әсерінен болады. Мысалы,

Әннің әуені жат, сөзі оғаш еді. Қосайдар ештеңе түсінбеді. Әнді аяқтаған соң қыстыға дем алып, үнсіз қалған сары қызға қарап бірталай уақыт қимылсыз тұрды.

– *Бұл не? – деді ақыры. – Мен... кешіріңіз, ештеңе ұқпадым.* (М. Мағауин).

– *Көшкені несі? – деді апасы. Түкке түсінбей, ұлына қарады, онан Танаға қарады. Тана көзі шарасынан шығып бажсырайған күйде боп-боз сілейіп тұрып қалды. Ол да түкке түсінбеген сияқты* (С. Мұратбеков).

Кенет қыз ұйқысынан шошығандай басын қалт көтеріп алды. Айран-асыр күйде жгізгітке қадала қарап, мелииіп отырып қалды (М. Мағауин).

Адамның өз денесінің тепе-теңдігін игере алмай қалуы да көп жағдайда күтпеген жайсыз хабар әсерінен болады. Мысалы,

«...Дегенмен, сіз кешіктіңіз, ол бүгін таңға жақын дүние салды». Мен **теңселіп кеттім білем**, дәрігер қолымнан ұстай алды (М. Мағауин).

Адам түрлі эмоция әсерінен, ол мейлі жағымды, мейлі жағымсыз

болсын басқа дене қимыл-қозғалыстарын жасауы мүмкін. Яғни, адамның эмоция әсерінен болатын дене қалпы дегенде біз түрлі қимыл-қозғалыстарды да басты назарда ұстауымыз керек. Бұл жөнінде А.П. Садохин былай деп жазады: «Под позой мы понимаем не только положение, которое принимает человек, но и движение, которые изменяют это положение или влияют на него, как, например, перемещение центра тяжести при покачивании вперед-назад, с носка на пятку, смена ноги и т.д.» [119, 186].

Паралингвистикалық амал-тәсілдердің бірқатары күшті эмоция кезінде көрініс табады. Олар ыза, кек, қатты ашу үстінде болатын ұру, соғу, жанжал, төбелес кезінде жасалатын қозғалыстар. Бұлар эмоцияның ашық көрінісіне жатады. Мысалы,

Дереу бір қолымен Аянды кекілінен шап ете қап, шалқасынан гүрс еткізді. Жығып ап Аянның бет-аузына былшылдаатып соға бастады. Аян тырс етіп үн шығармастан, астында жатып құр қол-аяғын ербеңдете береді (С. Мұратбеков).

Бай баласы және екі-үш бала жабылып ұрып, мұрнынан қанын ағызды (Ж. Аймауытов).

Қартқожа ауылының бір баласын Жұмат деген бала ұрып жатқан соң, болысайын деп еді, Жұмат қарулы бала – желкеге қойып-қойып жібергенде тасқа жығылып, қолын даладай қылып қанатып кетті (Ж. Аймауытов).

Қорыта келгенде, адам түрлі эмоция әсерінен ол мейлі жағымды, мейлі жағымсыз болсын түрлі ым-ишараттар мен дене қимыл-қозғалыстарын жасайды. Маңдайынан сипау, шашынан сипау, маңдайынан иіскеу, бетінен сүю, бетін шымшу, иек қағу, иек көтеру, езу тарту, бауырына басу, бауырына тығылу, қолтықтан демеу, қолтығына кіру, құшақтау, бет сипау, бетінен иіскеу, жүрегін алақанымен басу, көзін төмен салу, көзін төңкере қарау, арқадан қағу, қол алу, қол беру, қол созу, қос қолын бірдей ұсыну, қол қусыру, қол қысу, қолын кеудесіне қою, қол соғу, қол жаю, қол сілтеу, сұқ саусағын шошайту, бас бармағын көрсету, алақанын шапалақтау, бас ию, бас изеу, басын изеңдету, бас шұлғу, басынан сипау, басын шайқау т.б. да паралингвистикалық амал-тәсілдердің эмоциялық мағынасы бар. Эмоция әсерінен болатын дене қалпы дегенде біз түрлі қимыл-қозғалыстарды да басты назарда ұстауымыз керек. Адамның қорыққан кезде кашуы да адамның үрейленіп, бір қауіптің төнгендігін сезген кезде жасайтын қимыл-қарекетіне, соған байланысты көрсеткен өзіндік реакциясына жатады. Адам тек қорыққан кезде ғана емес, бір нәрседен қатты ұялған кезде немесе екінші адамның іс-әрекеті, айтқан сөзі көңіліне қатты тиген жағдайда да каша жөнелуі мүмкін. Адам жағымды, жағымсыз

эмоциялар әсерінен орнынан атып тұру, секіру, жүгіру, столды ұру, қолындағы затты лақтыру сияқты күтпеген қимыл-қозғалыстар жасайды. Адамның денесінің қалпы (поза) да оның эмоциясынан хабар береді. Себебі адам әр түрлі эмоция кезінде кейде өз денесінің тепе-теңдігін игере алмау немесе бір орнынан қозғала алмай қалу сияқты түрлі күйге түседі. Бір орнына қозғала алмай қалу көп жағдайда күтпеген жайсыз хабар әсерінен болады.

4.5.2 Эмоцияны білдірудің фонациялық тәсілі

Сөздің қандай дауыс ырғағымен айтылғандығының көп жағдайда сөз мағынасына қарағанда маңызды да болуы мүмкін. Дауыстың реңктері айтылатын сөздің мән-мағынасына үлкен әсер етіп адамның түрлі көңіл-күйі туралы мәліметті тыңдаушыға бірден білдіріп тұратындықтан, басқа адамға берілетін ақпараттың жеткізілуінде дауыстың ерекшелігі маңызды факторлардың бірі болып табылады. Дыбыстың тыңдаушыға әсер етушілік қызметін зерттеуші Н.В. Кириченко өз еңбегінде: «Учет данных междисциплинарного характера, прежде всего, данных нейро- и психолингвистики, обуславливает принятие в качестве исходного положение об акустической природе языка. Язык зарождается у ребенка в звучащем виде и в звучащем виде функционирует. Письменность строится из элементов, которые человек выделил, извлёк из звучащей речи, она является способом фиксации звучащей речи. Экспрессивные средства имеют акустическую природу, не связанную с кодом письма. Следовательно, первичными средствами выражения эмоциональности являются средства звучащей речи, прежде всего, мелодика, ритмика, тембр, а также сегментные средства. Именно они способны эмоционально окрашивать любую фразу, а также любую лексику», – деп жазады [35, 11].

Сөздің айтылу реңкі адамның түрлі эмоциясы мен көңіл-күйінен ғана емес, сол сөзді сеніммен әлде күмәнмен айтып тұрғандығынан да хабар береді. Сондықтан коммуникация кезіндегі тілдік бірліктердің қолданысын ғана емес, тілдік емес, паралингвистикалық құралдардың қолданысын қарастыру да өте маңызды. Мәселен, интонация арқылы сөйлемнің лепті я сұрақты екендігін, айтылып тұрған ойдың мысқылмен, әзілмен я жек көрініш сезіммен жеткізілгендігін байқауға мүмкіндік болады. Яғни, паравербалды коммуникация кезінде ақпараттың белгілі бір бөлігі дауыс ырғағы мен оның түрлі реңктері арқылы беріледі.

А.П. Садохин бұл жөнінде былай деп жазады: «Смысл высказывания может меняться в зависимости от того, какая интонация, ритм, тембр, фразовые и логические ударения были использованы для его

передачи. Все эти звуковые элементы передачи информации получили название паралингвистических средств. Исследователи выделяют следующие акустические средства, сопровождающие, дополняющие и замещающие звуки речи: темп, высота, громкость, скорость, ритмичность, паузы, интонация, покашливание, вздохи, стоны, тембр и др.» [125, 167]. Адам эмоциясын білдіруде басты рөл атқаратын фонациялық тәсілдердің бірі – интонация. Интонация латын тілінен аударғанда дауыстау, қаттырақ дауыстап айту деген мағынаны білдіретін *intono intonare* тілдік бірліктерінен қалыптасқан лингвистикалық термин. Интонация сөйлеу тілінің ажырамас бір бөлігі, дауыс сазының бірде көтеріңкі жоғарылауына, бірде төмендеп бәсендеуіне, бір сөзбен айтқанда, түрліше құбылуына қатысы бар құбылыс. Интонация сөйлеу тілінің ритмикалық-мелодиялық аспектісі ретінде қарастырылады. Сөйлемге эмоционалды-экспрессивті реңк беруші құралдардың бірі. «Интонация – күрделі құбылыс. Іркіліс, пауза, темп, тембр, екпін, сөзді айтуға кететін уақыт, дауыс ырғағы, күші әуені, қарқыны т.б. компоненттер интонацияның физикалық құрамына кіреді. Интонация сөйлемнің органикалық элементі, ол сөйлемге тән тұрақты белгілердің бірі ретінде қызмет атқарады» [7, 160].

Интонация айтылған ойды құптау, мақұлдау, теріске шығару, болған оқиғаны үлкен қуанышпен, шаттықпен немесе қайғымен, ренішпен, ашумен жеткізу сияқты қызметтерді атқарып, бұйыру, таңдану, таң қалу, тамсану, қобалжу, қуану, кею, аяу, жасу сияқты толып жатқан эмоциялық күйді білдіре алады. Мысалы,

Жігіт дірілдеген үнмен:

– *Ендігері айтпа мұндай сөзді, – деді (С. Мұратбеков).*

– *...Биылша ұл ғана барсын деп едім, әнеу күні өзің сені де жібереміз деп қызды да желіктіріп кетіңіз, – деген әйелі кейіс үнмен (С. Мұратбеков).*

– *Біз бір атадан он бес ағайынды едік, – деді бас жоқ, аяқ жоқ. Содан іркіліссіз сөйлеп келеді. Дауысы жасып, аянышты шықты. – Не керек, тоз-тоз болдық қой (С. Мұратбеков).*

– *Мен сенімен қас емеспін, – деді келіншек жабырқау үнмен. Енді бірдеңе десе жылап жіберетін түрі бар (С. Мұртабеков).*

– *Ұзақжан-ау, қайда жүрсің, қарағым, уақытымен тамағыңды ішпей, – деді апасы дағдылы үнмен мүсіркеп (С. Мұратбеков).*

Әуен, қарқын, ұзақтылық, пауза, интенсивтілік, тембр интонацияның негізгі компоненттері болып табылады. Интонацияның компоненттері просодикалық тәсілдер деп аталады. Эмоциялық мағыналы сөйлемдердің көпшілігі тоналды диапазон арқылы ажыратылады. Оның үш түрі бар: көлемді (кең), көлемсіз (тар), орташа. Ашу, ыза,

кек, қарғыс немесе бұйыру мәнді сөйлемдер мен қуаныш, шаттық, алғыс мәнді сөйлемдердің тоналды диапазоны көлемді мәндермен сипатталады. Зерттеушілердің пікірінше: «Сөйлеу тіліндегі тоналды контурдың жалпы бағыты түрлі-түрлі болады. Олар көтерілу, бәсеңдеу, көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі немесе бірқалыпты болуы мүмкін. Тоналды контурдың жалпы бағытынан басқа интонацияны сипаттауда орын алатын ерекшеліктер болып, оның интервалы мен диапазоны саналады. Бұлар ең алдымен интонацияның негізгі тон жиілігімен тығыз байланыстылығының үстіне әуеннің бәсеңдеу не көтерілу мөлшерін қамтиды» [9, 109]. Төменде келтірілген микро-мәтіннен адам эмоциясының әсерінен жоғары тонмен басталған сөйленістің аяғына қарай қалай төмендеп кеткендігін байқауға болады.

Жұмағұлдың ойын кемпірінің шаңқ еткен даусы үзді:

– *Неменеге аңырып қалдың, жсон ана қу ағашыңды! Сені мен маған енді содан басқа не қалды. Өстіп екеуден-екеу қуарып отырып бір күні өлеміз. Сүйегімізді кәміп, басымызға құран оқитын да адам табылмас... – Сөйлеген сайын даусы бәсеңси берді де, аяғы кемсеңдеуге айналды. – Құдай маңдайымызға сондай шашы сербиген бір жаман қызды да жазбады ғой, тескентаудан өтіп кетсе де пәлен жерде ұрқымыз бар деп көңілге медеу тұтып жүретін... (М. Мағауин).*

Төмендегі үзінділерден де күшті эмоциядан хабар беретін тоналды диапазонның көлемді, көтеріңкі үлгісін көруге болады.

– *Сіздің хақыңыз жоқ! – деді шал бәж етіп. Жіңішке даусы ащы екен. Құлағымды жарып жібере жаздады (М. Мағауин).*

Алғы қатарда отырған Шәріп алақанын шапаттап:

– *Әп, бәрекелді! Қандырдың-ау құлағымның құрышын. Пай! Пай! – деп айқайлап ұшып кете жаздады. – Қайран жаңа заманның жастары-ай! Жаса! Бас! Аяма! (С. Елубаев).*

Тоналды диапазонның көлемсіз, бәсең көрінісі:

Кәмен хатты жұмарлай ұстаған күйде:

– *Бәсе, бәсе... – деп күбірледі. – Ертеден бері жүрегім аузыма тығылып мазам болмап еді... Бәсе... (С. Мұратбеков).*

– *«Бұл сұмдық болды ғой, сұмдық болды ғой.. – дей берді күбірлеп. – Осыдан аман жетер ме екем үйге...» (С. Мұратбеков).*

Коммуникативті акт кезінде адамның үнсіз қалуының өзі де көп жағдайдан хабар береді. Ол адамның ұялғандығынан, келіскендігінен, келіспегендігінен, ызаланғандығынан, қорыққандығынан, жасқанғандығынан т.б. да толып жатқан көңіл күй әсерінен үнсіз қалуы мүмкін. Мысалы,

– *Ендеше сөзді доғар! – деді Шеге. Хансұлу жасқанғандай үнсіз қалды (С. Елубаев).*

Қыз екі беті құлағының ұшына дейін қызарып көзімен жер сүзіп, үнсіз тұрып қалды (М. Мағауин).

Отағасының төбе шашы үрпие селдіреп, бет-аузы бір-ақ уыс боп кетті. Бір сұрланып, бір күреңітіп, ештеңе дей алмады (М. Мағауин).

– Жұмыстан қашан шығасың?

– Енді он бес минуттан кейін.

– Мен күтейін бе?

Тана үндеген жоқ (С. Мұратбеков).

Фонациялық тәсіл арқылы қуаныш пен реніш, ашу мен мысқыл, көңілдену мен мейірлену т.б. да адам эмоциялары беріледі. Интонация компоненттерінің барлығы сөйленімнің эмоциялық мазмұнын беруге қатысады. Интонация компоненттері тілдердің барлығында қолданылатын эмбебап просодикалық тәсіл болып табылады. Бұл компоненттер сондай-ақ сөйлемнің айтылу мақсатын ажыратуға да қатысады. Мағынаны білдірудің универсалды әдісі болып интонацияның әуені, қарқыны, паузасы саналады. Сөйлеушінің алдына қойған мақсатына орай сөйлемдегі интонация да түрленіп тұрады. Сөйлеушінің хал-ахуалы мен оның айтылып тұрған ойға, жағдайға қалай қарайтыны, мәселен қолдайтыны, қолдамайтыны, қуанышы, реніші, мысқылы да фонациялық тәсілдер арқылы анықталады.

Ауызекі сөйлеу тілінде интонацияның жұмсалыу аумағы кең, атқаратын қызметі көп, сондықтан да тілдік бірліктермен таңбалау мүмкін емес эмоциялық бояуы да мол. Жазуда қолданылатын тыныс белгілері де, басқа тілдік бірліктер де интонацияның қыр-сырын толық жеткізе алмайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Эмоция тілде фонетикалық, лексикалық, грамматикалық деңгейлерде көрініс табады. Бірақ эмоционалдылық мәселесі қазақ тіл білімінде негізінен лексика-семантикалық яғни, эмоционалды-экспрессивті лексикалық бірліктер тұрғысынан және стилистикалық деңгейде қарастырылып жүр. Морфологиялық, синтаксистік деңгейде басқа мәселелерге қатысты сөз болғаны болмаса, арнайы зерттеу нысанына айналмаған. Эмоция сияқты психикалық қалыптың тіл арқылы көрінісін ғылыми-зерттеу жұмысының нысаны ретінде алып арнайы қарастыру, әсіресе тілдік стиль түрлеріне, мәтін түрлеріне қатысты зерттеу жүргізу қазақ тілі білімінде соңғы жылдары қолға алына бастаған мәселелердің бірі. Эмоционалдылық мәселесін жүйелі түрде зерттеу қазіргі қазақ тіл білімі үшін өзекті мәселелердің бірі. Эмоция – адамның түрлі тіршілік жағдайына қанағаттануы немесе қанағаттанбауына байланысты туатын психологиялық күй. Адам өзінің сан қырлы эмоциясын тіл арқылы сыртқа шығарады, адамның түрлі эмоциялық күйі де тіл арқылы бейнеленеді. Эмоция адамның көңіл-күйіне байланысты түсінік болғанымен, бүгінгі күнге дейін эмоционалдылық мәселесі экспрессивтілікпен бірге қарастырылып келді. Біз зерттеу жұмысында екеуінің ара-жігін ашып, адамның көңіл-күйінің, ішкі сезімінің тіл арқылы білдірілуі мен бейнеленуін эмоционалдылық деп, ал тек көңіл-күйге ғана қатысты емес, айтылатын кез келген ойдың мәнерлілігін, суреттілігін, әсерлілігін экспрессивтілік деп түсінуіміз керек.

Адам эмоциясының лингвистикадан басқа да ғылым салаларында қарастырылуын зерделеу барысында екі нәтижеге қол жеткіздік, оның біріншісі – тіл өз бойына философиялық, психологиялық, физиологиялық, педагогикалық т.б. да ғылым нәтижелерін жинақтайтын қор; екінші – қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерде, қанатты сөздерде, тұрақты сөз тіркестерінде т.б. да тілдік бірліктерде, сондай-ақ сөз шеберлерінің туындыларында жасалған тұжырымдар қазақ халықтың адам көңілінің ішкі механизмдерін, психика, философия, педагогика заңдылықтарын терең білгендігінің көрсеткіші.

Сөйлеу актісі кезінде адам эмоциясын білдіру үшін қолданылатын ең тиімді тілдік құралдар одағай сөздер екендігі тіл зерттеушілері тарапынан мойындалған, талассыз мәселе. Бұл сөздер сол одағайларды қолданушы тілдік ортаға ғана түсінікті эмоциялық мән беріп, сөйлеуші ойын дәл жеткізе алады. Яғни, әр одағайдың бойында сол ұлттың тілін қолданушылар үшін ғана түсінікті, өзге тілге аударылмайтын өзіндік мән мен мағына бар. Одағайлардың негізгі қызметі эмоцияны атау, бейнелеу емес, білдіру. Ол эмоционалды лексикаға кіретін басқа эмотивтерден осы ерекшелігімен айрықшаланады. Одағайлардың номинатив эмотивтер деп топтастырылған сөздерден басты айырмашылығы эмоционалды реңкі болғанымен ол сөздер сияқты эмосемаға ие болып тұрған жоқ, атауыштық қызметі де жоқ. Ал ортақ белгілері: эмоционалды лексика құрамында қарастырылады; эмоционалдылықты білдіру үшін қолданылады.

Адам айналасындағы заттар мен құбылыстарды қабылдағанда адам санасында оларға қатысты баға тууы мүмкін. Денотаттық бағалаудан бөлек, коннотатты бағалаудың болуы нәтижесінде сөз тілде эмоционалды-бағалауыштық коннотатқа ие болады. Бағалауыштық дегеніміз – сөйлеушінің өз тарапынан зат пен құбылысқа, іс-әрекетке берген бағасы, оған деген көзқарасы. Эмоционалдылық денотаттық мағынада да, конотаттық мағынада да кездеседі. Эмоциялық мән кейбір сөздерде денотаттық, ал кейбірінде коннотаттық деңгейде көрінуі мүмкін. Коннотаттық мағына – эмоциялық, экспрессивтілік, бағалауыштық, эпикалық компоненттердің жиынтығы.

Эмоционалды құбылыстарға қатысты қолданылатын лексикалық және фразеологиялық синонимдер эмоцияның әр түрлі деңгейін, эмоциялық, экспрессивтік бояуының солғындығын немесе күштілігін білдіру үшін жұмсалады. Эмоцияны білдіру және бейнелеу үшін жұмсалатын синонимдік қатардағы сөздер ішінде доминант мағынаны эмосемалы сөздер иеленеді. Эмоционалды мағынаның реңкін күшейте түсу үшін синонимдік қатарға кіретін сөздер бір сөйлем ішінде немесе сөйленіс барысында жеке ғана қолданылып қоймайды, ыңғайластырылып та, жұпталып та, қосарланып та қолданылады.

Қазіргі қазақ тіліндегі зат есімдердің бір тобы эмоциялы реңкі бар, эмотивті мағынасы бар немесе эмоцияның атауы ретінде қызмет ететін сөздер болып табылады. Лингвистикалық еңбектердің бірқатарында эмоция-экспрессив реңі бар зат есімдер, эмоционалды-экспрессиялы зат есімдер деп берілгенімен, ол сөздердің барлығының экспрессиясы бар немесе барлығының бойынан эмоционалдылық көрінеді деп тұжырым жасай аламаймыз. Мәселен, эмоция-экспрессив реңі бар зат есімдердің қатарына жатқызылып жүрген қуаныш, ашу, күмән, қасірет

сөздерінің бойында жеке тұрғанда ешқандай эмоционалдылық жоқ, олар тек эмоцияның атын ғана атап, атауыштық қызмет атқарып тұр, ал бұл сөздердегі экспрессивтілік туралы сөз қозғаудың өзі артық. Бұл пікір эмоционалды-экспрессиялы зат есімдер деп беріліп жүрген тілдік біріліктердің барлығына қатысты емес. Жеке тұрғанда-ақ эмоциялы, экспрессивті реңк, мағына беріп тұратын сөздер де бар.

Қазақ тілінде эмотив зат есімдердің бірқатары сөзжасамның синтетикалық, аналитикалық және субстанция тәсілдері арқылы жасалады. Синтетикалық тәсіл туынды эмотивтерді, аналитикалық тәсіл күрделі эмотивтерді, субстанция тәсілі субстантив эмотивтерді жасайды. Субстантив эмотивтер өзінің құрылымы жағынан түбір де, туынды да, күрделі де болып келеді. Қазақ тілінде есім негізді зат есім эмотивтер де, етістік негізді зат есім эмотивтер сияқты жұрнақ арқылы одағайдан да өзге сөз таптарынан да жасалады.

Сөз қуаттылығы оның өз бойындағы мән мен мағынасына ғана емес, қолданысына да байланысты. Сөздердің бір қолданысы құбылысты, болған оқиғаны атап қана қойса, енді бір қолданысы ақпараттық қызметпен бірге сол құбылысқа қатысты эмоцияны да айқын жеткізеді, оқып отырған немесе тындап отырған адамның көңіл күйіне де әсер етеді. *Қатты, ауыр, жаман, шексіз* сын есімдері эмоцияның күштілігін білдірсе, *сәл* сын есімі азғана, сәл, болмашы мағыналарында қолданылып, эмоцияның әлсіздігін білдіреді.

Есептік сан есімдердің ішінде *бір* сан есімінің қолданыс ерекшелігі сан алуан, адам эмоциясын білдірудегі қызметі де ерекше. Адамның көңіл күйіне ерекше әсер ету үшін қолданылатын гипербола, литота тәсілдері сан есіммен байланысты қолданылғанда тыңдаушыға күшті әсер етумен бірге, адамның ішкі жай-күйінен, жағымды, я болмаса жағымсыз эмоциясынан да хабар беріп отырады. Эмоцияны білдіретін, бейнелейтін фразеологизмдердің ішінен сан есім сөздер ұйытқы болған түрлерін талдай отырып, ол сан есімдердің көбіне-көп адамның дене мүшесімен, ішкі ағзасымен байланысты қолданылатын сөздермен тіркесіп келетіндігін байқауға болады.

Эмоционалдық мағына беруде өзіндік қызмет атқаратын сөз табының бірі – есімдік. Қатты ашу кезінде сұрау есімдігінің сөйленіс кезінде бірнеше рет қайталануы эмоцияның күштілігін көрсететін тілдік тәсілдердің бірі болып табылады. Сұрау есімдіктерінің ішіндегі *қандай? қалай? қайда?* деген түрлері сөйлеу жағдаятына қарай кейде эмоцияның күштілігін, таңданысты, тамсануды, таң қалуды, арман, тілекті білдіру үшін де қолданылады. Есімдіктер даралау, жинақтау, аралық жақындық пен алыстықты білдіру т.б. қызметтерімен қатар адамның белгілі бір құбылысқа, затқа деген жағымды, я болмаса

жағымсыз эмоциясын білдіру қызметін де атқарады. Адам эмоциясын білдіруге есімдіктердің мағыналық топтарына қатысты тілдік бірліктердің барлығы қатысады. Сөйлеу тілінде өте жиі қолданылатын сөз табы болғандықтан есімдіктердің түрлі жағдаятқа байланысты адамның көңіл күйін білдірушілік қызметі зор.

Адамның жағымды немесе жағымсыз эмоциясын бейнелеуде, сезімді анықтауда етістіктің көсемше формаларының қызметі зор. Әсіресе адамның қасы мен қабағын, көзінің түрліше құбылуын айтушы тарапынан суреттеуде көсемше формалы сөздер түрлі стильдік реңк алып, сол құбылысқа деген айтушының бағасын, көзқарасын, түрлі сезімін бойына сыйдыра алады. Адам жан-дүниесіндегі түрлі сезім күйлерін, ішкі күйзелісін көрсетуде көсемшенің *-n, -ын, -ін* формаларының қызметі айрықша. Қолданыста бұл формалардың үйлесім табуы, автордың оны айтылатын ойға сай құбылтуы көсемшенің аталған формаларымен келетін сөздердің әсерін күшейтіп, оларға түрлі мағыналық реңк пен астарлы мағына береді.

Адам эмоциясының түрлі реңкін білдіру, белгілеу, бейнелеу мақсатында актив қолданылатын етістік түрі – есімше. Есімше адам эмоциясын көрсетуде оны сол эмоцияның иесіне тән процесс ретінде суреттеу қасиетіне ие. Есімше қимыл-әрекет түрінде қолданылып, эмоцияның сапасы, белгісі қасиеті ретінде ұғынылады. Эмотивтерге *-ған, -ген, -қан, -кен* есімше формалары қосылған кезде олар өткен шаққа бейім эмоциялық құбылысты білдірсе, *-ар, -ер, -р, -с* формалары келер шаққа бейім эмоциялық құбылысты, ал *-атын, -етін, -йтын, -йтін* формалары қайталанатын немесе дағдыға айналған эмоциялық құбылысты білдіреді. Эмотивтердің есімше формаларымен қолданысын қосымшаларға байланысты ғана емес, мағынасы мен синтаксистік қызметін ескере отырып зерттеу жұмысын жүргізу үшін өте үлкен, күрделі жоспардағы талдау қажет болады. Ондай жұмыс болашақта көлемді бір зерттеудің нысаны болуға да лайық.

Шындық өмірден орын алған зат, құбылыс, қимыл, оның түрлі сапа белгілері тілде болымды және болымсыз түрде көрініс табатыны белгілі. Адам эмоциясына қатысты өтетін процестің де болымды-болымсыз сипаты бар. Әр сөз табына қатысты сөздердің жеке тұрғандағы болымды мәні мен сөйлемдегі мәні бірдей болмайды. Болымды тұлғадағы сөздердің грамматикалық болымды мағынасы сөйлемде анықталады. Эмоциялық процестің істелген-істелмегені немесе істелетін-істелмейтіні де сөйлемде хабарланады. Сөйлемге болымсыз мағына беруге морфологиялық та, синтаксистік те амалдар қатысады. Морфологиялық амалға *-ма, -ме* және оның варианттары арқылы жасалатын болымсыз етістіктер жатса, синтаксистік амалға *емес, жоқ*

сөздерінің қатысуы арқылы жасалатын болымсыздық мағына жатады. Эмотив-етістіктердің болымсыздық мағынаны есімше формалары арқылы білдіруі жиі қолданылатын тілдік тәсілдердің бірі.

Қазақ тілінде *-атын, -етін, -йтін, -йтын* формасы болымсыз етістіктің *-ма, -ме, -па, -пе, -ба, -бе* жұрнақтарынан кейін жалғанып, адам эмоциясына қатысты процестің, қимыл-әрекеттің потенциалық қалпын атап білдіру үшін жұмсалады. Осы модель бойынша жасалған сөздер риторикалық сұраулы сөйлемдер құрамында жұмсалғанда болымсыздық емес, болымды мағынаны бекіту қызметін атқарып, тандану, тамсану, риза болу, армандау мағыналарын да білдіреді.

Адам эмоциясын білдіруде ерекше қызмет атқаратын етістік категорияларының бірі – рай категориясы. Рай категориясының бұл ерекшелігі оның сөйлеушінің қимыл, іс-әрекетке деген көзқарасын, қимылдың, іс-әрекеттің шындыққа, болмысқа қатысты білдіруімен тікелей байланысты. Себебі эмоционалдылыққа қатысты сөйленімдердің әрқайсысында міндетті түрде сөйлеушінің жағымды я болмаса жағымсыз көзқарасы, шындыққа болмысқа деген қатысы көрініп отырады. Ашық рай амал-әрекеттің объектив шындықпен байланысын білдіреді де ол шақ категориясымен тікелей байланысып жатады. Яғни, ашық райдың басты семантикалық ерекшелігі – эмоциялық процестің объективті шындыққа қатысы болу-болмауының сөйлеп тұрған сәтпен байланысы.

Бұйрық райдың адамның сан түрлі эмоциясын білдіруде беретін мағыналық реңктері өте көп. Қорқыту, үркіту, қоқан-лоқы көрсету, мазақ қылу сияқты эмоциялық реңктегі сөйленістер негізінен етістіктің келер шақ формасында айтылады. Бұйрық райдың *-сын, -сін* формалары арқылы келетін үшінші жағы сөйлеуші өз сөзін, көзқарасын, түрткі салу ниетін жағымды, я болмаса жағымсыз эмоциясын тыңдаушыға емес, бөгде жаққа қарата білдірген кезде қолданылады. Бұйрық райдың *-сын, -сін* формасы қомсыну, жақтыртпау реңкін беру үшін де қызмет етеді.

Сөйлеушінің қимылды, іс-әрекетті орындауға немесе орындамауға деген қалау, тілек, ниет, ынтасын білдіретін қалау рай бірнеше жолдармен жасалады. Олардың ішіндегі ең негізгісі – *-ғы, -гі, қы, -кі* жұрнақтарының жалғануы. Бұл жұрнақ негізгі етістікке жалғанып, тәуелденіп барып, тәуелдік жалғауы арқылы жіктеліп оған *кел* етістігінің тіркесуі арқылы жасалады да, тек қалау, ниет мәндерін ғана білдірмейді, сонымен қатар адамның түрлі эмоциясын білдіру қызметін де атқарады. *-ғы, -гі, қы, -кі* жұрнақтарын омоформалы аффикстер қатарына жатқызамыз, себебі қазіргі қазақ тілінде аталған формада таңбаланатын қалау райдың жұрнақтары мен етістік тудырушы

жұрнақтар бар. Мысалы, *кер-гі, ора-ғы-т* деген туынды түбір эмотив-етістіктерде сөз тудырушы жұрнақ болса, *көр-гі-м келеді, бар-ғы-м келеді* қолданыстарында қалау райдың жұрнағы болады. Бұл жұрнақтар сондай-ақ, етістіктен эмотив-зат есім тудырушы аффикстермен де тұлғалас. Мысалы, *күл-кі, теп-кі, соқ-қы* т.б.

Шартты райлы етістік тілек, арман, мақсат сияқты эмоциялық реңктерді білдіру қызметін де атқарады. *-са, -се* жұрнақтарының басты қасиеттерінің бірі өзінен кейін сөз айтылуды қажет етіп, көкsep, ойды жалғастыруды талап етіп тұрады. Қалау райға жатқызылып жүрген формалар қолданылу ерекшелігіне, контекске байланысты алуан түрлі эмоциялық реңк бере алады. Мысалы, *-са екен* тілек, өтініш, аңсау реңктерін білдірсе, *-са зой* сөйлеушінің арманын, ықыласын білдіреді, ал *-са еді* күдік, жорамал, абыржу, алаңдау реңктерімен қатар контекске қарай сөйлеушінің тілегінің күштілігін де көрсетеді.

Эмоцияның сындық сипаты, мөлшерлік, мақсаттық, себептік ерекшеліктері үстеулер арқылы беріледі. Олардың бірқатары эмоциялық процестің жүзеге асу уақытын, мезгіл, мерзімін, енді бірқатары эмоциялық процестің болу мақсатын, себебін, салдарын, нәтижесін білдіреді. Үстеулер эмоциялық процестің сынын, бейнесін, жасалу амал-тәсілін де білдіре алады, сонымен қатар эмоцияны күшейтіп, не солғындатып көрсету қызметтерін де атқара алады. Эмоциялық процеске қатысты қолданылатын *әлі* үстеуі осы уақытқа дейін мағынасын беріп, сөйлемде қолданылғанда эмоциялық процестің қазірге дейін болып жатқандығын, аяқталмағандығын білдіреді. Бұл үстеу жұмсалыу үстінде басқа да мағыналық реңкке ие болады. Жоғарыда келтірілген мағынасынан басқа тағы да деген мағынада қолданылып, мұндай эмоцияның айтушы адамның өзі тарапынан немесе тыңдаушы, не бөгде жақ тарапынан бұдан кейін де қайталанатындығын білдіреді. Эмоциялық процестің дәрежесін білдіру мақсатында жұмсалатын *осыниша, осынишама, сонниша, соннишама, соннишалық* үстеулері тіптен, кереметтей мағыналарын, айтылып отырған эмоцияның өте күштілігін ғана емес, сонымен қатар айтушының өте жағымсыз немесе аса жағымды бағасын да білдіреді. Эмоциялық процестің сынын, бейнесін білдіретін *ерекше* үстеуі айтушыға, тыңдаушыға немесе бөгде жаққа қатысты эмоцияның субъектіге қатысы әдеттегіден өзгеше екендігін бөліп көрсету қызметін де атқарады. Эмоцияның күштілігін білдіру қызметінде белсенді түрде қолданылатын үстеулердің қатарына *ең, тым, өте, аса, орасан, зор, әдбен, мүлде* сияқты күшейтпелі үстеулерді жатқызуға болады. Аталған үстеулер сөйлемде негізінен етістіктің алдында келіп, эмоцияның сапасын күшейту немесе мүлде солғындатып көрсету қызметін атқарады. Күшейткіш үстеулер сын

есіммен тіркесіп қолданылғанда күшейтпелі шырай түрін жасайды да, адамның көңіл күйіне қатысты қолданылатын сындық сипаттағы сөздердің де реңкін күшейтіп, көңіл күйдің, сезімдік жағдайдың адамға қатысты сындық белгісінің жоғары дәрежесін көрсетеді. Үстеулер мағыналық топтарға жіктелгенімен, қолданыста ол мағыналық топтың шеңберінен шығып кететін әр түрлі мағыналық реңкке ие болады. Яғни тіл жүйесінде толып жаптықан аспектіде жұмсала алады. Қарай мағынасында қолданылатын *әрі* үстеуі эмоциялық процеске қатысты қолданылғанда эмоцияның одан әрмен үдей түскендігін, күшейе түскендігін білдіреді.

Эмоционалдық мағына тудыру, эмоция білдіру қызметіне толық лексикалық мағынасы жоқ, тек сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып немесе белгілі бір сөздердің жетегінде қолданылып, оған әр түрлі грамматикалық мағына үстеу үшін қолданылатын сөздер де қатысады. Шылаулар сөйлеуші мен тыңдаушы үшін аса зор маңызға ие кейбір өте нәзік эмоционалды реңктерді білдіру мүмкіндігін қамтамасыз ете алады. *Да, де, та, те* жалғаулық шылаулары эмоциялық процесті, оған қатысты түрлі іс-әрекет пен құбылысты даралап көрсетумен бірге жұмсалым үстінде түрлі жағымды, жағымсыз реңктерді де білдіре алады. Эмотив-етістіктермен тіркескен *үшін* септеулігі сөйлемде айтылған қимыл нәтижесінде туындауы тиіс эмоцияны көрсетеді. *ма/ме, ба/бе, на/не* сұраулық демеуліктері ренжу, өкпелеу, жақтыртпау, қарсы келу, келіспеу, сенімділік, үміттену, менсінбеу, қомсыну, көңілі толмау, сенбеу, иланбау, еске салу т.б. да эмоционалдық реңктерді бере алады. Нақтылау мәнді *-қой/гой* демеуліктері тіркескен сөздеріне нақтылау, тұжырымдау мағынасын үстеумен қатар сөйлеушінің айтылып отырған іс-әрекетке, құбылысқа деген бағасын, көзқарасын, эмоциясын да білдіреді. Күшейткіш мәнді *-ақ, -ау, -ай, да/де, та/те* демеуліктері айтылған ойға күшейту мәнін қосып, айтушының жағымды немесе жағымсыз эмоциясын көрсетеді. Қазіргі қазақ тілінде шылаулар өзінің шыққан сөз табынан байланысын жоғалтқан, лексикалық мағынасынан айырылған сөздер ретінде танылады. Шылаулардың эмоция білдірушілік қызметіне жасалған талдау шылаулардың жұмсалым үстінде түрлі эмоциялық бояу бере алатындығын, олардың жағымды да, жағымсыз да эмоцияның түрлі сипатынан бастап, нәзік қалтарыстарына дейін көрсету қызметінің шексіздігін көрсетті. Өкінішке орай шылаулардың жұмсалымдық қызметі әлі де терең танылмай келе жатқан тілдік құбылыстардың қатарына кіреді.

Адам эмоциясының қимыл, дауыс, көзқарас, жүріс т.б. түрлі қырының тілдегі көрінісі еліктеуіш сөздер арқылы білдіріледі. Бұл

тұрғыда қарастырғанда еліктеуіш сөздің мағынасы ешбір сөз табына ұқсамайды деуге болады. Еліктеуіштер затты, заттың санын, сынын, қимылды, қимылдың сынын білдіретін сөздермен салыстырғандағы басты ерекшелігі адамның сезім мүшелерінің реакциясы нәтижесінде пайда болады, яғни дыбысты естудің, бейнені көрудің, дәмді сезудің адам санасында қорытылуы. Еліктеуіштердің ең үлкен ерекшелігі көп жағдайда олар арқылы эмоцияның жағымды я жағымсыз екендігі, сонымен қатар эмоцияның деңгейі бірден белгілі болады. Еліктеуіштер бейнелі сөздердің қайнар көзі. Хабарлау, ақпарат беру мақсатында қолданылатын етістіктердің орнына еліктеуіш негізді я болмаса еліктеуішпен тіркесу арқылы жасалған етістіктерді қолдану сөйлемнің эмоционалды-экспрессивтік бояуын күшейтеді. Дербес мағыналы бір негізді етістіктермен тіркескенде эмоцияның сын-сипатын, қалай жасалғандығын білдіреді. Дыбыстық еліктеуіштер көп жағдайда жылау, күлу сияқты эмоциялардың дыбыстық тұрғыдағы сипатын білдіреді.

Эмоцияның туу себебінің өзі сыртқы дүниенің субъектіге тигізетін әсері болып табылады. Сол әсердің нәтижесінде субъект күледі, ашуланады, ызаланады, ләззат алады немесе тамсанады. Осы әсерлердің негізінде адамдардың түрлі дыбыстар шығаруынан пайда болған сөздер тобына қазіргі қазақ тілінде одағайлар деп танылып жүрген сөздердің негізгі бөлігі жатады. Адам эмоциясының түрлі реңкін бере алатын, яғни көпмәнділік қасиетке одағайлар сөйлеу ситуациясы, сөйлемдегі контекст және интонация арқылы ие болады.

Көркем шығармада тақырып пен идея таңдау, сюжеттің өрбуі, кейіпкер бейнесінің, автор бейнесінің қалыптасуы өзіндік маңызға ие бола отырып, біртұтас полотно ретінде шығарманың бүкіл болмысын анықтайды. Кез келген мәтінде қолданылатын тілдік бірліктердің прагматикалық деңгейі түрліше болатыны белгілі. Тілдік бірліктердің прагматикалық маңызы туралы сөз қозғағанда ең алдамен тақырыптардың рөлі басты назарда болуы керек. Себебі, мәтінге қатысты ең алғашқы ақпарат олардың тақырыптары арқылы беріледі. Мәтін тақырыптары – жүйелі түрде қолданылатын тілдік бірлік. Олар кез келген мәтіннің құрамдас бөлігі ретінде мәтіннің мазмұнын ашатын, мәтіндегі алғашқы ақпаратты жеткізетін тілдік таңбаның ерекше түрі. Олар мәтін тақырыбы қызметінде жұмсалып, шығарманың мәнін ашатын ерекше құрал қызметін атқарады.

Көркем шығармаларда адамның эмоциясын білдірудің негізгі тәсілі – эмоционалды-экспрессивті лексиканы қолдану. Эмоцияны сипаттау үшін де, эмоцияны білдіру үшін де тек эмоционалды лексиканың ғана қолданылуы шарт емес. Жеке тұрғанда ешқандай эмоционалды реңкі жоқ тілдік бірліктер контекст ішінде эмоциялық

реңкке ие болуы мүмкін. Көркем шығармалардағы эмоцияның тіл арқылы бейнеленуі деген мәселе аясында оның кішкентай бір элементі – сұрақ белгісінің маңызы ерекше. Сұрақ белгісі, сұраулы құрылымдар үлкен шығармашылықтың кішкентай бір элементі болғанымен, үлкен рөл атқаратындығын тілдік деректерге талдау жасау барысында, шығармалардың тереңіне үңілгенде байқауға болады.

Көркем мәтінде кейіпкер сөзі жалаң түрде емес, қарым-қатынастың өту жағдайы, орны, кейіпкердің дене қалыптары мен қимыл-қозғалыстары т.б. да компоненттердің қоса суреттелуі арқылы беріледі. Кейіпкер эмоциясы берілген кезде көркем шығармада аталған элементтер де маңызды рөл атқарады. Оларды бейнелеу, кейіпкер эмоциясымен үндестіру арқылы біртұтас сурет жасалады.

Эмоция құбылысы лингвистикалық тұрғыдан қарастырылған кезде бейвербалды компоненттердің де қызметі мен маңызы ескерілуі қажет. Тілдік қарым-қатынас кезінде мұндай бейвербалды амал-тәсілдер айтушы қолданып отырған тілдік бірліктерге мағыналық реңк берумен қатар адамның түрлі көңіл-күй жағдайын, эмоциясын, ой-пікірін жеткізуде тілдік құралдармен бірдей қызмет етеді. Зерттеу жұмысында эмоциялық мағына бере алатын маңдайынан сипау, шашынан сипау, маңдайынан иіскеу, бетінен сүю, иек қағу, иек көтеру, езу тарту, бауырына басу, бауырына тығылу, қолтықтан демеу, қолтығына кіру, құшақтау, бет сипау, бетінен иіскеу, бетін шымшу, жүрегін алақанымен басу, көзін төмен салу, көзін төңкере қарау, арқадан қағу, қол алу, қол беру, қол созу, қос қолын бірдей ұсыну, қол қусыру, қол қысу, қолын кеудесіне қою, қол соғу, қол жаю, қол сілтеу, бас бармағын көрсету, сұқ саусағын шошайту, бас ию, бас изеу, басын изендету, бас шұғу, басына сипау, басын шайқау, аяғымен жер тепкілеу т.б. да паралингвистикалық амал-тәсілдерге талдау жасалды.

Адам түрлі эмоция әсерінен ол мейлі жағымды, мейлі жағымсыз болсын түрлі дене қимыл-қозғалыстарын жасайды. Адамның қорыққан кезде қашуы да адамның үрейленіп, бір қауіптің төнгендігін сезген кезде жасайтын қимыл-қарекетіне, соған байланысты көрсеткен өзіндік реакциясына жатады. Адам тек қорыққан кезде ғана емес, бір нәрседен қатты ұялған кезде немесе екінші адамның іс-әрекеті, айтқан сөзі көңіліне қатты тиген жағдайда да қаша жөнелуі мүмкін. Адам жағымды, жағымсыз эмоциялар әсерінен орнынан атып тұру, секіру, жүгіру, столды ұру, қолындағы затты лақтыру сияқты күтпеген қимыл-қозғалыстар жасайды. Адамның денесінің қалпы (поза) да оның эмоциясынан хабар береді. Себебі адам әр түрлі эмоция кезінде кейде өз денесінің тепе-теңдігін игере алмау немесе бір орнынан қозғала алмай қалу сияқты түрлі күйге түседі. Бір орнына қозғала алмай қалу

көп жағдайда күтпеген жайсыз хабар әсерінен болады. Паралингвистикалық амал-тәсілдердің бірқатары күшті эмоция кезінде көрініс табады. Олар ыза, кек, қатты ашу үстінде болатын ұру, соғу, жанжал, төбелес кезінде жасалатын қозғалыстар.

Дауыстың реңктері айтылатын сөздің мән-мағынасына үлкен әсер етіп адамның түрлі көңіл-күйі туралы мәліметті тыңдаушыға бірден білдіріп тұратындықтан, басқа адамға берілетін ақпараттың жеткізілуінде дауыстың ерекшелігі маңызды факторлардың бірі болып табылады. Фонациялық тәсіл арқылы қуаныш пен реніш, ашу мен мысқыл, көңілдену мен мейірлену т.б. да адам эмоциялары беріледі. Интонация компоненттерінің барлығы сөйленімнің эмоциялық мазмұнын беруге қатысады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Жұмабаев М.* Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 446 б.
2. *Байтұрсынов А.* Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 317 б.
3. *Сыздық Р.* Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
4. *Оразов М.* Етістік. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 385 б.
5. *Қалиев Б.* Жалпы тіл білімі. – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазМХҚ және АТУ-дің баспасы, 2004 ж.
6. XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. – Астана: Елорда, 2000. – 342 бб.
7. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 512 б.
8. *Мырзабеков С.* Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 135 б.
9. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
10. *Цыбина Л.В.* Лексико-грамматические средства выражения эмоции // Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические прикладные аспекты: Межвуз. Сб. Науч. тр. / МГУ им. Н.П. Огарева; редкол.: Ю.К. Воробьев (отв.ред.) и др. – Саранск: Красный Октябрь, 2004. – Вып. 3. – С. 33-40.
11. *Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ф.* Қазіргі қазақ лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 255 б.
12. *Нюсупова Ж.А.* О выразительных средствах казахского и русского языков // Филологияның өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1997. С. –65-68.
13. *Кенесбаев С., Жанұзақов Т.* Русско-казахский словарь лингвистических терминов. – Алматы: Наука, 1966. – 208 с.
14. *Кеңесбаев І., Мұсабаев Ф.* Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 235 б.
15. *Балақаев М., Жанпейісов Е., Тomanов М., Манасбаев Б.* Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 192 б.
16. *Белбаева М.* Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 116 б.
17. *Қараев М.Ә.* Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 215 б.
18. *Нұрмуханов Х.М.* Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведений М. Ауэзова: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1969. – 31 с.
19. *Нургожина Ш.И.* Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка: Дис. канд. филол. наук. - Алма-Ата, 1989. – 145 с.
20. *Ибадильдина З.Х.* Эмотивная лексика казахского и русского языков: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1997. – 223 с.
21. *Мұсабекова А. А.* Қазіргі қазақ публицистикасында экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары: Филол. ғыл. канд. дис. – Астана, 2004. – 135 б.
22. *Жонкешов Б.С.* Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2006. – 130 б.
23. *Сарышова К.С.* Қазақ тіліндегі эмоцияны бейнелейтін фразеологизмдер: Филол. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2006. – 152 б.
24. *Леонтьев А.И.* Потребности, мотивы, эмоции // Психология эмоций Тексты. – М., 1984. – 185 с.
25. *Алдамұратов Ә.* Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996. – 224 б.
26. *Харченко В.К.* Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности. М.: РЯШ, 1976, №3. – С. 43-47.
27. *Мокиенко В.М.* Славянская фразеология. – М., 1989. – 269 с.
28. *Черемисина М.И.* Экспрессивный фонд и пути его изучения // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск, 1979, вып. VIII. – С. 13-17.
29. *Анохин П.К.* Эмоции // Психология эмоций: Тексты. – М., 1984. – С. 173.

30. *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мағынасындағы тұрақты сөз тіркестері. – Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. – Алматы, 1960, 2-шығы, 116-118 б.
31. *Жарықбаев Қ.* Жантану негіздері. – Алматы: Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2002. – 415 б.
32. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии: В 2 т. – М., 1989. – Т. II. – С. 176.
33. *Жарықбаев Қ.* Психология. – Алматы: Мектеп, 1982. – 280 б.
34. *Виллюнас В.К.* Основные проблемы психологической теории эмоции // Психология эмоций. – С. 9-16.
35. *Кириченко Н.В.* Экспрессивные средства звучащего рекламного текста: Дис. канд. филол. наук. – Воронеж, 2007. – 255 с.
36. *Кьеркегор С.* Страх и трепет. – М., 1993, – 199 с.
37. *Достоевский Ф.М.* Избранные произведения в трех томах. – М., 2004. Т. III. – 525 с.
38. *Мажинбеков С.А.* Жан мен тән үйлесімділігі: мәдени-философиялық талдау: Филос. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2007. – 124 б.
39. *Олпорт Г.* Становление личности. – М., 2002. – 216 с.
40. *Кеттелл Р.* Психостатистические личности. – М., 2003. – 268 с.
41. *Құдайбердіұлы Ш.* Үш анық//Әсем: Альманах. –Алматы: Жазушы, 1991. – 496 б.
42. *Жутикова Н.В.* Учителю о практике психологической помощи. – М., 1988. – 144 с.
43. *Әбдікерова Г.О.* Тұлға әлеуметтануы.–Алматы:Қазақ университеті, 2009. –221 б.
44. *Джемс У.* Личность // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – 288 с.
45. *Пинигин В.Г.* Эмоциональность и ее возрастно-половые особенности: Дис. канд. психол. наук. – Санкт-Петербург, 2002. – 130 с.
46. *Ясперс К.* Общая психопатология. – М., 1997. – 156 с.
47. *Галкина-Федорук Е.И.* Об экспрессивности и эмоциональности в языке [Текст]. – В кн.: Сборник статей по языкознанию. – М., 1958. – С. 118-125.
48. *Писарев Д.С.* Функционирование восклицательных предложений в современном французском языке и их прагматический аспект [Текст] // Прагматические аспекты функционирования языка. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1983. – С. 114-125.
49. *Лукьянова Н.А.* О семантике и типах экспрессивных лексических единиц. // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск, 1979, вып. VIII. – С. 89-95.
50. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – 608 с.
51. *Апресян А.Р.* Экспрессия в художественном тексте // Известия АН. Серия литературы и языка. 1992. №1. – С. 21-28.
52. *Звегинцев В.А.* Семасиология. – М., 1957. – 167 с.
53. *Трипольская Т.А.* Экспрессивность лексики и фразеологии. – Новосибирск: изд. НГУ, 1983. – 160 с.
54. *Стернин И.А.* Проблемы анализа структуры значения слова. Воронеж, 1979. – 154 с.
55. *Варина Г.В.* Статус денотата в сфере употребления слова. // Сборник научных трудов. Вып. 124 МГПИИЯ им. М.Тореза. –М., 1977. – 362 с.
56. *Салқынбай А., Абақан Е.* Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 1998. – 304 б.
57. *Кеңесбаев І.* Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
58. *Сатенова С.* Қос тағанды фразеологиялық тіркестердің авторлық қолданысына қарай өзгеруі // Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 85-89 бб.
59. *Айтбаев Ә.* Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 618 б.

60. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің синонимдік қатарлары // Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 89-96 бб.
61. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
62. Қоңыратбаева Ж. XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдер: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 2002. – 30 б.
63. Сырлыбаева Г. Қазақ тіліндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалары: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 2006. – 28 б.
64. Оралбаева Н., Мадина Ф., Әбілқайев А. Қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 336 б.
65. Нағасбекова Б. Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің көпмағыналылығы: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 2010. – 28 б.
66. Нұрмаханов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 270 б.
67. Қалыбаева Қ. Салыстырмалы түркі фразеологиясы. – Алматы: «Полиграфия Сервис К», 2009. – 404 б.
68. Жұбатова Б. Қазақ тіліндегі араб-парсылық кірме фразеологизмдер: Филол. ғыл. докт. дис. автореф. – Алматы: 2010. – 48 б.
69. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 255 б.
70. Виноградов В.В. Русский язык. – М.; Л., 1947. – 320с.
71. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М., 1952. – 225 с.
72. Хасенов Ә. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімдер. – Алматы: Ғылым, 1988. – 158 б.
73. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тіліндегі сан есімнің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 103 б.
74. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-том, – Алматы: Ғылым, 1983. – 671 б.
75. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Жазушы, 1959. – 287 б.
76. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 607 б.
77. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
78. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктер. – Алматы: ҚМПИ, 1961. – 187 б.
79. Ибатов А. Қазақ тіліндегі есімдіктер тарихынан. – Алматы: Ғылым, 1966. – 148 б.
80. Омарова Б. Сұрау есімдіктері, оның грамматикалық ерекшеліктері: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 1999. – 26 б.
81. Әмір Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: 2003. – 200 б.
82. Мейірманова Г.С. Есімдіктердің синтаксистік жүйедегі қызметі: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 2008. – 28 б.
83. Виноградов В.В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. – М., 1963. – 298 с.
84. Хасенова А. Етістіктің лексика-семантикалық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1971. – 307 б.
85. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: – М., 1962. – 274 с.
86. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1967. – 328 б.
87. Маманов И.Е. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1966. – 214 б.
88. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1974. – 387 б.
89. Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: «Инжу-маржан полиграфия фирмасы», 2007. – 388 б.
90. Қапалбеков Б. Синтаксистік деривация // Ұлттан тілді алса. – Алматы, 2006. – 48-58 бб.
91. Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы. – Алматы: Ғылым, 1953. – 111 б.

92. *Дүйсембекова Л.* Қазақ тіліндегі бұйрық райдың құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Айкос. – 116 б.
93. *Аманжолов С.* Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 320 б.
94. *Исаев С.* Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.
95. *Қалыбаева А., Оралбаева Н.* Қазіргі қазақ тіліндегі морфемалар жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1986. – 284 б.
96. *Бегалиев Ғ., Сауранбаев Н.* Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Қазбір-мембас, 1948. – 264 б.
97. *Искаков А.* Наречие в современном казахском языке. –Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1950. – 142 с.
98. *Қайдар Ә.* Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. –304 б.
99. *Ерназарова З.* Сөйлеу тілі синтаксисінің прагматикалық аспектісі. – Алматы: Қазақ мемлекеттік заң академиясының редакциялық-баспа орталығы, 2001. – 193 б.
100. *Ысқақов А.* Еліктеуіш сөздер туралы // Халық мұғалімі. 1948. №6. –50-56 бб.
101. *Выготский А.С.* Психология искусства. – М., 1965. – 206 с.
102. *Мужев В.С.* О функциях заголовка // Ученые записки МГПИИЯ имени М.Тореза. – М., 1970. Т.55. – С. 86-94.
103. *Кржижановский С.Д.* Поэтика заглавий. – М., 1931. – 32 с.
104. *Кожина Н.А.* Заглавие художественного произведения: структура, функции, типология (на материале русской прозы XIX-XX): Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1986. – 22 с.
105. *Ким Г.В.* Репрезентация прагмасемантической стороны языковых явлений – условие эффективности обучения // Русский язык в Кыргызстане. – Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский университет, 2003. – С.81-85.
106. *Копыленко И.М.* Опыт выявления прагматики частиц // Русский язык в Кыргызстане. – Бишкек: Кыргызско-Российский Славянский университет, 2003. – С.132-138.
107. *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981. – 139 с.
108. *Арутюнова Н.Д.* Функции языка // Русский язык. Энциклопедия. –М., 1997. – 609 с.
109. *Гумбольдт В.* Избранные труды по языкознанию. – М., 2000. – 400 с.
110. *Бальзак О.* Шагреневая кожа, – М., 1958. – 439 с.
111. *Вольф Е.М.* Функциональная семантика оценки Текст. / Е.М. Вольф. – М., 1985. – 228 с.
112. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-том, – Алматы: Ғылым, 1978. – 735 б.
113. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6-том, – Алматы: Ғылым, 1982. – 624 б.
114. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 10-том, – Алматы: Ғылым, 1986. – 510 б.
115. *Айтбенбетова А.Қ.* Ауызекі және көркем шығарма мәтініндегі диалог: лексикалық, синтаксистік және стилистикалық сипаттама: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2007. – 134 б.
116. *Сыздық Р.* Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
117. *Серғалиев М.С.* Кейбір стилистикалық ұғымдар мен категориялар туралы // ҚазМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 1997. – №8. – 4-9 бб.
118. *Костомаров В.Г.* Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки // Из опыта преподавания русского языка нерусским. –М.: Мысль, 1965. – С. 163-181.
119. *Смағұлова Г.Н.* Бұқаралық ақпарат құралдары тілінің ұлт менталитетіне әсері // Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі. Қ. Жұбановтың 100 жылдығына арналған: Республикалық ғылыми-тәжірибелік

конференция материалдары. – Астана: Тілдерді дамыту департаменті, 1999. – 360-370 бб.

120. *Арнольд И.В.* Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблемы экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка. – Л., 1975. – С. 11-20.

121. *Дүйсембекова Л.* Қазақ ресми-іс қағаздар тілі. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 208 б.

122. *Крейдлин Г.Е.* Невербальная семиотика. – М., 2002. – 184 с.

123. *Сейсенова А.Д.* Лингвистикалық мәдениеттану: этикет формаларына салыстырмалы талдау: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1998. – 183 б.

124. *Момынова Б., Бейсембаева С.* Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 136 б.

125. *Садохин А.П.* Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2004. – 271 с.

126. *Қобылanova А.* Қазақ сөз этикеті. – Алматы: Жоғары Аттестациялық Комиссияның баспа орталығы, 2001. – 123 б.

127. *Вилонас В.К.* Психология эмоциональных явлений. – М., 1976. – 214 с.

128. *Қоянбекова С.Б.* Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері: Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 2008. – 50 б.

129. *Сембаева А.Ф.* Көркем шығармалардағы эмоционалды-экспрессивті лексика (О. Бөкеев шығармалары бойынша): Филол. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы: 2002. – 28 б.

130. *Ихсанғалиева Г.К.* Функционально-прагматический анализ заголовков (на материале казахстанских газет и телепрограмм): Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – 135 с.

131. *Золотова Г.А.* Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М., 1973. – 315 с.

132. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том, – Алматы: Ғылым, 1985. – 592 б.

133. *Васильева А.Н.* Курс лекции по стилистике русского языка: общее понятие стилистики. – М., 1976. – 57 с.

134. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-том, – Алматы: Ғылым, 1974. – 695 б.

135. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-том, – Алматы: Ғылым, 1978. – 695 б.

136. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – 588 с.

137. *Виноградов В.В.* Проблемы русской стилистики. – М.: Наука, 1981. – 320 с.

138. *Виноградов В.В.* Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Сб «Труды юбилейной научной сессии ЛГУ» – Л., 1964 г. С. – 67-71.

139. *Жанпейісов Е.* Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 269 б.

140. *Сатенова С.К.* Қазақ тіліндегі кос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты: Филол. ғыл. докт. дис. автореф. – Алматы: 1997. – 197 б.

141. *Айтбаев Ө.* Аудармадағы фразеологиялық құбылыс. – Алматы: Ғылым, 1975. – 228 б.

142. *Томанов М.Т.* Түркі тілдерінің салыстырмалы фонетикасы. – Алматы: Жоғары және орта арнаулы педагогика білімі жөніндегі Республикалық оқу-методика кабинеті, 1981. – 111 б.

143. *Мясищев В.Н.* Личность и неврозы. – Л., 1980. – 360 с.

144. *Винокур Т.Г.* Культура языка. – М.: Наука, 1960. – 171 с.

145. *Колианский Г. В.* Функции паралингвистических средств в языковой коммуникации // Вопросы языкознания. – М., 1973. № 1. – С. 100-107.

146. *Алимжанова Г.М.* Структура речевого этикета казахского и русского языков: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 123 с.

147. *Сыздықова Р.* Сөз мәдениетінің мәселелері // Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – 1985. – №1. 44-48 бб.

148. *Попов А.С.* Синтаксическая структура современных газетных заглавий и ее развитие // Развитие синтаксиса современного русского языка. – М., 1966. – С. 95-126.
149. *Колшанский Г.В.* Коммуникативная функция и структура языка. – М., 1984.
150. *Солганик Г.Я.* Стилистика русского языка. – Москва: Дрофа, 2002. – 304 с.
151. *Лазарева Э.А.* Заголовок в газете. – Свердловск: Изд-во Уральского университета, 1989. – 96 с.
152. *Лукьянова Н.А.* О семантике и типах экспрессивных лексических единиц. // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. Новосибирск, 1979, вып. VIII. – С. 89-95.
153. *Девкин В.Д.* Псевдоэкспрессия. – В кн.: Общие и частные проблемы функциональных стилей. – М., 1986, С. –54-78.
154. *Балақаев М.* Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ғылым, 1992. – 246 б.
155. *Әл-Фараби.* Философиялық трактаттар. – Алматы: Ғылым, 1973. – 301 б.
156. *Әміров Р.* Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 1977. – 92 б.
157. *Омарбеков С., Жүнісов Н.* Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 208 б.
158. *Исаев С.М.* Становление и развитие языка казахской периодической печати. Автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Алма-Ата, 1974. – 60 с.
159. *Қордабаев Т.* Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1964. – 244 б.
160. *Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейісов Е.* Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 240 б.
161. *Сыздық Р.* Сөздер сөйлейді. – Алматы: Мектеп, 1980. – 128 б.
162. *Балақаев М., Қордабаев Т.* Қазіргі қазақ тілі грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1961. – 288 б.
163. *Балақаев М.* Қазақ әдеби тілі. Казахский литературный язык. – Алматы: Ғылым, 1987. – 272 б.
164. *Балақаев М.* Қазіргі қазақ тілі. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 248 б.
165. *Әбілқаев А.* Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем түрлері. – Алматы: Қазмемокупебас, 1963. – 60 б.
166. *Төлегенов О.* Жалпы модальді және мақсат мәнді жай сөйлем типтері. – Алматы: Мектеп, 1968. – 180 б.
167. *Мадина Ф.* Қазіргі қазақ тіліндегі жақсыз сөйлемдер. – Алматы: Ғылыми-методикалық кабинет, 1959. – 72 б.
168. *Сауранбаев Н.* Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары // СССР Ғылым Академиясының Қазақ филиалының хабарлары. Тіл мен әдебиет сериясы. – 1944. – 1-кітап. – 41-63 бб.
169. *Сауранбаев Н.* Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер жүйесі. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1948. – 86 б.
170. *Есенов Х.М.* Синтаксис осложненного предложения в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1992. – 207 с.
171. *Есенов Қ.* Курделенген сөйлемге кіріспе // № Қазақ ССР ҒА Хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. – 1973. – №5. – 46-57 бб.
172. *Демесинова Н.Х.* Синтаксическая стилистика современного казахского языка. – Алматы: Наука, 1988. – 93 с.
173. *Жақупов Ж.* Сложные синтаксические единства в современном казахском языке: Дис. канд. филол. наук. – Қарағанды, 1990. – 144 б.
174. *Серғалиев М.* Синтаксистік синонимдер. – Алматы: Мектеп, 1981. – 199 б.
175. *Оралбаева Н.* Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 193 б.

176. *Мұсабекова Ф.* Қазақ тілінің практикалық стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1982. – 152 б.
177. *Әбішев Қ., Әбжанов Т.* Философия тарихындағы таным теориясы және метод проблемасы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 162 б.
178. *Әуезов М.* Абай Құнанбаев. – Алматы: Ғылым, 1967. – 69 б.
179. *Виноградов В.Н., Винокур Т.Г., Еремина Л.И.* Стилистика русского языка: жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста. – М.: Наука, 1987. – 236 с.
180. *Кожин А.Н., Крылова О.А., Одинцов В.В.* Функциональные типы русской речи. – М.: Высшая школа, 1982. – 156 с.
181. *Маманов Ы.* Әдеби норма талабы // Қазақ әдебиеті. – 1968. – 10 қараша.
182. *Мамаділ Қ.А.* Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің модальдық құрылымдары. – Астана: Евразия гуманитарлық институты, 2004. – 156 б.
183. *Философский словарь.* – М.: Издательство политической литературы, 1987. – 590 с.
184. *Балли Ш.* Французская стилистика. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. – 394 с.
185. *Кенесбаев І.* Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. Исследования по казахскому языкознанию. – Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.
186. *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Оқу-педагогика баспасы, 1962. – 456 б.
187. *Моррис Ч.У.* Основания теории знаков // Семиотика. – М.: Радуга, 1983. – 63 с.
188. *Клаус Г.* Сила слова. Гносеологический и прагматический анализ языка. – М.: Прогресс, 1967. – 216 с.
189. *Сусов И.П.* Деятельность, сознание дискурс и языковая система // Языковое общение: процессы и единицы. Калинин, 1988. – С. 7-13.
190. *Бюлер К.* Теория языка. Репрезентативная функция языка. – М.: Прогресс, 2000. – 504 с.
191. *Аронов Қ.Ф.* Қазақ тіліндегі халықтық космонимдердің этнолингвистикалық табиғаты: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1992. – 196 б.
192. *Сағынова Б.Ұ.* Қазақ тіліндегі адам интеллектісіне қатысты лексика (этнолингвистикалық зерттеу): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 1999. – 125 б.
193. *Хусаинов К.Ш.* О причинах количественного различия звукоизобразительных слов в разнотипных языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алма-Ата: Наука, 1990. – С. 158-163.
194. *Хусаинов К.Ш.* Звукоизобразительность номинации в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 228 с.
195. *Оразов М.* Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
196. *Мырзахметова Т. Ш.* Семиотический и функционально-прагматический анализ многоточия: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 2000. – 119 с.
197. *Жақсыбаева Ф.* 3. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы: Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2000. – 153 б.
198. *Аманбаева Г. Ю.* Опыт когнитивного анализа асимметричности языкового знака: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1997. – 197 с.
199. *Таирова Н.А.* Функционирование прецедентных текстов в русскоязычных и казахоязычных газетах: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 2002. – 136 с.
200. *Алимжанова Г.М.* Структура речевого этикета казахского и русского языков: Дис. канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 123 с.
201. *Остин Дж.* Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып.17. – С.151-169.
202. *Серль Дж.* Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып.17. – С. 151-169.

203. *Стросон П.Ф.* Намерение и конвенция в речевых актах // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып.17. – С. 130-150.
204. *Ли В. С.* Парадигмы знания в современной лингвистике. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 138 с.
205. *Грайс П.* Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып.16. – С. 217-238.
206. *Салқынбай А.* Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. –309 б.
207. *Бүркітов О.* Қазақ әдеби тілінің публицистикалық стилі (мерзімді баспасөз материалдары бойынша): Филол. ғыл. канд. дис. – Алматы: 1996. – 23 б.
208. *Сауранбаев Н.* Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы, 1982.
209. *Рүстемов Л. З.* Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы: Ғылым, 1982. – 160 б.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
1.1	ЭМОЦИЯ ТУРАЛЫ ЖАЛПЫ ТҮСІНІК 5
1.2	Тілдің сезімді жеткізудегі рөлі 6
1.3	Эмоционалдылықтың лингвистикалық еңбектерде берілуі 12
1.4	Эмоция – лингвистикалық зерттеулер нысаны 19
1.5	Эмоция және оның негізгі ұғымдары мен түрлері 28
1.5.1	Жағымды және жағымсыз эмоциялар 31
1.5.2	Күшті және әлсіз эмоциялар 43
1.5.3	Қарапайым және күрделі эмоциялар 47
1.6	Адам эмоциясы – пәнаралық зерттеулер нысаны 53
1.6.1	Адам эмоциясы және философия ғылымы 56
1.6.2	Адам эмоциясы және психология ғылымы 60
1.6.3	Адам эмоциясы және физиология ғылымы 65
1.6.4	Адам эмоциясы және педагогика ғылымы 68
1.6.5	Адам эмоциясы және әлеуметтану ғылымы 71
1.7	Эмоционалдылық және экспрессивтілік 74
1.8	Эмоционалдылық пен бағалаушытық құбылыстардың айырмашылығы 81
2.	ЛЕКСИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ҚЫЗМЕТІ 84
2.1	Эмотивті лексиканың семантикалық негіздері 85
2.2	Эмотивтердің лексика-семантикалық өрісі 89
2.3	Эмоционалды тілдік бірліктердің қарама-қарсы мағынасы 97
2.4	Фразеологизмдердегі эмоционалдылықтың көрінісі 100
2.5	Эмосемалы фразеологизмдердің қызметі 107
3.	ГРАММАТИКАЛЫҚ ТҰЛҒАЛАР МЕН ТӘСІЛДЕРДІҢ ЭМОТИВТІ ӘЛЕУЕТІНІС
3.1	Есімдердің эмоционалды аспектілері 116
3.1.1.	Зат есімнің эмотивті қызметі 116
3.1.1	Сын есімнің эмотивті мүмкіндіктері 122
3.1.2	Сан есімдердің эмотивті сипаты 128
3.1.3	Есімдіктердің эмотивті потенциалы 136
3.2	Етістіктердің эмотивті потенциалы 142
3.2.1	Көсемшелердің эмотивті потенциалы 147
3.2.2	Есімшелердің эмоция тудырадағы рөлі 152
3.2.3	Эмоциялықтың болымды-болымсыз сипаты 155
3.2.4	Рай категориясы және эмоциялық құбылыстың мәні 160
3.3	Үстеулердің эмоционалды қызметі 167
3.4	Шылаулардың эмоционалды қызметі 173
3.5	Еліктеуіштердің эмоционалды қызметі 179
3.6	Одағайлардың эмоционалды қызметі 183
4	МӘТІННІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ МАЗМҰНЫ 189
4.1	Мәтін тақырыптарындағы эмоционалдылық 191
4.2	Көркем мәтінге эмоционалды реңк беретін тілдік құралдар 198
4.3	Эмоционалдылықтың тілдік механизмі: автор сөзі мен кейіпкер сөзі 205

4.4	Газет мәтіндеріндегі эмоционалды-экспрессивті құралдардың рөлі_____	210
4.5	Эмоцияны білдіретін паралингвистикалық тәсілдердің мәтіндегі көрінісі_____	217
4.5.1	Эмоцияны білдірудің кинесикалық тәсілі_____	219
4.5.2	Эмоцияны білдірудің фонациялық тәсілі_____	231

ҚОРЫТЫНДЫ_____	235
----------------	-----

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР_____	245
-------------------------------	-----